

АЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ МИНИСТРЛІГІ

**Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан
аграрлық- техникалық университеті**

КАЗАМБАЕВА А.М.

Халықаралық экономика
пәні бойынша жоғарғы оқу орындарының
студенттеріне арналған
ОҚУ ҚҰРАЛЫ

Орал, 2019

**ӘОЖ 339(075.8)
КБЖ 65.5 я 73
К 14**

**Жәңгір хан атындағы Батыс-Қазақстан аграрлық-техникалық
университетінің оқу-әдістемелік кеңесімен бекітілді
(№8 хаттама, 26.03. 2019 ж.)**

Сын-пікір берушілер: Тлесова А.Б., М. Өтемісұлының атындағы
БҚМУ доц., экон.ғыл.канд.
Рустенова Ә.А., Жәңгір хан атындағы БҚАТУ
доц., экон.ғыл.канд.

Казамбаева А.М.

К 14 «Халықаралық экономика»: ЖОО студенттеріне арналған оқу
құралы / А.М. Казамбаева – Орал, Жәңгір хан атындағы Батыс
Қазақстан аграрлық-техникалық университеті 2019. – 132 б.

ISBN 978-601-319-129-4

«Халықаралық экономика» пәні бойынша студенттеріне арналған оқу құралында халықаралық экономика нарықтық экономиканың жалпы теориясының құрамдас бөлігі ретінде, халықаралық микроэкономика және макроэкономика, халықаралық экономиканың құрылуы мен құрылымы, әлемдік нарықтың және әлемдік шаруашылықтың қалыптасуы, халықаралық экономиканың классикалық теориялары қарастырылған.

**ӘОЖ 339 (075.8)
КБЖ 65.5 я 73**

**© Казамбаева А.М., 2019
© Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан
аграрлық-техникалық университеті, 2019**

ISBN 978-601-319-129-4

Мазмұны

Кіріспе	4
1. Халықаралық экономикаға кіріспе	5
2. Халықаралық сауда мәні мен теориясы	16
3. Халықаралық сауданың табыстарды бөлу мен экономикалық өсуге ықпалы	23
4. Халықаралық сауда саясаты	32
5. Халықаралық қызметтер саудасы	39
6. Халықаралық капитал қозғалысы	51
7. Халықаралық жұмыс күші қозғалысы	63
8. Халықаралық технология айырбасы	72
9. Халықаралық экономикалық интеграция	79
10. Халықаралық валюта – қаржы жүйесі және валюта курсы	87
11. Төлем балансы	99
12. Халықаралық қаржы нарығы	105
Қорытынды бақылау сұрақтары	116
Глоссарий	127
Пайдаланылған әдебиеттер тізімі	130

Кіріспе

Халықаралық экономика ұлттық шаруашылықтардың жиынтығы, ол үздіксіз қозғалыста болады. Өзара күрделі байланыстардың нәтижесінде бір-біріне қарама-қайшы болады, бірақта олар біртұтас әлемдік экономикалық жүйе. Халықаралық экономиканы білу үлкен теориялық маңызы бар мәселе себебі қазіргі кезде әр аймақта болып жатқан экономикалық даму деңгейінің ерекшеліктері бір-біріне тікелей әсер етуде. Халықаралық экономика – бұл әртүрлі елдердің шаруашылық субъектілерінің экономикалық байланыстары.

Оқыту мақсаты: халықаралық микро және макроэкономика салаларындағы студенттердің білімін тереңдету, халықаралық экономикалық қатынастардың жағдайы мен даму динамикасын талдауды, халықаралық қаржының қызмет ету заңдылықтарын анықтауды және глобализация жағдайында шаруашылық жүйедегі макроэкономикалық саясатты іске асыруды өзіндік қабілеттерін қалыптастыру.

«Халықаралық экономика» пәні бойынша жоғарғы оқу орындарының студенттеріне арналған оқу құралының міндеттері:

- студенттерге халықаралық экономика нарықтық экономиканың жалпы теориясының құрамдас бөлігін оқып білу;

- әлемдік нарықтың және әлемдік шаруашылықтың қалыптасуын оқып білу және халықаралық экономиканың классикалық теорияларымен танысу;

- сыртқы сауда саясаты және оның құралдарын және халықаралық валюта қаржылық жүйесін оқып үйрену;

- нарық жағдайында елдің және әлем аймақтарының төлем балансымен танысу.

Оқу құралының қысқаша мазмұны: халықаралық экономика нарықтық экономиканың жалпы теориясының құрамдас бөлігі ретінде, халықаралық микроэкономика және макроэкономика, халықаралық экономиканың құрылуы мен құрылымы, әлемдік нарықтың және әлемдік шаруашылықтың қалыптасуы, халықаралық экономиканың классикалық теориялары.

Қазіргі халықаралық экономиканың негізгі заңдылықтарын және даму тенденцияларын, халықаралық экономиканың мәнін ашуда басты теориялық тұжырымдарды, теориялық білімдерін тұтас әлемдік экономиканың жағдайы мен даму динамикасын талдауға, әлемдік шаруашылық жағдайында Қазақстан экономикасының деңгейі мен бейімделу проблемаларын бағалауға қолдануы қажет.

1. Халықаралық экономикаға кіріспе

1. Халықаралық экономика экономикалық теорияның құрамдас бөлігі ретінде
2. Халықаралық экономика құрылымы
3. Халықаралық еңбек бөлінісі

1. Халықаралық экономика экономикалық теорияның құрамдас бөлігі ретінде

Халықаралық экономика ұлттық шаруашылықтардың жиынтығы, ол үздіксіз қозғалыста болады. Өзара күрделі байланыстардың нәтижесінде бір-біріне қарама-қайшы болады, бірақта олар біртұтас әлемдік экономикалық жүйе. Халықаралық экономиканы білу үлкен теориялық маңызы бар мәселе себебі қазіргі кезде әр аймақта болып жатқан экономикалық даму деңгейінің ерекшеліктері бір-біріне тікелей әсер етуде. Халықаралық экономика – бұл әртүрлі елдердің шаруашылық субъектілерінің экономикалық байланыстары. Халықаралық экономикалық байланыстарды зерттеумен көптеген ғалымдар айналысты А.Смит, Д.Рикардо К.Маркс, Энгельс, В. Леонтьев т.б. [11].

Халықаралық экономикалық теориясы екі жүйеден тұрады:

- біріншісі халықаралық микроэкономика, ол халықаралық масштабта нақты тауарлар мен өндіріс факторларының қозғалысын зерттейді. Сонымен қатар бұл теория мыналарды да зерттейді халықаралық сауда және оны мемлекеттік реттеу механизмдерін, халықаралық өндіріс факторы мен халықаралық экономикалық интеграция;

- екіншісі ашық экономиканың қалыптасу заңдылықтарына негізделген халықаралық макроэкономика, ол халықаралық валюта жүйесін, валюта курсы, төлем балансын, сонымен қатар халықаралық қаржы құралдарын және халықаралық масштабта нақты тауарлар мен өндіріс факторларының қозғалысын қалыптастыруды жүзеге асыратын қаржы құралдарында қарастырады.

Халықаралық экономика пәнінің негізгі зерттеу бағыттары:

- халықаралық масштабта шаруашылық ұйымдардың нарықтық жүйесінің қалыптасуы мен даму заңдылықтары;

- халықаралық айналымдағы тауарлар мен өндіріс факторларының жиынтық сұрансы мен жиынтық ұсынысының қалыптасуы заңдылықтары;

- ұлттық ашық экономиканы талдау және бағдарламалау құралдарын зерттеу, сонымен қатар оның нақты бюджеттік, ақшалай және сыртқы сауда секторындағы жағдайды басқа елдермен байланысын ескере отырып талдау;

- халықаралық экономиканың қалыптасуына жағдай жасайтын халықаралық нарықтар мен халықаралық механизмдердің даму тенденциясын зерттеу;

- халықаралық экономиканың институционалдық құрылымын реттеу, оның қалыптасу принциптері және даму бағыттары мен жетілдіру жолдары.

Халықаралық экономика теориясының басты ерекшелігі ол әртүрлі ел резиденттерінің арасында жасылынатын мәмілелерді қарастырады, сондықтан да халықаралық экономиканың ішкі ел экономикасынан мынандай ерекшеліктерін қарастырамыз, олар:

- біріншіден, микроэкономикада ішкі нарықта өндірілген және өткізілген барлық пайдалы зат және қызмет түрі тауар болып есептеледі. Ал халықаралық экономикада тауарларды сатылатын және сатылмайтын деп екіге бөледі. Сатылатын тауарларға барлық экспорттық және импорттық операциялардың объектілері жатады, сатылмайтын тауарларға тек қана отандық тұтынушылар ғана пайдаланатын тауарлар жатады. Мысалы жергілікті коммуналдық қызметтер немесе жергілікті құрылыс қызметтері;

- екіншіден, ішкі экономикада бірдей шығын жұмсайтын фирмалардың бәсекелестігін зерттейді, ал халықаралық экономикада өндіріс факторын сатып алуға әртүрлі шығын жұмсайтын фирмалардың бәсекелестігін зерттейді;

- үшіншіден, микроэкономикада ішкі нарықта еркін қызмет жасайтын фирмалардың қызметін зерттесе, халықаралық экономика мемлекет тарапынан көмек алатын, мемлекет тарапынан реттеу (сыртқы экономиканы мемлекет үнемі тариф, квота т.б. құралдыр арқылы реттеп отырады) арқылы жүзеге асырылатын фирмалардың қызметін зерттейді.

Халықаралық экономика дегенде тек бір ғана қарапайым байланысты ғана қарастырмаймыз, сонымен бірге халықаралық еңбек бөлінісін, еңбекті кооперациялық және мемлекет аралық экономикалық қатынастарды қарастырамыз. Жалпы экономикалық байланыстардың дамуы экономикалық саяси, мәдени, әскери т.б. сфераларды терең дамытады [12].

Әлемдік шаруашылықтың экономикалық қосымша жүйесі сауда, өндірістік-инвестициялық және валюталық-қаржылық қызметті жүзеге асыруға қойылатын бірыңғай талаптарды әзірлеу және іске асыру шамасына қарай қалыптасады.

Бірыңғай экономикалық кеңістік сондай-ақ халықаралық экономикалық процестерді ұйымдастыруға және басқаруға бірыңғай нормалар мен стандарттарды, яғни халықаралық менеджмент (Өндірістік, маркетингтік, қаржылық) әзірлеуді көздейді.

Міндетті инфрақұрылымдық компонент ретінде әлемдік шаруашылықтың экономикалық кіші жүйесі бірыңғай ғылыми-ақпараттық кеңістікті қамтуы тиіс.

Біртұтас экономикалық кеңістік шеңберінде әлемдік қоғамдастықтың экономикалық өмірін реттеу әлеуметтік-бағдарланған нарықтық қатынастар мен трансұлттық корпорациясының мемлекетаралық және мемлекетүсті институттардың түзету функциялары негізінде жүргізіледі.

Әлемдік шаруашылықтың құқықтық қосымша жүйесі бұл әлемдік шаруашылықтың құқықтық жүйесі арқылы кәсіпкерлік құқықтың жалпы ережелері мен шаруашылық мінез-құлық нормаларының белгіленуіне қарай қалыптасады. Ең алдымен, халықаралық жеке, азаматтық және патенттік құқық нормаларын әзірлеу туралы талдау керек.

Адам құқығына қолданылатын мемлекеттердің құқықтық жүйелерін одан әрі жақындату үрдісі дүниежүзілік құқықтық кеңістіктің іргетасын қалайды.

Әлемдік шаруашылықтың әлеуметтік-мәдени жүйесі ретінде қалыптасты. Әлемдік шаруашылықтың әлеуметтік-мәдени жүйесі тұтас әлемдік шаруашылықтың басқа кіші жүйелеріне қарағанда едәуір баяу және қарама-қайшы болып қалыптасады.

Бірыңғай әлеуметтік-мәдени кеңістікті қалыптастыру процесі:

- өмірдің неғұрлым жоғары жалпы деңгейіне қол жеткізу «бай» және «кедей» мемлекеттер арасындағы айырмашылықтарды азайту. Осы мақсатта ЕО-ның құрылымдық қорлары, БҰҰ-ның түрлі мақсатты қорлары құрылады;

- жүйелердің қарама-қарсы тұруынан қалыптасқан жаңа ойлауды қалыптастыру жүзеге асады;

- бизнесте, іскерлік этикада және менеджментте бірыңғай мінез-құлық нормаларын әзірлеу.

Әлемдік шаруашылықтың (технологиялық, экономикалық, құқықтық, әлеуметтік-мәдени) метас жүйесінің әрбір кіші жүйелері (жүйелері) ерекше.

Аталған жүйелер өзінің жеке даму логикасы, өзінің кіші жүйелері бар, бірақ олар тұтас ағзаның элементтері ретінде жұмыс істейді. Бұл біртұтас құрылым ретіндегі әлемдік шаруашылықтың мета-жүйесі.

Технологиялық, экономикалық, құқықтық, әлеуметтік-мәдени жүйелердің өзара іс-қимылы тең құқықты және тең мәнді, ол экономикалық детерминантқа жатпайды.

Әлемдік шаруашылықтың мета-жүйесінің қандай да бір жүйенің жұмыс істеуіндегі теңгерімділік, әдетте, жалпы әлемдік шаруашылықтың метасистемасына әсер етеді.

Әлемдік шаруашылықты дамытудың осы детерминациялаушы және басым жағы (жүйесі) жоқ. Оның бөлінуі қандай да бір тарапты айқындайтын нақты мән-жайларға не мақсатты ұстанымға, нақты міндетке, әлемдік шаруашылықтың метас жүйесін зерттеуде көру бұрышына байланысты болады.

Қазіргі әлемдік шаруашылық таным объектісі ретінде көпөлшемді. Әлемдік шаруашылықтың көп мәдениеттілігі - бұл осы метажүйенің оның жүйелерінің (технологиялық, экономикалық, құқықтық, әлеуметтік-мәдени) тең құқықты және тең мәнді өзара іс-қимылының экономикалық детерминацияға, экономикалық бастау логикасына әкелмейтін көрінісі.

Қазіргі кезде халықаралық экономикаға көп мән берілуде себебі ішкі экономиканың өсуі, өрлеуі оның қандай жүйеде қалыптасқан тікелей байланыстарға да тәуелді болады. Халықаралық экономиканың негізгі формаларына мыналар жатады:

1. Халықаралық сауда
2. Капитал қозғалысы
3. Жұмыс күші миграциясы
4. Халықаралық өндірісті кооперациялау
5. Ғылыми техникалық айырбас
6. Валюта несие айырбасы

Сонымен халықаралық экономика жалпы заңдылықтармен бірге нақты болып жатқан құбылысты зерттейтін ғылым және ол халықаралық экономикалық байланыстардың қалыптасуы мен қатар даму ерекшелігін қарастырады.

2. Халықаралық экономика құрылымы

Халықаралық экономиканың қалыптасуы оның нақты формаларына, заңдылықтарына, халықаралық экономика механизмдеріне және оның даму тенденциясына байланысты болады. Сондықтанда халықаралық экономика құрылымын шартты түрде мынадай түрлерге бөлеміз:

- халықаралық еңбек бөлінісінен бастап, басқада өндіріс факторларының халықаралық экономикаға қатысты негізгі базалық түсініктері мен концепциялары;
- мемлекеттің экономикалық саясаты, соның ішінде мемлекеттің сыртқы сауданы реттеу саясаты;
- нақты халықаралық экономикалық қатынастардың формалары;
- халықаралық экономикалық және қаржылық ұйымдардың реттеу, бақылау қызметтері.

Жалпы халықаралық экономиканың құрылымы халықаралық микроэкономика және халықаралық макроэкономикадан тұрады.

Халықаралық экономика құрылымның қалыптасуын зерттеуде мынадай түсініктерге тоқталамыз: сауда балансы, сауда айналымы.

Сауда балансы деп экспорттық және импорттық операциялардың құнының айырмашылығын айтамыз.

Сауда айналымы деп экспорттық және импорттық операциялардың құнының жиынтығын айтамыз. Сондықтанда халықаралық экономика құрылым күрделенген сайын әлемдік экономикалық қатынастардағы елдер арасындағы өндірістік күшдер мен өндірістік қатынастардың деңгейі де күрделене түседі.

Қазіргі әлемде тауарлардың барлық түрлерін өндіру, сондай-ақ өндіріс факторларының барлық түрлерін жасау және жетілдіру сияқты, бірде-бір, тіпті ең бай елдің күшімен емес. Халықаралық экономика барлық елдердің мүддесінде осы мақсаттарға қол жеткізуді қамтамасыз ете алатын тетік болып табылады.

30-шы жылдардағы терең дағдарыстардан кейін, бүкіл әлемді таңқалдырғаннан кейін және екінші дүниежүзілік соғыстан туындаған деформациялар нәтижесінде әлемдік шаруашылық теңдестірілген болып шықты. XX ғасырдың ортасына қарай әлемдік шаруашылықтың барлық елдер үшін ортақ үйлестіру және басқару тетіктерінсіз тұрақты жұмыс істей алмайтындығы туралы түсінік пайда болды. Фирмалар микродеңгейде әлемнің көптеген елдеріндегі кәсіпорындарды қамтитын ұдайы өндіру процестерін басқарудың тік сызбаларын жасай бастады және біртіндеп трансұлттық корпорацияларға (ТҰК).

Макродеңгейде он жыл ішінде әлемдік экономикалық дамуды бақылау, туындайтын теңгерімсіздік туралы ескерту және қажет болған жағдайда елдерге жан-жақты қолдау көрсету мандатымен мемлекетаралық экономикалық және қаржы ұйымдарының тұтас сериясы пайда болды. Олардың қатарында Халықаралық валюта қоры, Әлемдік банк, әлемдік сауда ұйымы, Біріккен Ұлттар Ұйымы, Еуропадағы бірнеше бірлестік және т. б. бар. Халықаралық экономиканың белгілері:

1) Халықаралық сауда базасында тауарлармен халықаралық алмасудың дамыған саласы;

2) өндіріс факторлары қозғалысының дамыған саласы, ең алдымен капиталды, жұмыс күші мен технологиясын әкелу-әкету нысанында;

3) бірнеше елде орналасқан кәсіпорындарда, бірінші кезекте трансұлттық корпорациялар шеңберінде өндірістің халықаралық нысандары;

4) тауарлардың халықаралық қозғалысына да, өндіріс факторларының қозғалысына да қызмет көрсетумен байланысты емес дербес халықаралық қаржы саласы;

5) экономикалық дамудың теңгерімділігі мен тұрақтылығын қамтамасыз ету мақсатында халықаралық реттеудің ұлтаралық және ұлттықтан жоғары, мемлекетаралық және мемлекеттік емес тетіктерінің жүйесі;

б) ашық экономика қағидаттарынан шығатын мемлекеттердің экономикалық саясаты.

Халықаралық экономика теориясының пәні халықаралық айналымда тұрған тауарлар мен өндіріс факторларына сұраныс пен ұсыныстың қалыптасу заңдылықтары және бұдан туындайтын елдердің экономикалық саясаты үшін қорытындылар болып табылады.

Халықаралық экономика-халықаралық тауар алмасу, өндіріс және қаржыландыру факторларының қозғалысы және Халықаралық экономикалық саясатты қалыптастыру саласында әртүрлі мемлекеттік шаруашылық субъектілердің өзара іс-қимылының заңдылықтарын зерттейтін нарықтық экономика теориясының бір бөлігі.

Осының барлығы ХХ ғасырдың екінші жартысында нарықтық экономика әлемдік шаруашылыққа қарағанда жаңа, неғұрлым жоғары сапаға өтті, Халықаралық болды деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Әлем әртүрлі әлеуметтік экономикалық жүйеге бөлінген. Халықаралық тәжірибиеде әлеуметтік экономикалық жағдайына байланысты елдерді мынандай үш топқа бөледі:

1. Нарық экономикасы дамыған елдер
2. Экономикасы нарық жүйесіне қалыптасудағы елдер
3. Дамушы елдер

Бірінші топқа 24 ел жатады. Олар үшке бөлінеді: Үлкен жетілік: АҚШ, Германия, Жапония, Франция, Канада, Ұлыбритания, Италия; бұл елдерде жалпы ішкі өнімнің көрсеткіші жоғары. Еуропалық еркін сауда одағына кіретін елдер: Австрия, Норвегия, Швейцария т.б.

Екінші топқа шығыс еуропаның бұрынғы социалистік жүйедегі елдері кіреді: Румыния, Болгария, Польша т.б. және бұрынғы КСРО құрамындағы елдер.

Үшінші топқа: Азия, Латын Америкасы, Африка отаршылық жүйеде болған елдер кіреді.

Жаңа индустриялық елдер дүниежүзілік нарық жүйесінде елдерден экстенсивті өсуінің көрінісін береді. Жаңа индустриялды елдерден басты даму ерекшелігі басқа елдердің экономикасының жедел дамуына әсер етеді.

БҰҰ әдістемесі бойынша елдерді индустриялды елдерге мынадай белгілері бойынша жатқызуға болады:

- адам басына шаққандағы жалпы ішкі өнімнің көлемі;
- орташа жылдық өсу қарқыны;
- жалпы ішкі өнімдегі өнім шығаратын өндірістің үлес салмағы;
- өнеркәсіп өніміндегі экспорттың көлемі және олардың жалпы өнім шығарудағы үлесі;
- тікелей инвестициялық көлемі.

Жалпы дамыған және дамушы ел болып елдердің бөлінуі өзара экономикалық деңгейін қалыптастырады.

Егемен елдердің осындай бөлінуі қарама қайшылықты қалыптастырсады және ол елдердің дамуына тікелей әсер етеді. Қазіргі кезде әлемде біртұтас даму бағытын байқауға болады. Өндіріс дамуының заңдылықтары және халықаралық еңбек бөлінісі дүние жүзілік шаруашылықты қалыптастырады және дамытады.

Жалпы өндірістік күштер әлеуметтік-экономикалық дамудың жалпы түрін анықтайтын өндірістік қатынастардың белгілі бір жүйесінде жұмыс істейді. Сондықтан әлемдік шаруашылықта кіші жүйелерді бөлу критерийлерінің бірі экономиканың әлеуметтік құрылымы болып табылады, оның шеңберінде жекелеген елдер мен топтар дамиды. Оның негізінде меншікті іске асырудың сипаты мен нысандары, сондай-ақ онымен байланысты халықтың салалық құрылымы жатыр.

Экономиканың белгілі бір әлеуметтік құрылымына шаруашылықтың жекелеген салаларын дамытудағы белгілі бір бірізділік тән. Осы бірізділіктің өзгеруіне байланысты Ұлттық кірісті бөлуді қоса алғанда, ұдайы өндіру құрылымында басымдықтардың ығысуы орын алады, сондықтан шаруашылықтың әлеуметтік құрылымы шағын жүйелерді дамытудың белгілі бір кезеңдерінің мақсаттарын қалыптастыруға белгілі шамада әсер етеді.

Әлемдік шаруашылықтың кіші жүйелерін анықтаудың маңызды өлшемі тауарлар мен қызметтер өндірісіндегі сандық өзгерістерді ғана емес, белгілі бір сапалық ілгерілеулерді де көрсететін экономикалық даму түрі болып табылады. Дамудың экстенсивті түрі кезінде экономикалық өсуге өзгермейтін техникалық негіздегі өндіріс факторларының сандық ұлғаюы есебінен қол жеткізіледі, бұл өндірістің іс жүзінде өзгермейтін тиімділігіне әкеп соғады.

Экономикалық өсудің қарқынды түрі өндіріс факторларын сапалы жетілдіру жолымен өнім шығару ауқымын арттыруға негізделеді. Бұл еңбек құралдары мен заттарын жетілдіруді, жұмыс күшінің біліктілігін арттыруды, өндірістің ұйымдастырушылық параметрлерін жақсартуды көздейді, осының арқасында өндірістің өсуі қоғамдық еңбек өнімділігін арттыру есебінен басым қамтамасыз етіледі.

Шын мәнінде экономикалық дамудың "таза" типтері жоқ, дегенмен, жекелеген кіші жүйелерге қатысты соғыстан кейінгі жылдар ішінде бір-бірін ауыстыратын өндірістің көбінесе экстенсивті немесе басым қарқынды нысандары туралы айтуға болады. Мәселен, әлемдік шаруашылықтың индустриялық елдерінің экономикасын 60-шы жылдардың ортасына дейін дамыту көптеген белгілер бойынша көбінесе экстенсивті, ал соңғы жиырма жылда — басым түрде дамудың қарқынды түріне жатады.

Әлемдік шаруашылықтағы кіші жүйелердің сипаттамасы мен орны тауарлар мен қызметтердің экспорты мен импортында, капиталдың қозғалысында өз көрінісін тапқан сыртқы сектордың ұлттық шаруашылықтарындағы орнымен тығыз байланысты. Ол елдің халықаралық еңбек бөлінісіне қатысу бағыттарын, өлшемі мен нысандарын қозғайды.

Өндірістік күштерді дамытудың әлемдік деңгейі, өндірісті интернационалдандыру тұйық кешендер шеңберінде шаруашылықты тиімді жүргізу мүмкіндігін жоққа шығарады.

Халықаралық алмасу жетіспейтін немесе арзан тұтыну және күрделі тауарлар мен қызметтердің ағынын, сондай-ақ қосымша өткізу нарықтарына қолжетімділікті қамтамасыз етеді. Сыртқы экономикалық байланыстардың рөлін сипаттайтын негізгі көрсеткіштерге тауарлар мен қызметтердің экспорттық және импорттық квоталары, сыртқы сауданың тауарлық құрылымы, капиталдың халықаралық қозғалысына қатысу сипаты, технологиялар, жұмыс күші, шаруашылықтың ашықтық (интернационалдылық) дәрежесі жатады.

3. Халықаралық еңбек бөлінісі

Халықаралық еңбек бөлінісі халықаралық тауар айырбасының объективті негізі. Еңбек бөлінісі мемлекеттердің экономикалық даму деңгейіне қоғамдық құрылымына қарамастан ғылыми – техникалық салада, саудада, ғылымда тұрмыс қажетін өтеуде т.б. сфераларда бір бағытта жүргізіледі. Халықаралық еңбек бөлінісі деп мемлекет ішінде және мемлекет аралық еңбектің даму қорытындысын айтамыз. Еңбек бөлінісі нақты еңбектің бөлінуін және қайта жинақталуын жүзеге асырады. Оның мақсаты өнім шығару [1]. Халықаралық еңбек бөлінісін кәсіптік қызметіне байланысты мынадай формаларға бөлеміз:

1. Жалпы еңбек бөлінісі – бұл еңбектің өндіріс сфералары бойынша бөлінуі.
2. Меншіктік еңбек бөлінісі – бұл белгілі бір өндіріс салалары бойынша бөлінуі.

3. Бірыңғай кәсіпорындардың еңбек бөлінісі.

Халықаралық еңбек бөлінісі өндірісті және айырбасты кеңейтуге мүмкіндік береді. Халықаралық еңбек бөлінісіне мына факторлар әсер етеді:

- елдердің табиғи географиялық орыны, табиғи байлықтың ерекшеліктері;
- ғылыми-техникалық прогресс;
- әлеуметтік – экономикалық жағдайлар;
- ұлттық өндірісті ұйымдастыру механизмі ;
- сыртқы экономикалық қатынастарды ұйымдастыру механизмі;
- ішкі әлеуметтік-экономикалық жағдай ;
- өндірістің тарихи дамуы.

Еңбектің халықаралық бөлінуі әлемдік нарықтың және әлемдік шаруашылықтардың қалыптасуына, дамуына бірден-бір әсер етуші фактор. Сондықтанда халықаралық еңбек бөлінісін өндіріс күштердің және еңбек ресурстарының ерекшеліктеріне байланысты мынадай формаларға бөлеміз:

1. Қоғам ішіндегі еңбек бөлінісі, оған кәсіпорындармен жұмысшылардың арасындағы еңбек бөлінісі жатады
2. Территориалық еңбек бөлінісі, оған мемлекет ішіндегі аймақтар арасындағы еңбек бөлінісі жатады
3. Халықаралық еңбек бөлінісі бұл еңбек бөлінісінң ең жоғарғы формасы, оған елдер арасындағы еңбек бөлінісі жатады.

Халықаралық еңбек бөлінісі уақыт өткен сайын өзгеріп отырады. Ол еңбек өнімділігін арттырады; экономикалық аудандарды қалыптастырады; өндіріс салаларын байланыстырады және елдер арасындағы шаруашылық байланыстарын нағайтады.

Экономикада, әлемдегі өндірісте, саудада және де халықаралық экономикалық байланыстардың басқа да формаларында әр елдің өз орны бар. Елдің даму ерекшелігі, жалпы әлемдік шаруашылықтардың атаулы өзгерістерге байланысты. Ғылыми–техникалық прогрестің дамуы жүйежүзілік байланыстар жүйесіне айтарлықтай ықпал еиеді. Дүниежүзілік шаруашылықтардың пайда болуы және оның әрі қарай қалыптасуы халықаралық еңбек бөлінісінің дамуы мен терңдей түсуіне тікелей байланысты. Тарихи дамуына көз салсақ, оның қалыптасуы өндірісті халықаралық экономикалық айырбас және аймақтық еңбек бөлінісіне жұмылдырып келеді, әсіресе Еуропа халықтарының әлеуметтік-экономикалық дамуына және олардың тарихи тағдырына ықпал етті.

Халықаралық еңбек бөлінісі нәтижесінде ұлттардың бір-бірінен алшақтықтары кеми түсті, елдер арасында тұрақты сауда байланыстары артты, дүниежүзілік нарық дамып, мемелкеттер арасында тығыз экономикалық байланыстар пайда болды.

Еңбек бөлінісі қалыпты жағдайда дамуы үшін үш мынадай жағдайлар керек:

- табиғи ресурс және басқа елдермен экономикалық байланыс;
- нарықтағы сол елдің өніміне деген сұраныс;
- халықаралық еңбек бөлінісіне қатысушы елдердең өнім сапасын жақсарту мүмкіндігі.

Ұлттық экономикалардың өзара байланысы айтарлықтай дәрежеде әлем елдерінің өндіріс факторларымен әртүрлі қамтамасыз етілуіне негізделген және демек, өндіріс факторларының тарихи қалыптасқан халықаралық бөлінісіне негізделеді, бұл осы елдердің сол немесе өзге тауарларды өндіруінің және елдердің халықаралық мамандануының алғышарты болып табылады.

Өндіріс факторларының әрқайсысы өндірілген тауардың жалпы бағасында белгілі бір түрде ескерілетін бағаға ие болады. Өндіріс факторының бағасы оған жекелеген ел шеңберінде де, бір-бірімен өзара қарым-қатынаста да сұраныс пен ұсыныстың теңгерімін көрсетеді. Елдер әртүрлі мөлшерде өндірістің жекелеген факторларына ие болғандықтан, олардың бағалары әртүрлі болады. Демек, әртүрлі елдерде ұқсас тауарларды өндіруге арналған шығындар және оларды өндірудің тиімділігі әр түрлі болады. Әрине, елдер басқа елдерге қарағанда анағұрлым тиімді тауарларды өндіруге маманданған. Жекелеген елдердің қандай да бір тауарлар мен қызметтерді өздерінде ғана емес, басқа елдерде іске асыру мақсатында оларды өндіруде оқшаулануы халықаралық еңбек бөлінісін тереңдете түседі.

Оның мәні мен іске асыру нысандарын айқындайтын халықаралық еңбек бөлінісі бұл нысандардың халықаралық мамандану және өндірістің халықаралық кооперациясы болып табылады. Еңбекті халықаралық бөлу қоғамдық еңбек бөлінісіне негізделеді, оның негізінде еңбек қызметінің жекелеген түрлерін (өндірісті мамандандыру) оқшаулау жатады. Сонымен қатар қызмет түрлерін оқшаулау оның нәтижелерімен алмасуды, оқшауланған өндірістерді кооперациялауды көздейді.

Халықаралық еңбек бөлінісінің негізі ретінде елдердің халықаралық мамандануы өнім өндірісінің жекелеген сатылары арасында немесе халықаралық ауқымда өнім өндіру мен тұтыну арасында кеңістіктік алшақтықтың болуын болжайды. Қоғамдық еңбек бөлінісі белгілі бір аумақ пен елден тыс бола алмайды.

Аумақтық еңбекті бөлумен қатар функционалдық, оның ішінде: жалпы - материалдық және материалдық емес өндірістің (өнеркәсіп, ауыл шаруашылығы, көлік, байланыс, білім беру, денсаулық сақтау және т. б. сияқты) ірі салалары арасында еңбекті бөлу; жеке - салалар мен кіші салалар бойынша ірі салалардың ішінде еңбекті бөлу (мысалы, ауыр және

жеңіл өнеркәсіп, мал шаруашылығы және өсімдік шаруашылығы, теңіз, әуе және құрлық көлігі сияқты, сондай-ақ олардың ішінде: ауыр өнеркәсіп шеңберінде өндіруші өнеркәсіп, металлургия, машина; машина жасау шеңберінде станок жасау және көліктік машина жасау; көлік машина жасау шеңберінде автомобиль-, ұшақ-, кеме жасау; автомобиль жасау және т.б. шеңберінде автобустар, жеңіл және жүк автомобильдерін өндіру); бірлі - кәсіпорын ішінде еңбекті бөлу.

Еңбектің қоғамдық бөлінісіне ұқсастық бойынша еңбектің халықаралық бөлінуін халықаралық мамандану мен өндірістің халықаралық кооперациясының диалектикалық бірлігі ретінде қарастыруға болады. Халықаралық еңбек бөлінісі өзінің жұмыс істеуі үшін халықаралық еңбек кооперациясын қажет етпейді, бірақ көп жағдайда оған әкеледі. Сонымен қатар, Халықаралық еңбек кооперациясы Халықаралық еңбек бөлінісіне толық негізделеді және өз бетінше өмір сүре алмайды.

Қайталау сұрақтары

1. Халықаралық экономикалық теорияның негізгі жүйелері
2. Халықаралық экономика пәнінің негізгі зерттеу бағыттары қандай
3. Халықаралық экономиканың негізгі формаларын атаңыз
4. Халықаралық тәжірибеге әлеуметтік экономикалық жағдайына байланысты елдерді қандай топтарға бөледі
5. Халықаралық еңбек бөлінісіне әсер ететін негізгі факторлар қандай

2. Халықаралық сауда мәні мен теориясы

- 1. Халықаралық сауданың мәні, еркшеліктері және формалары**
- 2. Халықаралық сауданың классикалық теориясы**

1. Халықаралық сауданың мәні, еркшеліктері және формалары

Халықаралық экономикада ең жақсы дамыған саясаттың бірі халықаралық сауда. Халықаралық сауданың үлесіне барлық экономикалық қатынастардың 80% тиесілі. Халықаралық сауда халықаралық еңбек бөлінісінде пайда болады және ол әр елдің тауар өндірушілерін экономикалық байланыстар арқылы біріктіреді. Ғылыми-техникалық революция әсерімен пайда болатын, экономикадағы құрылымдық өзгерістер өнеркәсіптің өндірісін күшейіп дамуына жол ашады. Ал халықаралық сауда сол процессті жүзеге асырады. Халықаралық сауда өнеркәсіппен өндірістің дамуына тікелей әсер етеді. Сондықтанда сыртқы сауда деп экспорттық және импорттық операциялардың жүзеге асуын айтады. Сыртқы сауда операцияларының мына түрлерін қарастырамыз: экспорттық, импорттық, реэкспорттық, реимпорттық операциялар.

Экспорттық операция – тауарды шет елдік контрагенттерге сату. Импорттық операция – тауарды шет елдік контрагенттіктерден сатып алу. Реэкспорттық операция – бұрын импортталған және қайта өңдеуден өтпеген тауарды шет елге шығарып сату. Реимпорттық операция – бұрын экспортталған және қайта өңдеуден өтпеген тауарды шет елден сатып алу.

Халықаралық сауда деп әлемнің барлық елдер арасындағы жиынтық сауда айналымын айтады. Халықаралық сауданың дамуына мына факторлар әсер етеді:

- мемлекет аралық қатынастар;
- халықаралық еңбек бөлінісінің дамуы;
- негізгі капиталды жаңғырту;
- әлемдік нарықта халықаралық корпорациялардың белсенді қызметі;
- халықаралық сауда ұйымының іс-шаралары;
- халықаралық қаржы экономикалық ұйымдардың қызметі.

Халықаралық сауданың өзгерістерін талдау екі жақты қарастырылады:

- а) оның толық өсу қарқыны;
- б) тауарлармен мен елдің орналасу географиялық ерекшеліктері.

Халықаралық сауда халықаралық тауар-ақша қатынастарының сферасын және оның жиынтығын қалыптастырады, сондықтанда халықаралық сауданы әр-түрлі формада жүзеге асыруға болады.

Халықаралық сауда формалары:

1. аукциондар
2. биржалық сауда
3. халықаралық көрмелер мен жәрмеңкелер
4. халықаралық сауда үйлері.

Аукциондар деп нарықтық экономикада сатушының барынша пайда табу мақсатында, аукционға қатысушылардың тікелей бәсекелестігін пайдалана отырып, тауарды сату.

Биржа саудасы ұйымдастырылған нарықтың бір түрі, оның түрлері:

- тауар биржасы;
- қор биржасы;
- валюта биржасы;
- еңбек биржасы.

Халықаралық сауданың субъектілері: фирмалар, брокерлер, агенттер, мемлекет кәсіпорындары.

Брокер деп тапсырма негізінде өз клиенттерінің тапсырыстар шегінде қызмет ететін сауда делдалы.

Диллер деп өз атынын және өз есебінен тауарды сату, қайта сату қызметін жүзеге асыратын тұлға.

Агенттер деп сауда келісіміндегі делдал, ол белгілі бір сыйлық үшін тапсырыс берушінің есебінен және соның атынан өнімді өткізетін адам.

Елдің халықаралық саудаға қатысуын көрсететін көрсеткіштер экспорттық және импорттық квота болып табылады. Экспорттық квота тауарлар мен қызметтер экспортының ЖІӨ-ге қатынасы ретінде есептеледі және елде өндірілген барлық өнімнің қандай үлесі әлемдік нарықта сатылғанын көрсетеді.

Импорттық квота ұлттық өндіріс пен импорт қорларының жиынтығын қамтитын елдің ішкі тұтыну көлеміне импорттың қатынасы ретінде есептеледі және импортталатын тауарлар мен көрсетілетін қызметтердің ішкі тұтынуғағы үлесі қандай екенін көрсетеді.

Осы елдің сыртқы экономикалық байланыстарының даму деңгейін өлшеу үшін елдің сыртқы сауда айналымы көлемінің оның жалпы ішкі өнімінің көлеміне қатынасын білдіретін сыртқы сауда квотасының көрсеткіші пайдаланылады.

Халықаралық сауданың тұрақты өсуіне мынадай факторлар әсер етеді:

1) Халықаралық еңбек бөлінісіндегі өзгерістерге, халықаралық өндірістік және ғылыми-техникалық кооперацияны тереңдетуге, жаңа салаларды, технологиялар мен тауарларды құруға, озық жоғары технологиялық бұйымдарды, ең алдымен ҒТП-ң ең жаңа жетістіктерін офистік және телекоммуникациялық жабдықтарды сатудың жылдам өсуіне, негізгі капиталды жедел жаңартуға әкеп соққан;

2) өңірлік кедергілерді жоятын, еркін сауда аймақтарын, жалпы нарықтарды және т. б. қалыптастыратын сауда-экономикалық интеграция процестерін дамыту.;

3) халықаралық саудаға жаңа елдерді, өңірлерді, тауарларды тартатын әлемдік нарықтағы ТҰК-ның белсенді қызметі;

4) ДСҰ-ның және басқа да халықаралық ұйымдардың іс-шаралары арқылы халықаралық сауданы ырықтандыру процесі;

5) бұрынғы отарлық елдердің саяси тәуелсіздігін алуы және олардың ішінен сыртқы нарықтарға арналған тауарлар өндіруге бағдарланған жаңа индустриялық елдерден бөлінуі.

Әлемдік тауар нарығы үш негізгі топқа бөлінеді:

- базалық тауарлар нарығы (ауыл шаруашылығы өнімдері және өндіруші өнеркәсіп өнімдері);

- орташа және төмен технологиялы дайын өнімдер мен жартылай өнімдер нарығы;

- жоғары технологиялық өнім нарығы.

Бірінші топ тауарлары дамушы елдердің және өтпелі экономикасы бар елдердің бір бөлігінің өнімдерін өткізу нарығы болып табылады. Базалық тауарлардың сапасы бірдей немесе аз болғандықтан, бұл жерде бәсекелестіктің негізгі нысаны бағалық бәсекелестік, ал оған қарсы әрекет ету келісімдері, ауыл шаруашылығына субсидиясы болып табылады.

Орта технологиялық дайын өнімдер тобында көбінесе дамушы елдер, дәлірек айтқанда "қуып жетуші елдер" деп аталатын топ тауарлары жатады. Бұл жерде бәсекелестік өтпелі экономикасы бар елдердің осы нарықтарға белсенді шығуына байланысты неғұрлым қатаң сипатқа ие болады.

Жоғары технологиялық өнім нарығы ғылыми – техникалық инновациялар жарысына тартылған және әлемдік нарықта жаңа бәсекелестердің пайда болуына мүдделі емес дамыған елдер арасындағы қатал бәсекелестік саласын білдіреді.

Дамыған елдерде жоғары технологиялардың үздіксіз пайда болуы оларға ішкі және әлемдік нарықта тұрақты өсіп келе жатқан табыс алуға, өзінің жалпы өмір сүру деңгейін арттыруға, демек, әлеуметтік қорғау мен жалдамалы қызметкерлердің еңбегіне ақы төлеуге мүмкіндік береді. Бірақ бұл шығындарды ұлғайтады және осы елде өндірілетін тауарлар мен қызметтердің барлық массасын ғылыми және технологиялық салаларда да, басқалардың барлығында да қымбаттатады.

Тиісінше ол өндіретін тауарлар мен қызметтердің халықаралық бағалық бәсекеге қабілеттілігі төмендейді. Егер жоғары технологиялық тауарлар мен көрсетілетін қызметтер осалдан төмен болса, өйткені олардың бәсекеге қабілеттілігі олардың сапасы жағынан ғана емес,

өндірістік пирамиданың жоғары "қабаттарынан" аз өнім бұдан едәуір көп зардап шегеді. Оны осы елде шығару тиімсіз болып табылады.

Бұл жағдай жоғары дамыған елдердің кәсіпкерлерін отандық өндірістің төменгі "қабаттарын" жұмыс күші арзанырақ дамыған елдерге шығаруға мәжбүр етеді, бірақ оның біліктілік деңгейі соншалықты көтерілді, бұл орын ауыстыратын өндірістік құрылымдарды немесе олардың ең болмағанда кейбір технологиялық буындарын игеруге мүмкіндік береді.

Мәселен, аралық және дайын өнімді барынша күрделі трансұлттық өндірістер индустриялық дамыған елдерде, ал екіншісін дамып келе жатқан елдердің бірінде қалыптастыруға болады.

2. Халықаралық сауданың классикалық теориясы

Мемлекеттер қандай тауарды сыртқы нарыққа алып шығуы тиіс және елдер арасындағы сауда негізін не құрайды деген сұраққа ғалымдар көптеген зерттеулер жүргізуде, соның бірі А.Смит [2].

А.Смиттің «Абсолюттік артықшылық теориясы» еңбегі еңбек бөлінісінің ұлттық байлық екенін және ол мемлекеттердің халықаралық еңбек бөлінісіне қатысуын жете зерттеген. Себебі халықаралық еңбек бөлінісіне әрбір ел сыртқы нарыққа қандай өнім шығаратынын алдын ала анықтауы керек. А.Смит өз еңбегінде Франция, Португалия, Шотландия елдеріндегі шарап өндірісінің мысалға келтіреді. Бұл мысалда салыстыру құралы ретінде өндірістік абсолюттік шығындарды алады. Яғни, бір дана өнімге қанша адам саны қажет. Мысалы Францияда шарап өндіруге 90 өлшем бірліктегі адам шығыны жұмсалған, Португалияда шарап өндіруге 100 өлшем бірліктегі адам шығыны жұмсалған, Шотландияда шарап өндіруге 150 өлшем бірліктегі адам шығыны жұмсалған.

Тауар атауы	Англия	Португалия	Шотландияда
Шарап	90 ө.б. адам шығыны	100 ө.б. адам шығыны	150 ө.б. адам шығыны

Осы салыстыру арқылы Франция мен Португалияда шарап өндірісін дамыту қажет екенің айтады. Себебі мұнда еңбек шығыны аз жұмсалады, ал Шотландияда шарап өндірісі тиімсіз.

А.Смит теориясының артықшылығы:

- өндірістің мүмкіндіктері сол өндірістің жүзеге асырылуына қолайлы жағдай жасайтын табиғи факторларымен анықталады;

- егер табиғи артықшылықтарға жаңа технологиялар жетістіктерін қоссақ, теорияның маңыздылығы артады, өндірістің даму жолын көрсетеді.

Кемшіліктері:

- әдістемелік жолдардың шартты түрде алынған. Мысалы, ол өз зерттеуінде тек 2 елді алады;
- ағылшын саяси экономиканың классигі ақша айырбасының моделін қарастырмаған, тауарайырбасының моделін қарастырған;
- абсолюттік артықшылық халықаралық саудада маңызды түрге ие болмайды, себебі айырбас кезінде тауардың альтернативті құны ескерілмейді.

А.Смит теориясындағы кемшіліктерін ағылшын экономисті Д.Рикардо жоюға тырысты. Елдер арасындағы айырмашылықтың болуы – Д.Рикардо теориясының негізі болып табылды. Осыған сәкес ол мынадай тұжырым жасаған: кез келген ел табиғи климаттық жағдайына қарамастан кез келген тауар өндірісін жүзеге асыра алады. Себебі халықаралық саудада тауар айырбасы қалыптасқан.

Д.Рикардоның халықаралық сауда теориясын дамытудағы еңбегі зор, Оның «Салыстырмалы артықшылық теориясы» еңбегі халықаралық сауданың көптеген сұрақтарына жауап береді.

Мысалы, екі елден екі түрлі өнімін қарастырайық. Англия мен Португалияда мата және шарап өндірісі қалыптасқан. Бірақ олар бір ғана еңбек факторын қолданады. Матаны өндіруге қажетті уақыт шығыны a_{Lt} әрпімен белгілейік, шарапқа қажетті уақыт шығыны a_{LV} әрпімен белгілейік, ал жалпы еңбек шығыны L , Q_V өндірілген өнім көлемі.

Егерде әрбір елдің ресурстары шектеулі болса, сонымен бірге ол шығарып жатқан екі тауардың біреуінің қосымша данасын шығаратын болса, онда ол екінші тауарды шығарудан бас тартуға мәжбүр болады. Оны төмендегі теңсіздік пен көрсетсек:

$$a_{LV} * Q_V + a_{Lt} * Q_t < L \quad \text{Англия үшін}$$

$$a^*_{LV} * Q^*_V + a^*_{Lt} * Q^*_t < L^* \quad \text{Португалия үшін}$$

Әрбір елде пайда әкелетін өнімнің қандай мөлшері шығарылатындығын анықтау үшін баға көрсеткішін пайдалану қажет. әрбір сектор өндірістік фактордың біреуін ғана пайдаланғандықтан, еркін бәсеке өндіріс факторларының құнына бағалардың тікелей тәуелдігін қамтамасыз етеді.

Мата құнын шарап құнымен салыстырғанда, Англияда мата арзанырақ екені анықталған, сондықтан матаны Англиядан сатып алу (импорттау) тиімді.

	Англияда	Португалияда
Мата	$a_{Lt}=80$	$a^*_{Lt}=120$
Шарап	$a_{LV}=90$	$a^*_{Lt}=100$

Жоғарыда көрсетілген кестеден Англияның абсолюттік артықшалағы айқын көрінеді.

Енді екі игліктің бағаларын талдаған кезде матаның бір бірлігін өндіру үшін қанша данасынан бас тару керектігі анықталады. Ол үшін мына кестені қарастырайық.

	Англияда	Португалияда
Матаның бір данасының шараппен өрнектелген құны	$a_{Lt}/a_{LV} = 80/90 = 0,89$	$a^*_{Lt}/a^*_{Lt} = 120/100 = 1,2$

Бұл кестеден мынаны байқаймыз, яғни мата өндірісінде Англия салыстырмалы артықшылыққа ие екендігі анықталған.

А.Смит және Д.Рикардо халықаралық сауданың шығу себептерін тек қана еңбек факторымен қарастырады.

Бірақ іс жүзінде кез келген экономикада еңбек факторымен бірге басқа да өндірістік факторлар қолданылады.

Өндірістік факторлар жөніндегі ілімдерін зерттеп, 1930 жылы швед ғалымдары Бертиль Олин және Эли Хекшер Давид Рикардонның теориясын әрі қарай толықтырды.

Хекшер мен Олин өндірістің 2 факторын негізге алады: капитал, еңбек. Олардың тұжырымдауынша:

- жұмысшы күшінің артық шамасы жұмсалынатын бірақ капитал мөлшері өз қажет ететін тауарға маманданады;
- капитал мөлшері артық, бірақ жұмыс күшінің көлемі аз елдерде капиталды көп қажет ететін тауарды өндіруге маманданады.

Егер басқа елдермен салыстырғанда жұмысшы күшінің шамсы артық болса, онда мемлекет жұмысшы күшімен мол қаматамыз етілген деп есептеледі.

Хекшер – Олин теориясы мына тұжырымға келген, «Әр тауар өндірісінде тапшы емес, өндірістік факторларды қолданған жағдайда ғана тауарды экспортқа шығаруға мүмкіндік алады»

Хекшер – Олин теориясын мына 3 жағдайда қолдануға болады:

1. халықаралық айырбасқа қатусышы елдер тауар өндірісінде мол өндірістік факторларды қолданатын болса, сол тауарды сыртқа шығарады, ал керісінше тапшы ресурстардан өндірілген тауарды әкеледі.

2. халықаралық сауданың дамуы факторлардың құнымен тікелей байланысты, себебі одан түсетін пайда тауар құнына байланысты болады.
3. кей жағдайларда өндіріс факторлары халықаралық қозғалыс сипатында болуы мүмкін, яғни ел арасында тауар экспотының орнына сол факторлардың өздерін шығаруға мүмкіндік алады.

1954ж. Американдық экономист Леонтьев Хекшер – Олин теориясын дәлелдеп зерттеген. Ол мысал ретінде АҚШ экспорттық-импорттық операциясы қарастырылады. Сол кезде дүние жүзі бойынша төмендегідей тұжырым қалыптасты: АҚШ-да капиталды көп қажет ететін тауарды экспортқа шығарып, ал еңбекті көп қажет ететін тауарды импорттап отырған. Ал Леонтьевтің зерттеуінше АҚШ экспорттық операциясы бұған керісінше қалыптасқан. Себебі АҚШ-та сол кездері капитал көлемі басқа елдерге қарағанда көп шоғырланған, соған қарамастан АҚШ капиталды көп қажет ететін тауарды импорттап еңбекті көп қажет ететін тауарды экспорттап отырған. Леонтьевтің бұл зерттеу теориясы «Леонтьевтің парадоксы» деп аталды.

Леонтьев АҚШ-ғы қалыптасқан жағдайды ғылыми-техникалық жетістікер арқылы түсіндіреді. Зерттеу нәтижесі келесі жағдайды көрсетті: көп жағдайда АҚШ-та өнірістік факторлардың ең тиімдісі еңбек факторлары болып табылады. Оған себеп болған нәрсе - АҚШ-ның жұмысшыларының біліктілігінің өте жоғары деңгейде болуы. Осыған сәйкес «капитал» терминінің мағынасы өзгеріп «физикалық капитал», «білім капиталы», «адам капиталы» деген ұғымдар пайда болды. АҚШ экспортындағы еңбекті қажетсінетін жеткізілімдердің үлесі 1947 жылдан бастап Леонтьевтің парадоксын растай отырып, озық қарқынмен өсуде.

Қайталау сұрақтары

1. Халықаралық сауданың дамуына әсер ететін факторлар қандай
2. Халықаралық сауда формалары
3. Хекшер – Олин теориясы мен қолданылуы
4. «Леонтьевтің парадоксы» зерттеу теориясы
5. А.Смит теориясының артықшылығы мен кемшілігі

3. Халықаралық сауданың табыстарды бөлу мен экономикалық өсуге ықпалы

- 1. Халықаралық сауданың құралдары**
- 2. Халықаралық сауданың табыстарының бөлінуін анықтайтын қазіргі экономикалық теориялары**

1. Халықаралық сауданың құралдары

Халықаралық сауда теориясы, соның ішінде салыстырмалы артықшылық теориясы кез-келген елдің сыртқы саудадан пайда табатынын және сыртқы саудаға қатысушы елдердің пайдасының бірдей еместігін айтады. Сонымен қатар осы сыртқы сауда пайдасының бөліну сипаты да бірдей болмайды. Халықаралық сауда пайдасын ел ішінде және елдер арасында бөлу бағамен байланысты, себебі баға негізінде оны өндіруші мен тұтынушы да пайда табады, оны мына бір мысалдан көруге болады. Мысалы Аргентинада 1т бидай 120 доллар тұрады, ал Бразилияда 1т бидай 200 доллар тұрады, бұл бағалар өндіріс шығынына негізделіп белгіленген. Бидайдың мұнадай қалыптасқан бағасы негізінде Аргентина үшін бидайды экспорттаған тиімді, ал Бразилия үшін арзан бидайды импорттаған тиімді болады.

Елдер арасында қалыптасқан экономикалық байланыс негізінде елдердің тұтынушылары әр түрлі пайда табуы мүмкін. Мысалы елдер сыртқы байланысқа қатынасқанға дейін Бразилия тұтынушылары жылына 50 мың тонна бидайды әр тоннасы 200 доллардың тұтынған болса, Аргентина тұтынушылары әр тоннасы 120 доллардан 60 мың тонна бидайды сатып алған. Ал сыртқы байланысқа қатынасқаннан кейін елдердегі тұтыну көлемі мен бағаларда өзгерістер пайда болды. Бразилияда 1т бидайды 150 доллардан сатып алу арқылы жылына 80 мың тонна бидай пайдаланған, ал Аргентинада 1т бидайды 150 доллардан сатып алу арқылы тұтыну көлемі қысқарған.

Бұдан түсінетініміз халықаралық сауда нәтижесінде арзан тауарды импорттаушы елдің тұтынушылары тұтыну көлемін өсіреді, яғни бұл тауар көлемін көптеп сатып алуға мүмкіндік алады. Ал арзан тауарды экспорттаушы елдің тұтынушылары халықаралық нарықтағы бағаның өсуіне байланысты экспорт көлемі өскен сайын, ішкі нарықтағы тұтыну көлемі қысқарады.

Енді халықаралық сауданың тауар өндірушілерге тигізетін әсерін қарастырып көрейік. Халықаралық сауда Аргентина тауар өндірушілері үшін пайдалы болады, сондықтан олар өндіріс көлемін өсіреді, ал

Бразилия тауар өндірушілері өндіріс көлемін қысқартып, өздерінің шетелдік бәсекелестеріне нарықтан орын береді [3].

Халықаралық саудадан оған қатысушы елдердің алатын пайдасының қаншалықты тиімді болатынын анықтау үшін сауда шарты көрсеткішіне тоқталайық. Сауда шарты деп өнімді өткізу мен саудадағы қалыптасқан баға қатынасы. Ал халықаралық сауда шарты дегеніміз экспорттық және импорттық тауардың баға қатынасы немесе экспорттық бағаның импорттық бағаға қатынасы. Бұл негізінен нарықтағы экспорттық және импорттық бағалар немесе сол бағалардың индексімен түсіндіріледі.

Халықаралық сауда шарты мынадай көрсеткіштермен түсіндіріледі:

1. Тауардың айырбас шарты. Бұл экспорттық және импорттық бағалардың қарым-қатынасын түсіндіреді.

$$T = \frac{P_x}{P_{um}}$$

Мұндағы : T- сауда шарты; P_x –экспорттық тауар бағасы; P_{um} – импорттық тауар бағасы.

2. Сауда шартының табысы. Бұл елден тауарды экспорттаудан түскен түсімге тауарды импорттау мүмкіндік көлемі.

$$T = \frac{P_x}{P_{um} * Q_x}$$

Мұндағы : Q_x – экспорттық тауар көлемі.

3.Сауда шартының факторлары. Бұл қаншалықты тауар импорттайтынын көрсетеді, яғни, елдегі факторлардың қаншалықты тиімді пайдаланатынын және өскен әрбір экспорттық өнімділікке қанша импорт келетінін түсіндіреді.

Халықаралық сауда пайдасы бағамен байланысты болғандықтан импорт икемділігімен экспорт икемділігін қарастыармыз.

Импортқа деген сұраныс икемділігі нарықтағы импорттық тауар көлемінің, оның бағасына қатынасы.

$$E_{im} = IM (\%) / P (\%)$$

Мұндағы : E_{im} – импортқа деген сұраныс икемділігі; IM – импорт көлемі; P – импорттық тауар бағасы.

Жалпы сұраныс икемділігі халықаралық саудадағы импорттық тауарға баға төмендегенде импорттық тауардың көлемі өседі, ал баға өскенде импорт көлемі төмендейді. Сондықтанда әрдайым икемділік коэффициенті нольден жоғары болады.

Егерде $E_{im} > 1$, онда импорттық тауарға деген баға 1%-ға төмендегенде оған деген сұраныс 1%-ға өсетін болса, импортқа деген сұраныс икемді.

Егерде $E_{im} < 1$, онда импорттық тауарға деген баға 1%-ға төмендегенде, оған деген сұраныс 1%-ға жетпейтін көлемде өсетін болса, импортқа деген сұраныс икемсіз болады.

Экспорттық икемділік сауда шартынан туындайтын ұсыныс өзгерісі. Экспорттық икемділік экспорттық тауар көлемінің, импорттық тауар бағасына қатынасымен сипатталыды.

$$E_x = X (\%) / P (\%)$$

Мұндағы : E_x –экспорт икемділігі; X –экспорт көлемі; P – импорттық тауар бағасы.

Экспорт икемділігі импорт тауарының бағасы 1%-ға төмендегенде, импорттың икемділігі E_{im} өседі және экспорттың икемділігіде E_x өседі. Икемділік 1-ге тең болғанда экспортта 1%-ға өседі. Бұдан қорытындылайтынымыз $E_{im} - 1 = E_x$ демек екі елдегі импортқа деген сұраныс пен экспорттық ұсыныс бірдей өзгеріп отырады.

Табыс және алмастыру әсерлері.Сауда шарттарының кез келген өзгеруі экспорттық немесе импорттық бағалардың қандай да бір қозғалысын білдіреді. Нәтижесінде сауда жасайтын елдің табысы, егер сауда шарттары жақсарса, немесе сауда шарттары нашарласа, қысқарса, ұлғаяды. Кіріс деңгейінің өзгеруі, өз кезегінде, тікелей сұраныс деңгейіне, оның ішінде импорттық тауарларға да әсер етеді.

Оның халықаралық саудаға әсері тұрғысынан экономикалық өсу:

- бейтарап;
- экспортқа шығаратын;
- импорт алмастырушыларға.

Экспортты кеңейтетін өсім (export-biased growth) — елдің саудасаттық жағдайының нашарлауына әкелетін ел экспорттайтын тауар өндірісін оның сауда серіктестерінің пайдасына кеңейту.

Импорт алмастырушы өсім — (import-biased growth) - елдің сауда серіктестеріне қатысты сауда жағдайларын жақсартуға әкелетін ел импорттайтын тауар өндірісін кеңейту.

Сауданың бейтарап өсуі (neutral trade growth) - елдер арасындағы сауда шарттарын өзгертпей халықаралық сауданың нақты көлемінің ұлғаюы.

Кірістерді қайта бөлу әсері. Халықаралық сұраныстың ауқымының өзгеруі негізінен елдер арасында кірістерді қайта бөлу нәтижесінде болып отыр. Мұндай қайта бөлу жеңген ел жеңімпаз елге соғыстан кейінгі репарацияларды төлеу, дамыған елдер тарапынан дамушы елдерге өтеусіз халықаралық көмек беру нәтижесінде орын алады. Табыстарды қайта бөлудің белгілі шектеулерімен мемлекетаралық заемдарды беру де есептелуі мүмкін. Заемдарды өтеу уақыты келгенше, бір ел екінші ел қарыз

ретінде берген қаражат сомасы кірістерді қайта бөлудің барлық белгілерін өзіне алып келеді.

Табысты сауда шарттарына қайта бөлудің әсері: егер донор елдің алушы-елге қарағанда өзінің экспорттық тауарына шығыстарға неғұрлым жоғары шекті бейімділігі бар болса, онда кірістерді беру донор-елдің сауда шарттарын нашарлатады; егер донор-елдің алушы-елге қарағанда өзінің экспорттық тауарына шығыстарға неғұрлым төмен шекті бейімділігі бар болса, онда кірістерді беру донор-елдің сауда шарттарын жақсартады.

Кіріс ұлғайған кезде тауарлардың әртүрлі түрлеріне сұраныс біркелкі емес өседі. Отбасылық бюджет деңгейінде бұл заңдылықты XIX ғасырда неміс экономисті Эрнст Энгель ашты.

Энгель Заңы (Engel rule) – тұрақты бағалар мен демографиялық өзгерулер кезінде (мөлшері, отбасы құрамы) табыстың өсуі бірінші қажеттілік заттарына тұтыну шығыстарының үлесінің төмендеуіне және сән-салтанат заттарына шығындар үлесінің өсуіне әкеледі.

Халықаралық сауда нысандары

1) реттеу ерекшелігіне байланысты:

- әдеттегі сауда-елдер арасындағы сауда және сауда-экономикалық келісімдер жоқ, жоғары кедендік ставкалар пайдаланылады және әртүрлі шектеулер енгізіледі;

- ең қолайлы режимге сәйкес-ДСҰ-ның барлық мүшелеріне қолданылатын артықшылықтар мен жеңілдіктер бар;

- преференциялық-бір мемлекет басқа мемлекеттерге жеңілдіктер береді немесе елдер тобы басқа кейбір елдерге жеңілдіктер ұсынады;

- дискриминациялық - БҰҰ Халықаралық құқық нормаларын бұзатын елдерге қатысты шешетін шектеу іс-шараларын іске асыру жағдайында жүзеге асырылады. Бұл жағдайда эмбарго, сауда блокадасы, сауда бойкот және т. б. сияқты механизмдер қолданылады.

2) операцияларды жүзеге асыру нәтижесінде қалыптасатын контрагенттер арасындағы қатынастарға байланысты:

- дәстүрлі сауда (еркін тауар ресурстарымен сауда жасау) – бұл тауарлар экспорты (импорты), олар бойынша: мамандандыру, кооперация, өтемдік мәмілелер бойынша келісімдер шеңберінде алдын ала ескертілген міндеттемелер жоқ; байланыстар қысқа мерзімді және келісім-шарттарда көрсетілген мерзімдермен шектелген; әріптестерді таңдау сауданың нарықтық қағидаттарына сәйкес жүзеге асырылады;

- кооперациялық келісімдер шеңберінде: тараптардың қызмет шарттарын алдын ала келісуін; әртүрлі елдердің өнеркәсіптік кәсіпорындарының өндірістік кооперациясының тікелей субъектілері ретінде болуын; қызметтің белгілі бір салаларында әріптес кәсіпорындардың шаруашылық қызметін үйлестіруді; кооперациялық

Келісімнің мақсаттарына сәйкес келісілген бағдарлама шеңберінде әріптестер арасында міндеттерді бөлуді; келісілген кестеге сәйкес тауарларды өзара немесе бір жақты жеткізуді жүзеге асыруды; өзара қарым-қатынастардың ұзақ мерзімді және тұрақтылығын болжайды;

- өтемдік (қарсы және тауар алмасу) - қарсы міндеттемелер өткізілетін тауарлардың құнындағы айырманы ықтимал ішінара ақшалай өтемақымен келісілген тауарлармен айырбастау, яғни Келісім тараптарының бірі шартта нақты белгіленген тәсілмен және белгілі бір мөлшерде екінші тараптың нақты іс-әрекеттерін өтейді;

- жалгерлік сауда сатушының (экспорттаушының) және сатып алушының (импорттаушының) ерекше қатынастарын іске асыруда жасалады және мыналарды көздейді: мамандандырылған Лизингтік компанияның делдалдығы кезінде келісімді іске асыру, әдетте; мүдделі тараптардың (Лизингтік компания, жалға алушы (импортер), өнім беруші (экспортер) әртүрлі елдерден қатысуы; келісім объектісіне (қаржы лизингіне) меншік құқығының өту сәтінен немесе оның болмауынан (жедел лизинг) болуы.

3) сауда затының ерекшеліктеріне байланысты:

- шикізат тауарлары көтерме сатуды ұйымдастыру нәтижесінде ұйымдастырылған тауар нарықтарында (тауар биржалары, аукциондар) халықаралық тауар келісімдерін іске асыру негізінде жүзеге асырылады.

- өндірістік және өндірістік емес мақсаттағы өнеркәсіп тауарлары;

- зияткерлік еңбек өнімімен-екі нысанда жүзеге асырылады: патенттер мен лицензиялар саудасы және ғылыми-техникалық қызметтер саудасы түрінде (инжиниринг);

- қызметтер.

2. Халықаралық сауданың табыстарының бөлінуін анықтайтын қазіргі экономикалық теориялары

Жалпы халықаралық саудадан түсетін табысты анықтауда оған жұмсалынатын шығындарды ескереді. Табысты бөлуде тауарды экспорттаушы ел шығын көлемін көп жұмсайтын болса, экспорттаушы ел шығынға қалады, ал оны тұтынушы ел пайда табады. Саудадан түсетін табысты бөлуде Энгель мынадай қорытынды жасайды, жанұяда табыс өскен сайын тауарды пайдалану деңгейі әр-түрлі болады, кейбір тауарды сатып алуды шектейді, ал кейбір тауарды сатып алу көп шығын жұмсайды.

Соған байланысты қазіргі кезде көптеген экономикалық теория қалыптасқан. Мысалы, Хекшер-Олиннің тұжырымдауынша халықаралық саудаға қатысушы пайда табады, егер де сол елде тауарды өндіру ресурсы көптеп қалыптасса.

Хекшер теориясы-Олин елдер өз өндірісі үшін осы елдер үшін салыстырмалы артық факторлардың Елеулі шығындарын және тапшы факторларға қатысты аздаған шығындарды талап ететін тауарларды экспорттайтынын айтады. Екі ел (Аргентина мен Бразилия) екі тауар (қант және астық) өндіргенде тағы бір мысал қолданамыз. Бұл екі тауарларды өндіру үшін өндірістің екі факторы – жер және еңбек қолданылады, сонымен қатар астық өндірісінде жер қарқынды пайдаланылады, ал қант өндірісі – көп еңбекті қажет ететін процесс.

Аргентинада өндірістің салыстырмалы артық факторы жер, ал Бразилияда – еңбек болсын. Бұл жағдайда, Хекшер-Олин теориясына сәйкес, Аргентинаға астық өндіруге маманданған және оны экспорттаған тиімді болады, ал Бразилия қант экспорттаушысы болады. Жер иелері мен жұмысшылардың табысы қалай өзгереді? Бұл сұрақтарға жауап көбінесе қарастырылып отырған уақыт кезеңіне байланысты, өйткені сыртқы сауданы дамытудың қысқа мерзімді және ұзақ мерзімді салдары әртүрлі болып отыр

Аргентина астық өндіруге маманданған, оның өндірісін арттырады. Астық бағасы өсуде, астық өсіруге жарамды жер учаскелеріне сұраныс да өсуде, бұл осы ресурстың шектеулі ұсынысы кезінде жер үшін жалдау ақысының деңгейін арттыруға және жер меншік иелерінің кірістерінің өсуіне әкеледі. Бұдан басқа, астық өсіру үшін ауыл шаруашылығы жұмысшыларының біраз саны қажет, олардың еңбегіне деген сұраныс да өсуде. Бұл жалақының өсуі үшін мүмкіндік туғызады, өйткені қысқа мерзімді кезеңде еңбек нарығында осы салада жұмыс істеу үшін қажетті білімі мен біліктілігі бар, сондай-ақ шектеулі еңбек нарығындағы жұмысшылар саны

Екінші жағынан, Аргентина арзан Бразилиялық қант импорттай бастайды. Қант бағасы төмендеуде және отандық қант өндірушілер өндірісті қысқартуға мәжбүр, бұл жұмысшылардың еңбегіне, сондай-ақ қант қамысы өсірілген жер учаскелеріне сұраныстың төмендеуіне алып келеді. Бұл жер иелерінің табысы төмендейді, жұмысшылардың бір бөлігі жұмыссыз болып табылады, саладағы жалақының орташа деңгейі төмендеуде.

Кері процестер Бразилияда орын алады, ол қант өндіруге маманданған және арзан аргентиналық астықты импорттайды. Осылайша, халықаралық сауда-саттықтан туындайтын ұлттық өндіріс құрылымының өзгеруі өндіріс факторларына сұраныстың өзгеруі мен құрылымын білдіреді. Тез дами бастаған салалар қосымша ресурстарға сұраныс береді, ал өндіріс көлемі қысқаратын салалар бұл ресурстарды босататын болады. Нәтижесінде, қысқа мерзімді кезеңде сыртқы сауда өндірістің осы факторының қай салада орналасқанына байланысты кірістерді қайта бөлуге себепші

болады: салалармен байланысты адамдардың кірістері өседі. және импортпен бәсекелесетін салаларда табыс түседі.

Қарастырылып отырған негізгі проблема мемлекет ішінде де, одан тыс жерде де пайданы бөлу проблемасы болды. Салыстырмалы және абсолюттік артықшылықтар теориясында, сондай-ақ халықаралық құн теориясында бұл мәселелер қаралған жоқ, өйткені сауда мемлекет ішінде кірістерді бөлуге ешқандай әсер етпейді деп есептелді. Яғни, адамдардың бір тобы сауда - саттықтан ұтыста, ал басқалары-зиян шеккен деген қорытынды жасауға болады.

Сол уақытта жаңа теориялар пайда болды:

а) бағана теоремасына (теориясына) - Самуэльсон;

б) балықтың теоремасы (теориясы);

в) өндірістің ерекше факторларының теориясын

Столпер-Самуэльсон теориясы бойынша, халықаралық саудада қандай өндірістік факторларды интенсивті пайдаланатын болса, сол тауарды өндіру және оның бағасы өседі.

Столпер-Самуэльсон теоремасын 40-жылдардың басында П. Самуэльсон мен оның отандасы В. Столпер қалыптастырды және тауар бағаларының өндіріс факторларынан түскен табысқа өзгеруінің әсерін көрсетті. Авторлар салған модельде бірқатар алғышарттар рұқсат етілді: елде екі өндіріс факторларының көмегімен екі тауар өндіріледі; екі тауар нарықтарында және екі өндіріс факторларының мінсіз бәсекелестігі бар; өндіріс факторларын ұсыну тұрақты; бір тауар салыстырмалы түрде көп еңбекті қажет ететін, ал екіншісін өндіруде жерді пайдалану басым; өндіріс факторлары сыртқы ұтқыр емес, абсолюттік ішкі, тауарлардың бағасы оларды өндіру шығындарына тең; сауда қатынастарын орнату экспортталатын тауардың салыстырмалы бағасының өсуіне әкеледі.

В. Столпер мен П. Самуэльсон аталған алғышарттар болған жағдайда, елдер арасында сауда байланыстарын орнату және еркін алмасуды дамыту бағасы өсіп келе жатқан тауар өндірісінде пайдаланылатын фактордың сыйақысының өсуіне және бағасы төмендейтін тауар өндірісінде пайдаланылатын фактордың сыйақысының төмендеуіне алып келеді деген қорытынды жасады.

Рыбчинский теориясы бойынша белгілі бір ресурстарды өнім өндіруде жүйелі пайдалану, сол ресурстардан өндірілетін өндіріс көлемін және одан түсетін пайда көлемін ұлғайтуға мүмкіндік береді.

Польшадан шыққан ағылшын экономисі Т. Рыбчинскийдің теоремасы 1955 жылы пайда болды. Бағана-Самуэльсон моделіндегі сияқты, тұрақты деп саналатын бағалардың өзгеруі туралы алғышарттардан Басқа, іс жүзінде сол алғышарттарды қабылдай отырып, Т. Рыбчинский өндірістің табыстарына факторлар ұсынысының әсерін анықтауға тырысты.

Халықаралық саудаға қатысты теорема Т. Рыбчинский көрсеткендей, салыстырмалы түрде артық факторды пайдаланатын экспорттық өндірістің кеңеюі осы фактор салыстырмалы түрде артық болып табылмайтын басқа салаларда өндірістің тоқтауына алып келеді. Бұл салалар импорттық тауарларға өсіп келе жатқан қажеттілікті сынайтын болады.

Самуэльсон-Джонсон мынадай тұжырымдама жасайды, халықаралық саудаға қатысушы елдің барлығы пайда таппайды. Соның ішінде өзіндік ерекшелігі бар ресурстардан өнім өндіруші ел ғана пайда табады. Халықаралық саудада табыс көзін анықтауда 3 ресурсты қарастырады: капитал, жер, еңбек.

Өндірістің ерекше факторларының теориясы өндірістің бір факторлары мобильді, ал басқалары салалар арасында еркін қозғала алмайтын экономиканы қарастырады, яғни белгілі бір сала үшін ғана ерекше болып табылады. 1971 жылы пайда болған осы теорияның авторлары П. Самуэльсон және Р. Джонс.

Мұндай экономиканың моделінде екі ел, мысалы, астық пен машина өндіреді деп болжануда, бұл үшін өндірістің үш факторы - еңбек, капитал және жер қолданылады. Экономикада еркін ауысатын және астық өндірісінде де, машиналарды шығару кезінде де пайдаланылатын еңбек ұтқыр фактор болып табылады. Капитал және жер - бір тауар өндірісінде ғана пайдаланылуы мүмкін ерекше факторлар: жер - астық өндіру үшін, капитал-машина өндіру үшін.

Егер ерекше факторлардың шығындары өспейтін болса, әрбір салада пайдаланылатын еңбек саны ғана ұлғаятын болса, онда астық пен машиналар өндірісі құлдырау прогрессиясында өсетін болады. Бұл дегеніміз, шекті Еңбек өнімділігі төмендейді. Ерекше факторлардың моделінде еңбек мобильді ресурс болып табылатындықтан, оның әр түрлі салалардағы бағасы (жалақысы) бірдей болады. Олай болмаған жағдайда жұмыс күші салыстырылмағанша жоғары салада төмен жалақы саладан жылжытылады. Сауда жасау үшін екі елде де ол пайда болғанға дейін өндірілетін тауарлардың әртүрлі салыстырмалы бағалары болуы тиіс.

Самуэльсон-Джонс теориясынан практикалық қорытынды қажет: Еркін халықаралық сауданың жақтаушылары Э. Хекшер мен Б. Олин айтқандай, өндірістің салыстырмалы артық факторларының барлық иелері емес, тек экспорттық салалар үшін ерекше факторға ие; екінші жағынан, өндірістің салыстырмалы жеткіліксіз факторларының барлық иелері протекционистік шараларды талап ете алмайды, ал тек импортпен бәсекелесетін секторлар үшін ерекше факторларға ие.

Халықаралық саудада қалыптасқан теорияларды мынадай кестемен бейнелейміз.

Халықаралық сауданы түсіндіру	Халықаралық саудадан түсетін табысты бөлуді сипаттау
1. Абсолютті және салыстырмалы артықшылық теориясы.	Бұл теорияда табысты бөлу қарастырылмаған
2. Өндіріс факторлеріне қатысты теориялар	Хекшер-Олин: «халықаралық саудаға қатысушы ел пайда табады, егер де тауар сол елде көп қалыптасқан фактордан өндірілсе. Ал жеткіліксіз фактордан өндірілген тауарды сыртқа шығарушы ел шығынға қалады»
3. Өндіріс факторлердің ерекшелігінде байланысты	<p>Самуэлсон-Джонсон: халықаралық саудаға қатысушы пайда табады егер де экспорттық тауар сол елде өзіндік ерекшелігімен өндірілсе. Ал импорттаушы ел өзінің табысын қысқартады, егер де импорттық тауар сол елдің өзінде өзіндік ерекшелігімен өндірілсе.</p> <p>Столпер-Самуэльсон: «халықаралық сауда белгілі бір нәтижесін береді, егер де өндірілетін тауарға фактор интенсивті пайдаланатын болса.»</p> <p>Рыбчинский: «халықаралық саудада белгілі бір факторды ұсыну көлемі өсетін болса, сол факторден өнім өндіретін өндіріс көлемі де, табыс көлемі де өседі.</p>

Қайталау сұрақтары

1. Сауда шарты дегеніміз не
2. Халықаралық сауда шарты көрсеткіштері қандай
3. Абсолютті және салыстырмалы артықшылық теориясы
4. Өндіріс факторлеріне қатысты теориялар
5. Өндіріс факторлердің ерекшелігінде байланысты теория

4. Халықаралық сауда саясаты

1. Халықаралық сауданы тарифттік реттеу әдісі

2. Халықаралық сауданы тарифттік емес реттеу әдісі

1. Халықаралық сауданы тарифттік реттеу әдісі

Халықаралық сауданы мемлекеттік реттеу келесі жағдайда болуы мүмкін:

- біржақты реттеу, мұнда бір мемлекет сауда саясатына қатысты жекелеген шешім қабылдайды;
- екі жақты реттеу, мұнда халықаралық саудаға қатысушы екі мемлекеттердің келісімімен шешім қабылдайды;
- көпжақты келісім, мұнда шешім қабылдауға бірнеше ел қатысады, мысалы, Бүкіләлемдік сауда ұйымының қабылдаған шешімі.

Халықаралық сауданың дамуын ынталандыратын факторлар:

- географиялық жағдайы, аумағы, саны, сондай-ақ шаруашылық тәжірибесі, білімі, дағдылары, әдеттері, дәстүрлері және т. б. бойынша елдер арасындағы әлеуметтік-географиялық айырмашылықтар;
- табиғи-климаттық, яғни климаттық жағдайлар, табиғи ресурстармен қамтамасыз етілу және т. б. бойынша айырмашылықтар;
- техникалық-экономикалық, яғни елдер экономикалық және техникалық дамудың әртүрлі деңгейіне ие. Кейбіреулері арзан және жақсы өнім шығарады, сол немесе басқа өнертабыстарға, жаңалықтарға, технологияларға ие;
- ғылыми-техникалық прогресс, өнімнің тұрақты жаңаруына, шығарылатын өнімнің номенклатурасының өсуіне және күрделілігіне ықпал етеді. Сондықтан да жоғары дамыған елдердің өзінде үлкен өнім жинағын шығару орынсыз.

Көптеген мемлекеттер халықаралық саудаға белсенді қатысады. Алайда, әлемдік нарықтағы бәсекелестік пен ұлттық мүдделерді қорғау сыртқы сауданы мемлекеттік реттеудің түрлі нысандарының болуы қажет етеді. Тарихи түрде сыртқы сауда саласындағы мемлекеттік саясаттың екі түрі қалыптасты: еркін сауда және протекционизм.

Мемлекеттердің халықаралық сауда саясатын реттеу масштабына байланысты протекционистік және еркін сауда саясаты қалыптасады.

Еркін сауда немесе фритредерство (ағылшын тілінен free trade – еркін сауда) белгілі сауда кедергілерсіз елдер арасындағы тауарлар мен қызметтердің еркін қозғалысын болжайды.

Еркін сауда саясаты – мемлекет сыртқы сауданы реттеуге араласпайды немесе араласу деңгейі шектеулі.

"Еркін сауда" принципі XVIII ғасырдың соңында Англияда ғылыми теория түрінде пайда болды, содан соң XIX ғасырда ол Англияның ресми экономикалық саясаты ретінде әрекет ете бастады. Еркін сауданың артықшылықтары ол бәсекелестікті ынталандырады, ұлттық фирмалардың монополиялығын шектейді. Өндірушілер жаңалықтарды енгізуге, өнімнің сапасын арттыруға, оның өзіндік құны мен бағасын төмендетуге, өндірістің тиімділігін арттыруға мәжбүр. Еркін сауда тауар ұсынысын кеңейтеді, бұл тұтынушыларға тауарларды таңдауға үлкен мүмкіндік береді. Халықаралық еңбек бөлінісін дамыту ресурстарды тиімді орналастыруды қамтамасыз етеді, бұл экономикалық өсуге және адамдардың неғұрлым жоғары материалдық әл-ауқатына әкеледі. Ақырында, еркін сауда қоғамның ашықтығына, яғни халықтар мен елдердің жақындасуы мен ынтымақтастығына ықпал етеді.

Фритредерство (ағылш. Free trade-еркін сауда) - экономикалық теорияда, саясатта және шаруашылық практикада сауда еркіндігін және мемлекеттің қоғам өмірінің жеке кәсіпкерлік саласына араласпауын жариялайтын бағыт.

Бастапқыда фритредерство Ұлыбританияда XIX ғасырдың соңғы үштен бірінде пайда болды.

Еркін сауданың алғашқы жақтаушыларының бірі белгілі ағылшын экономисі Давид Рикардо болды (1772-1823 жж.), салыстырмалы артықшылықтар тұжырымдамасын әзірледі.

Егер импортер оларды экспорттаушыға қарағанда аз шығынмен өндіре алатын болса, ол бір ел тауарды екіншісінен импорттай алады деген қорытынды жасады.

Мемлекеттер арасындағы өнімдерді шектеусіз алмасу бір үлкен елдің түрлі бөліктері арасындағы еркін сауда сияқты шамада пайдалы.

Алайда мемлекеттер еркін сауда үшін түрлі кедергілерді пайдалана отырып, протекционизм саясатын да жүргізеді.

Протекционисттік сауда саясаты деп мемлекеттердің ішкі нарықты шетелдік бәсекелестерден тарифтік және тарифтік емес құралдар арқылы қорғау саясаты.

Халықаралық сауданы реттеу құралы ретінде тарифтік және тарифтік емес әдістерді қолданады, олардың жіктемесі мынадай.

Халықаралық сауданы реттеудің тарифтік әдісі кеден салығы арқылы жүзеге асады. Ал халықаралық сауданы реттеудің тарифтік емес әдісінің көптеген түрлері бар, олар мынадай:

1. Сандық реттеу:

- квота арқылы;
- лицензиялау арқылы.

2. Жанама реттеу:

- мемлекеттік сатып алу;
- техникалық барьерлар;
- салықтар.

3. Қаржыландыру:

- субсидия;
- несиелеу;
- демпинг.

Тарифтік емес реттеу әдістері әртүрлі шектеулермен шаралармен жүзеге асатын болса, тарифтік реттеудің негізгі міндеті отандық тауар өндірушілердің өз өнімін көптеп сыртқы нарыққа алып шығуына жағдай жасау және импорт көлемін шектеу.

Енді халықаралық сауданы реттеудің тарифтік әдісіне кеңірек тоқталайық. Кедендік салық деп тауарларды экспорттау және импорттау кезінде кеден органдарына төленетін міндетті жарна.

Кеден салығы мынадай 3 қызмет атқарады:

- фискальдық;
- протекционисттік;
- баланстық.

Фискальдық қызмет – экспорттық және импорттық салықтарды алумен жүзеге асады, себебі ол мемлекеттік бюджеттің табыс көзі болып табылады.

Протекционисттік қызмет – отандық тауар өндірушілерді шетелдік бәсекелестерден қорғау негізінде жүзеге асады. Ол негізінен импорттық тауарлардан алынатын салықтардан тұрады.

Баланстық қызмет – экспорттық тауарлардан алынатын салықтар арқылы жүзеге асады. Ол жағымсыз экспорттық операция себебінен болатын ішкі нарықтағы баға өзгерістерін реттейді.

Кеден салығының жіктелуі:

Кеден салығының алу әдістеріне байланысты:

1. адвалорлық
2. спецификалық
3. аралас

Адвалорлық кеден салықтары тауардың кедендік құнынан алдын ала белгілеген пайыз түрінде алынады.

Спецификалық ол тауардың өлшем бірлігінен белгіленген сумма түрінде алынады.

Аралас кеден салығы – ол тауардың түріне байланысты болады, яғни мұнда жоғарыда айтылған екі салық түрде алынады.

Спецификалық және адвалорлық кеден салықтарын анықтау жолдары.

Спецификалық кеден салықтарын анықтау:

$$P_d = P_{im} + T_s$$

$$T_s = P_d - P_{im}$$

мұндағы: P_d - ішкі нарықтық баға; T_s – спецификалық кеден салығының тарифтік ставкасы; P_{im} – импортталатын тауар құны.

Адвалорлық кеден салықтарын анықтау:

$$P_d = P_{im} (1 + T_{av})$$

$$T_{av} = (P_d - P_{im}) / P_{im}$$

мұндағы: T_{av} - Адвалорлық кеден салығының тарифтік ставкасы.

Кеден салығын алу объектісіне байланысты үшке бөлінеді:

1. импорттық кеден салығы;
2. экспорттық кеден салығы;
3. транзиттік кеден салығы.

Импорттық кеден салығы импорттық тауарлардан алынады.

Экспорттық кеден салығы экспортталынатын тауардан алынады.

Транзиттік кеден салығы тауарды транзит арқылы алып өткені үшін транзит елінің мемлекеттік кеден органына төленеді.

Кеден салығы сипатына байланысты:

1. маусымдық кеден салығы – белгілі бір уақыт ішінде кейбір тауарларды экспорттау мен импорттау операцияларын реттеу үшін қолданылады
2. демпингке қарсы кеден салығы бұл мемлекет ішіндегі тауарлардың бағасын шетелдік бәсекелестерден қорғау үшін қолданылады.
3. компенсациялық кеден салығы бұл салық түрі мемлекеттердің субсидиялық немесе басқалай көмегін пайдалану арқылы өндірілген тауарларды импорттау кезінде қолданылады

Кеден салығы шығу тегіне байланысты үшке бөлінеді:

1. автономдық кеден салығы
2. конвенциялық кеден салығы
3. преференциялық кеден салығы

Автономдық – бұл бір мемлекет ішінде қолданылатын кеден салығы.

Конвенциялық – бұл екі немесе көпжақты келісім арқылы жүзеге асатын кеден салығы. Мысалы: әлемдік сауда ұйымының белгіленген салығы.

Преференциялық – бұл дамушы елдерде өндірілген өнімнен алынатын салық.

2. Халықаралық сауданы тарифтік емес реттеу әдісі

Тарифтік емес реттеу халықаралық сауданы жанама реттеу саясаты.

Квота деп экспорт және импорт тауарлар көлемін белгілі бір уақыт ішінде шектеу. Квотаның екі түрін қарастырамыз:

1. экспорттық квота
2. импорттық квота

Экспорттық квота – экспорталанатын тауарлар көлемі мен оның құнын шектейді.

Ерікті экспорттық шектеулер-бұл экспорттаушы елдің өз экспортының көлемін ерікті түрде шектеуі (мысалы, 1981 жылы жапондық автомобиль құрастырушылары өз автомобильдерін Америкаға әкелуге ерікті шектеулер енгізді, өйткені олар АҚШ неғұрлым жоғары тарифтерді немесе төмен импорттық квоталарды енгізуден қорқады).

Импорттық квота – мемлекеттердің ішкі нарық өндірушілерін қорғау мақсатында импорттық тауардың көлемін шектейді.

Квота тарифтен ерекшеленеді. Тариф импортты шектейді, оның құнын ұлғайтады, квота заңды әкелінетін тауарлардың санын шектейді. Импортты қысқарту тиісті тауар бағасының өсуіне әкеледі. Бұл отандық өндірушілерге өз тауарларына неғұрлым жоғары баға белгілеуге мүмкіндік береді. Тұтынушылар тағы да көп төлеуге тура келеді. Тарифтер мен квоталарды енгізудің нәтижесі бірдей болса да, тауардың бағасы көтеріледі, бірақ олардың арасында маңызды айырмашылық бар.

Тарифті белгілей отырып, импорттаушы ел өзіне белгілі бір табыс әкеледі. Квота экспорттаушы ел үшін табыстың ұлғаюын білдіреді. Қандай? Экспорт көлемі қысқарған кезде мемлекет қандай фирмалар мен өз өнімдерін қандай мөлшерде экспорттайтынын шешуі тиіс. Экспортшы-фирмалар өз үкіметіне экспорт құқығы үшін төлеуге тиімді деп табады, сол арқылы өз мемлекетіне табыс бере отырып;

Лицензиялық арқылы реттеу мемлекет сыртқы нарыққа шығу рұқсатын беру арқылы жүзеге асады.

Лицензиялардың мынадай түрлерін қарастырамыз:

1. бір реттік лицензия
2. негізгі лицензия

Бір реттік лицензия – белгілі бір фирмаға бір жыл ішінде белгілі бір мәліме түрін жүргізуге берілген лицензия. Бұл лицензия шексіз экспорттық және импорттық тауарларға беріледі және онда сыртқы нарыққа қатысатын тауар көлемін шектемейді.

Мемлекеттік сатып алу - мемлекет ішкі нарықты реттеу мақсатына кейбір тауар көлемін өзі сатып алады. Бұл мемлекет қауіпсіздік бағдарламасы арқылы жүргізіледі.

Техникалық барьерлер – мұнда тауарды экспорттық және импорттық операция арқылы сату, сатып алу кезінде мемлекеттің қойған талаптарын орындауы қажет. Мысалы олар ұлттық стандартты сақтау, кез келген тауардың сертификаты болуы қажет, санитарлық гигиеналық нормалар сақтау қажет, қоршаған ортаға зиян келтірмеу керек.

Стандарттар – импорттық тауарлардың импортын шектеу немесе құнын белгілі бір стандарттарды енгізу жолымен ұлғайту, яғни ұлттық немесе халықаралық стандарттарды қанағаттандырмайтын тауарларды сатуды шектеу немесе тыйым салу. Бұл импортталатын тауарлардың құнын арттырудың тағы бір жолы.

Салықтар – бұл мемлекеттік экономиканы реттеу саясаты, тауарды экспорттық немесе импорттық операция арқылы сату, сатып алу кезінде әр-түрлі салық түрлерін төлейді. Олар қосымша құн салығы, акциз, мемлекеттік салық жинақтары.

Субсидия - мемлекеттік отандық тауар өндірушілерді қолдау мақсатында қаржыландыру.

Субсидияның 2 түрі болады:

- тікелей субсидия – отандық тауар өндірушілерге аөшалай берілген қаржы
- жанама субсидия – мемлекеттің кейбір тауар өндірушілерге арнайы белгіленген әр-түрлі жеңілдіктері.

Субсидиялар – отандық өндірушілерге көмек көрсету (атап айтқанда, мемлекеттік қолдау экспорттаушыларға демпинг саясатын қолдануға, яғни өз тауарларын төмендетілген бағамен сатуға мүмкіндік береді). Импорттаушылардың шығындарын арттыруға тырысудың орнына, ел отандық өндірушілерді оларды өндіріске шығындарды азайту үшін оларға субсидия бере отырып қорғай алады. Мұндай әрекеттер бағаны төмендету және өз тұтынушыларын бай ету үшін жүзеге асырылуы мүмкін болса да, субсидияларды біреу төлеуі тиіс екенін есте сақтаған жөн.

Іс жүзінде субсидиялар барлық салық төлеушілерден жиналған салықтар есебінен төленеді, осылайша, әрбір тауарды осы тауарды сатып алғанына немесе сатып алмағанына қарамастан, осы тауарды өндірушілерді қолдауға мәжбүр етеді. Осы тарифтермен салыстырғанда, тарифтерге салынатын тауарларды сатып алғандар ғана жоғары баға төлеуге тиіс.

Несиелеу – мемлекеттің кейбір тауарды сыртқа шығаруына қолдау жасау мақсатында тауар өндірушілерге несиелер беріледі. Оның мынадай түрлері бар:

1. субсидиялық несие – бұл жеңілдетілген банктік процентпен беріледі.
2. шетелдік фирмалардың қаржыландыруы арқылы берілген несие.
3. экспорттық операцияларды сақтандыру, мұнда экспорттық операциялар жүзеге асыру кезінде болатын тәуекелділіктен сақтандырады.

Несие берудің 3 формасын қарастырады:

- қысқа мерзімді (1 жылға дейін);
- орташа мерзімді (3 жылға дейін);
- ұзақ (3 жылдан жоғары).

Демпингке қарсы саясат – ішкі нарықтағы бағаны шетелдік төмен баға тауарларынан қорғау. Кейбір фирмалар сыртқы нарықта тұтынушылар санын көбейту үшін экспорттық тауарлар бағасын ішкі нарық тауарларынан төмен сатады. Жалпы демпинг төмен баға деген мағынаны білдіреді.

Демпингтік саясаттың 2 түрі бар:

- ішкі нарықта тауар өте көп болғанда экспорттық тауардың бағасын төмендетеді, яғни тауар нарық сыйымдылығынан жоғары болады, бұл сол елде қалыптасқан ресурстардың көп болуымен байланысты қалыптасуы мүмкін.
- экспорттық тауардың бағасын әдейі төмендету, мұнда экспортер сыртқы нарықта өз бәсекелесін нарықтан шығарып тастау мақсатында осындай саясат қолданылады.

Эмбарго-қандай да бір елмен саудаға ішінара немесе толық тыйым салу (көбінесе сол немесе басқа елдерге жеке немесе ұжымдық қысым құралы ретінде қолданылады, мысалы, БҰҰ – ның Ирактағы мұнайды оның XX ғасырдың 90-шы жылдарында немесе АҚШ-та агрессивті мінез-құлқы үшін бірнеше жылдар бойы эмбарго Кубамен саудаға салған.).

Қазіргі уақытта елдер көп жағдайда протекционизм әдістері мен еркін сауда элементтерін үйлестіре отырып, икемді сыртқы сауда саясатын жүргізуде. Халықаралық сауда саласында елдер арасындағы қатынастарды реттеу үшін халықаралық ұйымдар құрылды:

БҰҰ – ның сауда және даму жөніндегі ЮНКТАД-конференциясы 1964 жылы құрылған және 2000 жылдың 1 сәуірінде 188 мүшені біріктірді. Бұл орган әлемдік сауда және жас мемлекеттердің экономикалық даму мәселелерін шешеді;

Дүниежүзілік сауда ұйымы (ДСҰ), тарифтер мен сауда туралы бұрынғы Бас келісім (ГАТТ) 1947 жылы 23 мемлекет жасаған. 2001 жылы ДСҰ-ға 140-тан астам мемлекет кірді (оның ішінде Грузия, Қырғызстан, Латвия, Молдова, Эстония). Бұл ұйым әлемдік саудадағы проблемалар мен даулы мәселелерді шешеді;

ЕАСТ-Еуропалық еркін сауда қауымдастығы, 1960 жылы 7 еуропалық мемлекет құрған, қазір оның құрамында 6 қатысушы. Оның мақсаты-қатысушы елдер үшін еркін өзара сауда үшін жағдай жасау.

Қайталау сұрақтары

1. Халықаралық сауданы мемлекеттік реттеу жағдайлары
2. Мемлекеттердің халықаралық сауда саясатын реттеудің тәсілдері
3. Халықаралық сауданы реттеудің тарифтік емес әдісінің түрлері
4. Несиелеудің түрлері мен формалары
5. Демпингке қарсы саясат мәні және оның түрлері қандай

5. Халықаралық қызметтер саудасы

1. Қызметтер саласындағы халықаралық мәмілелер
2. Халықаралық көлік қызметтері
3. Халықаралық іс-сапар
4. Халықаралық қызметтер саудасын мемлекеттік реттеу

1. Қызметтер саласындағы халықаралық мәмілелер

Қызмет – деп көзге көрінбейтін тауар түрін айтады немесе бір институционалдық өлшем бірліктің әсерінен пайда болатын, екінші бір институционалдық өлшем бірлік.

Институционализм – деп адамдар арасындағы қарым-қатынасты айтады.

Қызметтің табиғаты келесідей:

1) қызмет еңбек нәтижесі ретінде әрқашан дербес, яғни адам берген еңбектің заттай емес нәтижесі болып табылады;

2) өндіруші мен тұтынушы арасындағы байланысты жүзеге асырмай, егер ол белгілі бір уақытша және кеңістіктік ұзақтық арқылы жүзеге асырылса да, қызметті іске асыру мүмкін болмаса да, яғни қызметтің шынайы сапасы оны тұтыну кезінде ғана туындайды;

3) қызметтерді ұсыну осы салада қолданылуы мүмкін тұтынушы сипаттамаларының жиынтығын қамтиды.

Тауар мен қызметтің айырмашылығы:

Тауарлар	Қызметтер
қолға ұсталынады; көзге көрінеді; сақталады; тауарды сату тікелей өндіріспен байланысты емес.	қолға ұсталынбайды; көзге көрінбейді; сақталмайды; қызметті сату тікелей өндіріспен байланысты

Қызмет сипаттамасы ұсынылуы мүмкін:

1) тұтыну сипаттамалары бойынша да (көлденең дифференциация), сапа деңгейі бойынша да (тік дифференциация);

2) экономикалық конъюнктураға жоғары сезімталдық және оның өзгеруіне ден қоюдың қысқа кезеңі, маусым факторының мәні: жарнама, сән, хабардарлық әсерінің мәні;

3) көрсетілетін қызметтерге сұраныстың табыстарына, бағасына, тұтынушының көрсетілетін қызметтің маңыздылығын (маңыздылығын)

субъективті бағалауына, ұзақ пайдаланатын тауарлармен қамтамасыз етілуіне, ұлттық дәстүрлер мен тұтыну ерекшеліктеріне, өмір сүру стиліне және т. б. байланысты айқын саралануы.;

4) нарыққа кірудің бағаланбаған кедергілерінің Елеулі болуымен, нарықтың ауқымды сыйымдылығымен және сала бойынша жұмыс істеп тұрған кәсіпорындардың абсолюттік артықшылықтарымен (мысалы, шығындар, қызмет көрсету артықшылықтары, ауқым әсері бойынша), бірақ жекелеген салаларда ондай болмауы мүмкін емес.

5) қызмет көрсету нарығындағы нәтиженің белгісіздігінің үлкен дәрежесі және өндірушінің "ақпараттық асимметриясының" болуы;

6) өндіру және іске асыру мемлекеттің реттеуші рөлін және қоғамдық секторды қаржыландыруды талап ететін әлеуметтік маңызды игіліктердің (тұрғын үй, білім беру, медицина және т. б.) қызметтер көрсету нарығына қатысуы;

7) тауарлар нарығымен салыстырғанда қызметтердің әлемдік нарығы үшін қызмет көрсетудің неғұрлым аумақтық байланыстылығы мен оқшаулануы.

Қызметтер жіктелісі немесе түрлері:

- транспорттық;
- байланыс;
- құрылыс;
- сақтандыру;
- ақпараттық;
- мәдени;
- басқа да қызмет түрлері.

Қызметтерді факторлық және факторлық емес қызмет деп топтастырады.

Факторлық қызметтерге қаржы қызметімен байланысты қызмет жатады.

Факторлық емес қызметтерге қаржылықтан басқа қызмет түрлері жатады.

Қызметтер қызмет көрсету сферасына байланысты мынадай топтарға бөледі:

- инвестициямен байланысты қызмет (банктік, лицензиялық қызмет т.б.);
- саудамен байланысты қызмет (транспорттық, сақтандыру, делдалдық қызмет т.б.);
- ақпаратпен байланысты қызмет (кеңестік, мәдени, компьютерлік, ақпараттық қызмет т.б.).

Қызмет саудасының тауар саудасынан басты ерекшелігі, онымен айырбас жасау кезінде міндетті түрде оның екі жақтың бірінің, яғни

сатушының немесе сатып алушының сезінуі қажет. Сондықтанда қызметпен халықаралық мәміле жасаудыңда өзіндік ерекшелігі бар және оның жүзеге асу механизмдері мынадай:

- тұтынушының немесе сатып алушының, яғни бір ел резидентінің екінші бір ел резиденті болып табылатын сатушы еліне келуі. Мұнда мәміле міндетті түрде сатушы елінде жасалынады. Тұтынушының сатушы еліне барып бұл қызмет түрін пайдалануының бірнеше себептері болуы мүмкін. Мысалы: бұл қызмет түрі тек сатушы елінде ғана жүзеге асады (туризм), бұл қызмет түрі басқа елде жоғары сапалы көрсетіледі (білім алу) немесе бұл қызмет түрі сатушы елінде арзан баға мен сатылады т.б.;
- сатушының сатып алушы еліне келуі арқылы мәміле жасау. Бұл мәміледе бірнеше себептер арқылы жүзеге асуы мүмкін. Мысалы: тұтынушы шет елде тұрады және бұл қызмет түрі міндетті түрде сатып алушы елінде жүзеге асуы қажет (аудиторлық және бухгалтерлік) немесе бұл сол қызметтің ерекшелігі мен байланысты (құрылыс қызметі);
- бір мезгілде сатушының да және сатып алушының да тұрақты байланыста болуы, мысалы халықаралық байланыс қызметін пайдалану немесе үшінші бір жақтың араласуы арқылы қызмет түрін пайдалану (үшінші бір елде халықаралық жәрмеңкеге қатысу) [4].

Материалдық өндіріс жүйесіне қызметтерді интеграциялау:

1) жұмыс істеуі өндірістің жалпы жағдайларын қалыптастыратын және оны ұйымдастырудың серпінді факторы болып табылатын Инфрақұрылымдық элементтердің өндіргіш күштері жүйесінде ұлғайту;

2) әлемдік экономикалық жүйе шеңберінде өзара байланыс пен өзара тәуелділіктің өсуі және осы негізде қызмет көрсететін өндірістердің рөлдік функциялары мен жауапкершілігінің өзгеруі;

3) тік (иерархиялық) байланыстар басым салалық құрылымды желілік құрылымға түрлендіру. Бұл ретте өндірістің (өнеркәсіптік ядро) айналасында қуатты инфрақұрылым жүйесі қалыптасады;

4) менеджмент стилінің өзгеруіне себепші болатын желі түрінде экономиканы ұйымдық құру; оның сипатты сипаты өзін-өзі ұйымдастыру принципі болып табылады, бұл иерархиялық менеджменттен икемділігімен, функционалдылығымен, жоғары жеделділігімен ерекшеленетін кәсіби менеджментке көшуге ықпал етеді.;

5) маңызды қоғамдық емес ресурс — ақпараттың маңыздылығын арттырумен байланысты материалдық емес өндірістің материалдық салаға диффузиясы.

Әлемдік қызметтер нарығын жіктеу кезінде белгілі бір проблемалар бар. Бұл іс жүзінде әрбір Халықаралық экономикалық ұйым ұсынатын осындай жіктемелердің көп санының болуымен түсіндіріледі.

2. Халықаралық көлік қызметтері

Халықаралық көлік қызметі деп бір елдің резидентінің екінші бір ел резидентіне көрсететін барлық транспорттық қызмет түрлерін айтады. Транспорттық қызмет түрлері:

- жүк тасымалдау қызметі;
- жолаушылар тасымалдау қызметі;
- жүк тасымалдау экипажын жалға беру қызметі;
- көмекші және қамтамасыз ету қызмет түрлері халықаралық экономикада маңызды орынға ие.

Себебі, транспорттық шығындар тауардың бағасын белгілейді. Көлік қызметі белгілі бір шығындардан тұрады және сол шығындар транспорттық шығындар деп аталады. Транспорттық шығындар деп тұрақты құнын фракты құнын сақтандыру, түсіру-тию шығындарын қоса есептегендегі сатушыдан сатып алушыға жеткізу шығындарын айтады. Транспорттық шығындардың халықаралық саудаға әсерін мынандай топтарға бөлуге болады:

1. транспорттық шығын сауда көлеміне тікелей әсер етеді, яғни экспорттық немесе импорттық тауар айналымын азайтады немесе көбейтеді.

2. Хекшер-Олин теориясына сай өзара сауда жасауда шығынын көбейтеді.

3. транспорттық шығындар сұраныс пен ұсыныстың икемділігіне әсер етеді.

Транспорттық шығын өнімдерді орналастыруда басты орын алады. Яғни өндіріс аумақтық орналасуы тауарды тасымалдау шығынымен тікелей байланысты.

Көліктік шығындар халықаралық сауда көлемінің, елдердің мамандану деңгейінің төмендеуіне және демек, саудаға түскен ұтыстың шамасына әкеледі. Олар сауда жасайтын елдер арасындағы өндіріс факторларының құнын толық теңестіруге кедергі келтіреді.

Сауда жасайтын елдер арасында көлік шығындарын бөлу тауар сұранысы мен ұсынысының бағалар бойынша икемділігіне байланысты. Импорттаушы елде сұраныстың икемділігі төмен болған сайын, көлік шығындарының үлкен үлесін ол төлейді. Экспорттаушы елде ұсыныстың икемділігі аз болған сайын, көлік шығындарының үлкен үлесін ол төлейді.

Сауда жасайтын елдер арасында көлік шығыстарын бөлу тауарлардың баға бойынша сұранысы мен ұсынысының икемділігіне байланысты. Импортшы елде сұраныстың икемділігі төмен болған сайын, ол көп көлік шығындарын төлейді. Экспорттаушы елде ұсыныстың икемділігі аз болған сайын, ол көліктік шығыстардың үлкен үлесін төлейді.

Мұндай салалар табиғи ресурстар орналасқан жерлерде орналасқан. Мысалы, егер 100 т кеннен тек 1 т. металл, 99 т. шлак алынса, онда қажет емес компоненттерден 99% тұратын кенді везтидің мағынасы жоқ. Өңдеу кәсіпорнын оны өндіру көзінен орналастыру тиімдірек.

Нарыққа бағдарланған салалар-бұл дайын өнімді тасымалдауға арналған көліктік шығындар шикізат тасымалдауға қарағанда жоғары болатын салалар. Негізінен бұл өткізу нарықтарына жақын жинау кәсіпорындары бар өңдеуші салалар, өйткені құрастыру үшін бөліктерді тасымалдау құны дайын өнімді тасымалдау құнынан төмен (автомобиль жасау) еркін бағдарланған салалар – аумақтық жағынан мобильді салалар ресурстар көздеріне да, өткізу нарықтарына да тартылмайтын салалар. Оларға қымбат, бірақ жеңіл соңғы өнімдерді өндіретін салалар жатады, онда жеткізу шығындары едәуір емес.

Әлемдік сауда елдер, өңірлер және континенттер арасында тауар массаларының үлкен ағындарын тудырады. Бір-бірінен теңіздермен және мұхиттармен бөлінген елдер арасындағы халықаралық саудаға қызмет көрсетуде теңіз көлігі алмастырылмайды, ол өте әмбебап және алыс қашықтыққа жүктердің үлкен массасын жеткізудің тиімді құралы болып саналады.

Көліктің бұл түрі халықаралық сауда көлемінің 80% - дан астамын тасымалдауды қамтамасыз етеді. Жүк иелері кеме иелеріне халықаралық теңіз қатынасында жүк тасымалы үшін жыл сайын 105 - 110 млрд \$ төлейді, бұл әлемдік экспорт құнының шамамен 7% - ына тең.

Халықаралық теңіз жүк ағындарының негізгі бөлігін жаппай құйылатын және тиелетін жүктер құрайды: шикі мұнай (жылына 1000 млн. т.), мұнай өнімдері (300 млн.т.), темір кені (300 млн. т.), тас көмір (270 млн. т.), астық (200 млн. т.). Теңіз саудасының басқа жүктерінен бас немесе ыдысты-даналы жүктер, яғни дайын өнеркәсіптік өнімдер, жартылай фабрикаттар, азық-түлік бөлінеді. Оларды тасымалдаудың жылдық көлемі 700 млн. т. бағаланады.

Құрлықаралық тасымалдарда теңіз көлігінің маңызды бәсекелесі әуе көлігі болып табылады. Темір жол, өзен және автомобиль көлігі құрлықшілік сыртқы саудада, сондай-ақ сатушы елдер мен сатып алушы елдер аумағы бойынша экспорттық және импорттық жүктерді тасымалдау кезінде кеңінен қолданылады. Мұнай және газ халықаралық саудада құбыр жүйесі маңызды рөл атқарады.

Соңғы онжылдықтар барысында сыртқы сауда, туристік, ғылыми, мәдени, әлеуметтік және өзге де гуманитарлық байланыстарды интернационалдандыру үдерістері әлемнің барлық дамыған елдерінде халықтың халықаралық қозғалыстарының "жарылысын" тудырды. Қазіргі уақытта халықаралық қатынастарда бір жолғы немесе тұрақты сапарлар жыл сайын бірнеше миллиард жолаушы жасайды. Әуе көлігі алыс сапарлар маршруттары кезінде жолаушыларды жеткізу жылдамдығында көліктің басқа түрлерінің алдында даусыз басымдыққа ие бола отырып, халықаралық жолаушылар қатынасында көшбасшы орынға ие болды. Әуе көлігімен қатар құрлықшілік халықаралық жолаушылар тасымалдарында автомобиль және темір жол көлігі кеңінен пайдаланылады. Теңіз және өзен жолаушылар қатынасы халықаралық туристік круиздер түрінде ең танымал.

Ерекше тауар бола отырып, халықаралық көлік қызметтері халықаралық көлік нарықтарында сатылады және сатып алынады, олар көлік түрлеріне, тасымалдаудың географиялық аудандарына және тасымалданатын жүктердің түрлеріне байланысты ерекшеленеді.

Сондай-ақ халықаралық тасымалдарға қатысатын жүктердің ерекше біліктілігі бар екенін атап өткен жөн, мұнда әдеттегі жүктерден басқа мынадай санаттарды бөледі: ірі көлемді жүктер - көлік құралының габариттерін ескере отырып, автомобиль жолдары бойынша көлік құралдарының қозғалысы үшін белгіленген габариттерден асатын жүктер;

- ауыр салмақты жүктер-салмағы көлік құралының салмағын есепке ала отырып, белгіленген көлік құралының салмағынан немесе көлік құралының осіне түсетін жүктен асатын жүктер.

Ірі көлемді және ауыр салмақты жүктерді халықаралық тасымалдау жол шаруашылығы саласындағы атқарушы биліктің федералдық органы белгілеген тәртіппен берілетін және алдын ала белгіленген бағыттар бойынша осындай жүктерді тасымалдауды тасымалдаушылар міндеттері көзделуі мүмкін арнайы рұқсаттарға сәйкес жүзеге асырылатынын атап өткен жөн.

Көлік құралының ең жоғары салмағы немесе көлік құралының осіне түсетін жүктеме немесе оның көлемі артқан жағдайда жол шаруашылығы саласындағы атқарушы биліктің федералдық органының арнайы рұқсатын алғаннан кейін көлік құралының қозғалысын жалғастыруға жол беріледі.

Қауіпті жүктер - тасымалдау кезінде адамдардың өмірі мен денсаулығына қауіп төндіруі, қоршаған табиғи ортаға зиян келтіруі, материалдық құндылықтарды бүлдіруі немесе жоюы мүмкін заттар, олардан жасалған бұйымдар, өндірістік және өзге де шаруашылық қызметтің қалдықтары.

Сондықтан аумақтық еңбек бөлінісінің мына түрлерін қарастырады: ресурсқа негізделген сала; нарыққа негізделген сала (мұнда тауарды тасымалдау шығыны, тауардың құнынан жоғарғы болғандықтан, тауарды жергілікті нарықта сату тиімді); еркін сала (мұнда тауарды тасымалдау белгілі бір деңгейде нәтиже береді, сондықтан тауарды тасымалдау еркін болады). Транспорттық қызмет халықаралық сауданың дамуына немесе кері бағытта кетуіне әсер етеді және транспорттық қызмет түрлері дамыған сайын ел экономикасы да көтеріледі.

3. Халықаралық іс-сапар

Халықаралық іс-сапар деп – бір жылдан кем ішінде бір елдің резидентінің екінші бір ел резидентінің тауарлары мен қызметтерін пайдалануы, Халықаралық іс-сапарды 2 бөледі:

- іскерлік бағыттағы іс-сапар;
- жеке іс-сапар;

Іскерлік бағыттағы іс-сапар белгілі бір бағытта алдын – ала жоспарланған іс-сапарды айтады. Жеке іс-сапар деп, тұлғаның өз есебінен өзі бағыттауы негізінде жүзеге асатын іс-сапарды айтады.

Жалпы жеке іс-сапардағы адамдарды саяхатшы деп атайды. Саяхатшы деп, 1 жылдан кем уақыт ішінде басқа елде болу және сол елдің тауарлары мен қызметтерін пайдаланады.

Экономикада саяхатшыларды туристтер деп атайды. Турист деп, басқа елде 24 сағаттан артық уақыт болған тұлғаны айтады. Ал егер тұлға 24 сағаттан кем уақыт ішінде бір елде болатын болса, оларды экскурсант деп атайды.

Жалпы туризм дамыған елдердің басқа елдерге капитал жұмсауы. Туристтік қызметтердің мына түрлерін қарастырады:

- туристерді орналастыру қызметтері. Қонақ үй бизнесі жатады.
- туристерді тасымалдау қызметі. Оған көлік қызметтері жатады.
- туристерді азық-түлікпен қамтамасыз ету.
- туристерді мәдени қажеттілікпен қамтамасыз ету (театр т.б.).
- туристерді іс-сапарлық қызметтермен қамтамасыз ету (конференциялар, жәрмеңкелер, т.б.).
- туристерді сауда қызметтермен қамтамасыз ету.
- туристерді құжаттау қызметі.

Туризмде мына түрлері қарастырады:

- демалу бағытындағы туризм
- ғылыми туризм
- іскерлік туризм
- этникалық туризм

Туризмді қатысушылар санына байланысты мына топтарға бөледі:

1. жеке туризм
2. топтық туризм

Туристік операциялар туристік фирмалар мен туристік қызмет көрсетушілердің және оларды тұтынушылардың арасында қалыптасады.

Тапсырыс беруші мен туристік фирмалардың арасында келісім шарт жасалынады. Және онда туристік бағыттағы барлық шығындар кіреді. Туристік фирмалар туристік қызмет көрсетуші фирмалардың шығындары негізінде белгілейді. Тапсырыс беруші мен туристік фирманың арасында жасалынған келісім шарт мына шарттардан тұрады:

- келісім шарттың мәні. Мұнда қатысушы 2 жақтың аты-жөні көрсетіледі;
- бағасы. Мұнда тапсырыс беруші пайдаланатын қызмет түрлеріне байланысты қызмет бағасы белгілінеді;
- екі жақтың құқықтары мен міндеттері;
- келісім шарт орындалмаған жағдайда қолданылатын шаралар.

60-70 жылдары халықаралық туризм дүниежүзілік сипатқа ие болды. Нәтижесінде барлық ел қатысатын әлемдік нарық қалыптасты. Орта есеппен алғанда барлық халықаралық туристік сапарлардың 65%-ы Еуропаға, 20% - ға жуығы Америкаға және 15% - ға жуығы қалған өңірлерге келеді. Халықаралық туризмнің дамуы туралы толық статистикалық ақпаратты Дүниежүзілік туристік ұйым (ДСҰ) шығарған Year Book of Tourism Statistics статистикалық жинағынан табуға болады.

Жоғары дамыған елдерде көшпелі туризмді дамытуға әсер ететін негізгі факторлар экономикалық және әлеуметтік, ең алдымен азаматтардың (әлеуетті туристердің) жеке табыстарының қажетті қажеттіліктерді қанағаттандыру үшін жеткілікті шектен жоғары өсуі болып табылады. Субъективті себептерге шетел азаматтарының елден келу-кету және оның аумағында болу тәртібін реттейтін мемлекеттік органдардың қызметі жатады.

Туристерді басым түрде қабылдайтын елдерде халықаралық туризмнің дамуы шетел валютасының ағынын ұлғайтуға және жаңа жұмыс орындарын құруға ұмтылумен байланысты. Көптеген елдер халықаралық туризм арқылы төлем балансының проблемаларын шешуге тырысады.

ДСҰ деректеріне сәйкес әлемде туризмнен түсетін түсімдер экспорттан түсетін кірістерден асатын туристік қызметтерге маманданған 15 ел бар. Оларға ылғалды субтропиктер мен тропиктер – Барбадос, Сейшель аралдары және т. б. аймағындағы шағын аралдық мемлекеттер жатады. Бұл негізінен экономикасы әлсіз дамыған дамушы мемлекеттер. Бұған Австрия, Испания, Португалия және т. б. кірмейді.

Халықаралық туризмнен түсетін түсімдер деп қосымша жұмыспен қамтылудан және халықаралық көлікті төлеуден түсетін пайданы қоспағанда, шетелдік туристердің елде болған уақытында өндіріген тауарлар мен қызметтер үшін ақы түсініледі.

Халықаралық туристік шығыстар осы елдің тұрғындары шетелге шығарған өнімдер мен қызмет көрсетулерге ақы төлеуді қамтиды. Шетелдердегі американдық туристердің шығыстары басқа елдерден келген туристердің шығындарынан да жоғары болды.

Елдер мен өңірлерде халықаралық туризмнен түскен кірістер мен шығыстар арасындағы арақатынас ерекшеленеді. Ең оң сальдосы Испания (+14 339 млн.долл.), содан кейін Франция (+7761 млн. долл. дейін), Австрия (+6805 млн. долл.) және Италия (+5916 млн. АҚШ долл.), ал ең теріс сальдо - Жапония (- 21 350 млн. АҚШ долл.) және Германия (-19 153 млн. долл.).

Әдетте елге жол жүру және кері қайту шығындарынан басқа, шетелдік турист өз шығыстарының 40% – ға жуығын тамақтандыруға, тұруға – 30%, ел ішінде жол жүруге – 8%, өзге де шығыстарға-22% жұмсайды деп есептеледі.

Шетелдік туристер болатын елде жүзеге асыратын шығыстар нәтижесінде, біріншіден, туристік фирмалардың кірістері (тікелей әсер) ұлғаяды; екіншіден, "өнім берушілердің тауарлары мен қызметтеріне" экономиканың туристік секторы тарапынан сұраныс артады, бұл өз кезегінде өз жеткізушілерінің тауарлары мен қызметтеріне сұраныстың артуына және, демек, барлық секторларда кірістердің өсуіне (жанама әсер) ықпал етеді, үшіншіден, туристік бизнеспен тікелей немесе жанама байланысты халықтың жеке кірістері ұлғаяды, бұл тұтынушылық сұраныстың (мәжбүрлі әсер) өсуін туындатады. Жанама және мәжбүрлі әсер қайталама әсер деп аталады.

Халықаралық туризмнің маңыздылығы бойынша ұлттық шаруашылықтар үшін валюта түсімдері бірінші орын болғанымен, пайда алумен қатар валютаның айтарлықтай ағуы да мүмкін. Дамушы елдер туристер үшін өнімдер мен тауарлардың едәуір санын, сондай-ақ туризм индустриясы үшін қажетті жабдықтарды импорттауға мәжбүр.

Әлемдік банктің есептеуі бойынша туристер үшін тауарлардың импортына экономиканың дамуына және туристік индустрияның жергілікті ресурстарға бағдарлануына байланысты түсімдердің 15-55% келеді. Сондай-ақ, "демонстрациялық әсер"әсеріне негізделген импорт бар. Бұл "тікелей" жарнама болып табылады және шетелдік тұтыну тауарларының импортына ықпал етеді.

Жұмыс күші нарығы үшін туризмнің маңызы зор. Американдық мамандардың деректері бойынша туризм индустриясы (ішкі туризмді қоса

алғанда) көптеген елдерде 100 млн. - нан астам адамды жұмыспен қамтамасыз ете отырып, жұмыспен қамтылған жұмыс орындарының саны бойынша ең ірі болып табылады. Туризм индустриясы көп еңбекті қажет ететін салалардың қатарына жатады. Мысалы, Солтүстік Америкада оған ЖҰӨ 5% және барлық жұмыс істейтіндердің 8%, Батыс Еуропада тиісінше 7 және 11% тиесілі.

Туристік қызметтер халық тұтынатын қызметтердің едәуір бөлігін құрайды және ерекше әлеуметтік-сауықтыру сипаты бар, яғни демалыс, жеке тұлғаның даму мүмкіндігі, тарихи және мәдени құндылықтарды тану, спортпен айналысу, мәдени-бұқаралық іс-шараларға қатысу және т. б. осылайша, туризм экономикалық, әлеуметтік, гуманитарлық, тәрбиелік және эстетикалық факторларды біріктіреді.

Туристер негізгі, қосымша және ілеспе қызметтерді тұтынушылар болып табылады.

Негізгі туристік қызметтер туристік қызмет көрсету шартымен және жолдамамен регламенттеледі. Мұндай қызметтерге әдетте мыналар жатады: орналастыру; тамақтану; трансфертті қоса алғанда, көлік қызметтері; экскурсиялық қызметтер.

Қосымша қызметтер өте кең спектрге ие және туризмнің дамыған инфрақұрылымы кезінде табыстың жалпы көлемінің 50% - ына дейін алады. Оларға мыналар жатады: негізгі қызметтер тізіміне енбеген қосымша экскурсиялар; дене шынықтыру-сауықтыру қызметтері; медициналық қызметтер; мәдени-ойын-сауық және ойын іс-шаралары және т. б.

3. Халықаралық қызметтер саудасын мемлекеттік реттеу

Халықаралық қызметтерді мемлекеттік реттеу қызметі түрлерін шектеу немесе сол қызметтердің тоқтатылуын қамтамасыз етумен жүзеге асады.

Халықаралық қызмет нарығын мемлекеттік реттеу мына бағыттарда жүргізіледі:

1. тауарға қатысты қызмет түрлерін шектеу. Мысалы, мемлекеттің кейбір тауар түрлерін экспорттау немесе импорттау көлемін шектеу жүк тасымалдау қызметін шектейді.
2. шетелдік қызмет түрлеріне квота белгілеу. Мысалы, мемлекеттің кейбір радиостанциялардың әуе толқынындағы қызметіне квота белгілеу.
3. шетелдік фирмалардың филиалдарының қызметтерін шектеу. Мысалы, шетелдік компаниялардың филиалдарының көптеп

ашылуына шектеу қою. Шетелдік фирмалардың қызмет көрсетуіндегі тұтынушылық қызмет көрсетулерін шектеу [5].

Жалпы халықаралық қызметті мемлекеттік реттеу халықаралық тауар саудасымен тікелей байланысты. Сондықтан да халықаралық сауданы мемлекеттік реттеу өз деңгейінде халықаралық қызметтерді реттеуге әсер етеді.

Халықаралық қызмет әлемдік нарықтағы тауар айналымының көлемін анықтайды немесе оны реттеп отырады.

Тұтастай алғанда, осы заманғы жағдайларда мемлекеттердің қызмет көрсету саласындағы рөлі және олардың арасындағы осы саладағы екіжақты шарттар елеулі болып қала береді.

Мемлекеттер тарапынан көрсетілетін қызметтердің халықаралық саудасына ықпал етуді реттейтін және бақылайтын қызметтердің халықаралық саудасындағы мемлекеттердің елеулі рөлін сақтау мынадай мән-жайлармен байланысты:

1. Қызметтер кез келген мемлекеттің жалпы әлеуметтік-экономикалық саясатының негізгі бағыттарының бірі болып қала береді.

2. Мемлекет өз азаматтарының — қызметтерді тұтынушылардың мүдделерін қорғау проблемаларын (қызметтер саласындағы жосықсыз бәсекелестік, қоғамдық мораль мен адамгершілікті және т.б. қорғау проблемалары) шешуге міндетті.

3. Мемлекет елдің төлем балансының, ақша ағындарының қозғалысының проблемаларын шешеді, олар үшін халықаралық қызметтер саудасы елеулі мәнге ие.

4. Мемлекет отандық қызмет өндірушілерге қатысты протекционизм проблемаларын шешуді және халықаралық бәсекелестікті дамыту үшін жағдайларды қамтамасыз етуді ұтымды үйлестіруге, сондай-ақ қызметтер көрсету саласында тиісті баға және монополияға қарсы саясат жүргізуге тиіс.

Халықаралық қызметтер саудасы мемлекеттерінің реттеу жүйесі:

- кедендік бақылаудың әр түрлі нысандары;
- қызмет көрсету саласындағы шетелдік фирмалардың қызметін шектеудің әртүрлі нысандары (оларды кемсітуге дейін));
- қызметтерге арналған бағаларды (немесе тарифтерді) бақылауды жүзеге асыру;
- осы елдерде әрекет ететін қызмет көрсету саласындағы стандарттар жүйесін пайдалану;
- жекелеген қызмет түрлерін лицензиялау.

Кейбір елдерде қолданылатын қызметтер саласындағы шетелдік фирмалардың қызметін шектеудің негізгі топтарына жатқызуға болады:

- жалпы шектеу қозғалысына қатысты, тауарлардың, қызметтердің, капиталдың, жұмыс күші және ақпарат;

- тікелей шетелдік инвестицияларға байланысты шектеулер (соның ішінде қызмет көрсету саласына да бағытталатын);

- тыйым салу шетелдік фирмаларға жүзеге асырып, белгілі бір қызмет түрлерін (мысалы, кейбір елдерде шетелдік фирмаларға тыйым жүзеге асыруға тікелей жеке сақтандыру азаматтардың);

- отандық фирмалар ұсынатын шетелдік жұмыс күші мен қызметтерді пайдаланудың белгілі бір тәртібін мемлекеттің реттеуіне байланысты шектеулер;

- мемлекеттік көмектің әртүрлі түрлерін шектеу (мемлекет тарапынан субсидиялауды және мемлекеттік сатып алуды қоса алғанда), сондай-ақ шетелдік компанияларға қойылатын қаржылық және бухгалтерлік есептілікті жүргізу бойынша ерекше талаптар.

Әртүрлі елдерде халықаралық қызметтер саудасын реттеудің әртүрлі нысандары мен әдістерін іске асыру тұтастай алғанда халықаралық қызметтер саудасына және/немесе оның жекелеген сегменттеріне қатысты тиісті нормативтік-құқықтық актілерді қабылдауға және пайдалануға байланысты.

Қызметтердің халықаралық саудасының өте серпінді (шын мәнінде-жару) өсуі, іске асырылатын қызметтер спектрінің күрт кеңеюі жағдайды айтарлықтай өзгертеді.

Қайталау сұрақтары

1. Халықаралық қызмет нарығын мемлекеттік реттеу бағыттары
2. Халықаралық іс-сапар түрлері
3. Халықаралық мәміле жасау және оның жүзеге асуы
4. Транспорттық шығындардың халықаралық саудаға әсері
5. Қызметтер қызмет көрсету сферасына байланысты қалай бөлінеді

6. Халықаралық капитал қозғалысы

1. Өндіріс факторлар қозғалысының теориясы

2. Халықаралық инвестициялар

3. Шетелдік инвестициялар

4. Халықаралық корпорациялар

1. Өндіріс факторлар қозғалысының теориясы

Халықаралық нарықта тауардан басқа өндіріс факторлар да экспортталады және импортталады, соның бірі капитал. Капиталдар тауар сияқты әлемдік нарықта қозғалыста болады. Мысалы, капиталы көп ел капиталды көп қажет ететін тауар өндіреді, соны сыртқы нарыққа алып шығады немесе сол капиталдың өзін экспортқа шығарады. Хекшер-Олин-Самуэльсон теориясы бойынша өндіріс факторларының бағасын абсолютті немесе салыстырмалы түрде теңестіруге болады. Себебі, өнімді өндіруге жұмсалатын өндіріс факторларының бағасы үнемі өзгеріп отырады. Мысалы, өндіріс факторлары халықаралық саудада еркін қозғалыста болып, ал тауар қандай да бір себептермен экспортталмауы және импортталмауы мүмкін. Өндіріс факторы еркін қозғалыста болғандықтан олардың бағасы реттеледі.

Халықаралық өндіріс факторы қозғалысы халықаралық тауар саудасын қалыптастырады және толықтырып отырады. Мысалы, еңбек ресурсы көп ел еңбек ресурсын көп қажет ететін тауар өндіруді немесе еңбек ресурстары басқа елдерге кете бастайды. Жалпы халықаралық өндіріс факторларының қозғалысы халықаралық саудада елдер арасындағы экономикалық байланысты қалыптастырады және оны дамытады, өндірісті қажетті ресурстар мен қамтамасыз ету, сол өндірістің ерекшелігіне байланысты және сол өндіріс қалыптасқан елдің қандай ресурстарға тапшы екендігіне байланысты болады.

Капиталды әкетудің себебі осы елдегі капиталдың салыстырмалы артық болуы, оның қайта жинақталуы болып табылады. Оның ішінде маңызды болып табылатындары:

- 1) капиталға сұраныстың сәйкес келмеуі және оның әлемдік шаруашылықтың түрлі деңгейінде ұсынылуы;
- 2) жергілікті тауар нарықтарын игеру мүмкіндігі;
- 3) капитал экспортталатын елдерде арзанырақ шикізат пен жұмыс күшінің болуы;
- 4) тұрақты саяси жағдай және тұтастай алғанда қабылдаушы елдегі қолайлы инвестициялық ахуал, арнайы экономикалық аймақтардағы жеңілдікті инвестициялық режим;

5) капиталдың донор-елінде қарағанда қабылдаушы елде неғұрлым төмен экологиялық стандарттар;

6) қандай да бір халықаралық корпорацияның өніміне жоғары тарифтік немесе тарифтік емес шектеулер қойған үшінші елдердің нарықтарына еруге терезе арқылы ұмтылу.

Ұлттық шекаралар арқылы өндіріс факторларының орын ауыстыру себептерін түсіндіретін теориялар арасында капиталды шығару теориясы көп. Олардың барлық алуан түрлерінде олар бірнеше негізгі бағыттар бойынша топтастырылуы мүмкін. Неоклассикалық емес бағыт шеңберінде капиталды шетелге шығару себептеріне жатқызылады:

- 1) капиталды қабылдаушы елде неғұрлым жоғары пайыз ставкасы;
- 2) шет мемлекеттің аумағында өндірісті ұйымдастыру арқылы кедендік кедергілерді еңсеруге ұмтылу;
- 3) фирманың өз қызметін географиялық әртараптандыруға ұмтылысы.

Неокейнсиандық бағыт ең алдымен елдің төлем балансының жағдайына назар аударады, бұл:

1) Егер ағымдағы операциялар бойынша сальдо оң болып табылса, онда капиталды әкету экспорттың импорттан асып кетуін теңгеруге мүмкіндік береді;

2) Егер ішкі инвестициялар үлкен болмаса, ал халықтың жинақтауға бейімділігі жоғары болса, онда капиталды әкету елдегі іскерлік белсенділікті қолдауға және ұлттық табыстың өсуіне жәрдемдеседі;

3) ел экономикасына капитал импортының әсер ету сипаты шетелдік салымдар фирмасына байланысты.

Тікелей шетелдік инвестициялар неғұрлым қолайлы әсер етеді, өйткені олар машиналар мен жабдықтар импортымен сүйемелденеді. Портфельдік инвестициялар, негізінен, бағалы қағаздар нарығындағы белсенділікті қолдайды. Неокейнсиандық теория капиталдың әкетілуі экспорттаушы елдерде де, импорттаушы елдерде де іскерлік белсенділікті ынталандыратынын дәлелдейді. Бұл капитал экспортын мемлекеттік көтермелеу саясаты үшін негіз болып табылады.

Марксистік бағыт шеңберінде капиталды әкету оның экспорттаушы елдердегі артық болуымен байланыстырылады. Бұл ретте артық капитал деп қолданылуы елдегі пайда нормасының төмендеуіне әкеп соқтыратын капитал түсініледі. Бұл бағыттағы экономистер капитал экспортын кеңейтуге қолайлы жағдайларға:

- 1) Өндірістің өсіп келе жатқан интернационализациясы;
- 2) монополиялардың бәсекелестігінің күшейтілуі;
- 3) әлемдік экономиканың даму қарқынын арттыру, бұл дамыған және дамушы елдер тарапынан капиталға шетелдік сұраныстың өсуіне әкеледі.

Капиталды әкету негізінен ТҰК жүзеге асырылады, олар бәсекелестермен салыстырғанда басымдыққа ие тауарлар өндірісін монополизациялауға ұмтылады. Бұл ұмтылыс өнімнің өмірлік циклі теориясының шеңберіне жатады. Шетелде жаңа өнім өндіру оның жетілу кезеңінде өнімнің өмірлік циклін ұзартуға мүмкіндік береді және оны алғаш рет шығаруды жолға қойған елге капиталды импорттаушы елдің аумағында пайда алуға мүмкіндік береді.

"Эклектикалық" деген атауға ие болған Д. Даннингтің капиталды сыртқа шығару концепциясы басқа теориялардың үздік ережелерін өзіндік жалпылау болды. Осы тұжырымдамаға сәйкес, шетелдік тауарлар өндірісі, егер алғышарттар кезінде бір мезгілде сәйкес келген жағдайда басталады:

1) фирма импорттаушы елдегі басқа фирмалармен салыстырғанда артықшылықтарға ие;

2) фирмаға осы артықшылықтарды басқа фирмаларға тауарлар немесе білім экспорты арқылы жүзеге асырмай, сол жерде пайдалану тиімді;

3) фирма шетелде кейбір өндірістік ресурстарды өз үйінен әлдеқайда тиімді пайдаланады.

Соңғы жылдары капиталдың қашуы сияқты құбылысты теориялық негіздеуге әрекет жасалуда. Бұл термин әлі әртүрлі. Алайда, көптеген экономистер капиталдың қашуы-экспорттаушы елдің мүдделеріне қайшы келетін оны әкетудің осындай түрі деп ойлауға бейім. Капиталдың қашу себептерінің ішінде көбінесе елдегі қолайсыз инвестициялық климат және шығарылатын капиталдың заңсыз шығу тегі деп аталады.

Басқа негізгі өндірістік фактордың халықаралық қозғалысын түсіндіретін аяқталған теория жоқ. Зерттеушілердің көпшілігі еңбек ресурстарының Халықаралық көші-қонының жетекші экономикалық факторы еңбекақы төлеудегі айырмашылықтар болып табылады деп есептеуге бейім болып танылады.

Жұмыс күшін қолданатын елдер үшін көші-қон салдары негізінен оң болып табылады. Экспорттаушы елдер үшін салдарлар көбінесе бірдей емес. Бір жағынан, көші-қон нәтижесінде олар өздерінің еңбек ресурстарының ең жақсы бөлігін жоғалтады. Екінші жағынан, жұмыс күшінің экспорты ішкі еңбек нарығындағы кернеуді әлсіретуге мүмкіндік береді. Бұдан басқа, шетелдерден эмигранттардан түсетін қаржылық түсімдер елдегі өмір сүру деңгейін арттыруға ықпал етеді.

Халықаралық капитал қозғалысының классикалық емес теориясы халықаралық сауданың классикалық теориясына сүйенеді. Дж. С. Милль, Д. Рикардо халықаралық саудадағы салыстырмалы артықшылықтар қағидатына сүйене отырып, капитал неғұрлым бай елдердің төмендеу үрдісі бар пайда нормасындағы айырмашылыққа байланысты елдер арасында капиталдың қозғалатынын дәлелдеген.

Ол елдер арасындағы пайда нормасындағы өзгерістер шетелдік инвестордың шет елдегі тәуекелін жабу үшін маңызды болуы тиіс екенін атап өтті.

Э. Хекшер шекті пайдалылық теориясына сүйене отырып, өндіріс факторларына бағаның халықаралық тепе-теңдігінің беталысы туралы тезис жасады. Б. Олин, өндіріс факторларының қозғалысы әртүрлі елдерде оларға деген әртүрлі сұраныспен түсіндіріледі: олар олардың шекті өнімділігі төмен жерде, ол жоғары жерде қозғалады. Капитал үшін шекті өнімділік ең алдымен пайыздық ставкамен анықталады. Бұдан басқа, ол капиталдың халықаралық қозғалысына кедендік кедергілер, капитал салымдарын географиялық әртараптандыруға ұмтылу, елдер арасындағы саяси келіспеушіліктер, шетелдік инвестициялар тәуекелінің мөлшері әсер етеді деп санады.

2. Халықаралық инвестициялар

Капитал өндіріс факторлары болып табылады және ол өндірісте басты орынға ие болады, ал капитал көзін табу басты мәселе, сондықтан да кез-келген ел шет елден тауар алу үшін ең алдымен шетелге тауар шығару қажет, яғни экспорт импортты қаржыландырады. өндірісті капиталымен қамтамасыз етудің екінші бір жолы шетелден инвестиция алу. Шетелден инвестиция алуда сол елдің төлем қажеттілігін анықтау қажет. Қарыз алушы елдің төлем қабілеттілігін анықтауды швейцарь экономисті Леон Вальрас мына формуласын ұсынады:

$$IM=X+NA+NR$$

Мұндағы: IM- импорт; X-экспорт; NA-активтерді сатудан түскен түсім; NR-шетелден алынған капитал үшін төленген проценттер.

Қандай болмасын активтерді сату елге капитал көзін әкеледі. Ал проценттер үшін төленген төлемдер елге келіп жатқан капитал көлемін сипаттайды, яғни шетелден алынған капитал көлемі өскен сайын оған төленетін проценттер де жоғарылайды, сондықтан активтерді сатуды мына формуламен анықтайды:

$$IM-X-NR=NA$$

Леон Вальрастың тұжырымдауынша тауар мен қызметтер саудасы капитал қозғалысына тең болуы қажет, бұл теңдік сақталмаған жағдайда елдегі ахуал төмендейді.

Жалпы қозғалыста болатын капиталдың мынадай түрлерін анықтайды.

- 1.Шығу тегіне байланысты: мемлекеттік және жеке.
- 2.Капиталдың пайдалану сипатына байланысты: кәсіпкерлік және ссудалық.

3. Мерзіміне байланысты: қысқа, орта, ұзақ.

4. Капиталды сату мақсатына байланысты: тікелей және портфельдік

Мемлекеттік капиталдар бюджеттен төленеді және оны басқа бір елге қаржы ретінде салу үкімет шешімімен ғана жүзеге асады. Оған: мемлекеттік қарыздар мен ссудалар. Сонымен қатар капитал түріне халықаралық ұйымдардың бөлген қаржылары да жатады. Мысалы, халықаралық валюталық қордың қарызы. Бұл мемлекет жеке капиталға жеке мирма мен банктердің немесе есеп кәсіпорындарының қаржылары жатады.

Несие нысанындағы капитал (несие капиталы) оның иесіне депозиттер, басқа да салымдар, қарыздар, кредиттер бойынша пайыздар түрінде, ал кәсіпкерлік нысандағы капитал (кәсіпкерлік капитал) — басым түрде пайда түрінде табыс әкеледі. Дәстүрлі түрде кәсіпкерлік капиталға портфельдік және тікелей инвестициялар түріндегі капитал салымдары жатады.

Кәсіпкерлік - бұл тікелей өнім өндіру өндірісіне салынған қаржы. Ссудалық-процент алу мақсатында салынған қарыз.

Орта және ұзақ мерзімдегі капиталдар-1 жылдан жоғары уақытқа беріледі. Қысқа мерзімдегі капитал- 1 жылға жетпейтін уақытқа беріледі.

Тікелей инвестиция-өндірісте тікелей қаржы түрінде салынады және ол инвесторға объектіні бақылауға құқық береді.

Портфельдік инвестиция-өндірісте құнды қағаздар түрінде келеді және ол инвесторға объектіні бақылау құқығын бермейді.

Портфельдік инвестицияларға инвесторға салым объектісін басқаруға қатысу құқығын бермейтін шетелдік бағалы қағаздарға осындай салымдар жатқызылады. Іс жүзінде бұл жеке акциялар немесе олардың шағын пакеттері, жеке және мемлекеттік облигациялар, вексельдер және бағалы қағаздар түріндегі басқа да борыштық міндеттемелер.

Портфельдік инвесторлардың арасында басты рөлді институционалдық инвесторлар атқарады: зейнетақы қорлары, сақтандыру компаниялары, түрлі инвестициялық компаниялар мен қорлар, әсіресе өзара

Портфельдік инвесторлардың тікелей инвесторларынан айырмашылығы оларды салуға пайда ғана қызықтырады. Әрине, бұл ретте олар тез өсіп келе жатқан қор индекстері бар нарықтарға ұмтылады, олар үшін капитал мен пайданы аудару еркіндігі, сондай-ақ компаниялардың шет елдердегі "ашықтығы" және осы елдердің саяси және экономикалық тұрақтылығы маңызды. Шетелдік портфельдік инвестициялардың осындай сипаттамалары мен бағдарлары оларды тікелей инвестициялармен салыстырғанда қосымшалар елде аз тұрақты етеді.

Халықаралық капитал қозғалысының қызметтері бойынша сипаты

Капитал түрлері	Негізгі қызмет ету бағыттары	Қызмет ету сипаты
Тікелей инвестициялар	Шетелге салу Мемлекет ішінде салу	Капитал қозғалысы әр елдің резидентінің арасында ұзақ мерзімге алынған капиталдың жүргізулерімен түсіндіріледі.
Портфельдік	Активті	Капитал қозғалысы құнды қағазды саудамен түсіндіреді
	Пассивті	
Резервтік активтер	Алтынның резерві	Капитал қозғалысы мемлекеттің төлем балансын, сальдосын жабуға жұмсалады.
	Арнайы капиталдар	
Басқалай инвестициялар	Активті	Капитал қозғалысы мемлекет арасындағы несиелер мен банктік депозиттермен түсіндіреді
	пассивті	

Елдер арасындағы сауда елдерді өндіріс факторларымен қамтамасыз етудегі айырмашылықтар туындағанда, Халықаралық еңбек, капитал және технологиялар қозғалысы сыртқы сауданы алмастырады. Капиталмен қамтамасыз етілген кейбір ел бір мезгілде әлемдік нарыққа капиталды қажетсінетін тауарларды жеткізіп, сауданы жүргізеді және капиталды неғұрлым жоғары пайыздық ставкасы бар басқа елдерге шығарады деп болжаймыз. Капиталды қажетсінетін экспортты кеңейту осы елде қосымша капиталға деген қажеттілікті сөзсіз арттырады, бұл өзге де тең жағдайларда пайыздық ставканың өсуіне беталыс туғызады.

Ұлттық пайыздық мөлшерлеме әлемдік мөлшерлеме деңгейіне жақын болуына қарай капиталдың ауысуы қысқаратын болады және демек, сауда капитал қозғалысын алмастыратын болады. Бұл капиталдың қозғалысы жалпы заңға бағынады, оған сәйкес өндіріс тауарлары мен факторлары оларға неғұрлым жоғары бағалар қалыптасқан елдер бағытында қозғалады: неғұрлым жоғары тауар бағалары, жалақы ставкасы, пайыздық мөлшерлеме және лицензияның бағасы. Осындай орын ауыстыру барысында бағалардағы халықаралық айырмашылықтар тегістеледі, ұлттық бағалар теңестіріледі, сол арқылы сауда жүргізуге және өндіріс факторларының көші-қонына ынталандыруды үзеді.

Егер сауда серіктестері бірдей дәрежеде өндіріс факторларымен қамтамасыз етілсе, ал олардың арасындағы сыртқы сауда қандай да бір басқа мән-жайлармен түсіндіріледі (ауқымнан әсер, жетілдірілмеген

бәсекелестік, тұтынушылардың қалауындағы айырмашылықтар және т.б.), онда еңбектің, капиталдың және технологиялардың халықаралық ауысуы сауданы толықтыратын болады. Егер біздің мысалымызға капиталды қажетсінетін өнім экспортына оралатын болсақ, онда оқиғалардың келесі дамуы әбден мүмкін.

Капитал қажеттілігінің ұлғаюы Ұлттық пайыздық ставканың өсуіне ықпал етеді, ол уақыт өте келе әлемдік пайыздық ставканың деңгейінен асып түседі. Нәтижесінде бұл ел капитал экспорттаушысынан таза импорттаушыға айналады. Демек, бұл жағдайда халықаралық сауда капитал импортына ықпал ете отырып, пайыздық ставканың деңгейін өзгертті.

3. Шетелдік инвестициялар

Тікелей шетелдік инвестиция қатарына мыналар жатады:

- компанияның өзінің жеке капиталын шетелге шығару. Мұнда компаниядағы өз филиалдарына немесе еншілес (дочерняя) компаниясына қатысты капитал жұмсауы

- пайданы реинвестициялау – «рр» - кері. Шетел инвестицияларының кәсіпорынға салған инвестициясынан алынған табысын кері кәсіпорынға салу. Мысалы, акционердің өз акциясы үшін алған дивидентінің кері кәсіпорынға жұмсауы.

- корпорациялар ішіндегі аудармалар, мұнда корпорациялар өз ішінде несиелер мен қарыз беру операцияларын жүзеге асырады [6].

Шетел инвестицияларымен құрылған кәсіпорындарды басқару, сол кәсіпорынға салған капитал үлесіне байланысты болды. Шетел инвестициясымен құрылған кәсіпорынның акция үлесіндегі көлемі 10% жоғары болуы қажет. Шетел инвестициясының қатысуымен кәсіпорындарды құру мынадай формаларда болады:

- акционерлік қоғам
- еншілес компаниялар
- ассоциациялар
- филиалдар

Портфельдік инвестицияның мынадай түрлерін қарастырады:

- акционерлік қоғамның акцияларын сату арқылы салынған капитал
- қарыз, құнды қағаздары

Портфельдік инвестицияға қатысты мынадай түсініктерге тоқталамыз:

- опцион- сатып алушыға белгілі бір уақыт ішінде тауарды сату немесе сатып алушы құқығын беретін құнды қағаз.

- варрант – опционның екінші бір түрі. Тек мұнда варрант иесіне белгілі бір уақыт ішінде акцияны эмитенттен жеңілдік арқылы сатып алу құқығын беретін құнды қағаз.

- фьючерстер – бұл стандартты қысқа мерзімдегі жасалынған келісім шарт. Фьючерстер арқылы тауарды болашақта белгілі бір бағаға сатуға құқық береді.

- своп – сатушы мен сатып алушы арасындағы болатын келісім, мұнда тауар айырбасы 2 жақтың келісілген төлем көлемде жүргізіледі. Бірақ та төлем белгілі бір уақыттан кейін өзгеруі мүмкін.

Тікелей инвестициялар ұзақ байланыстарды білдіреді, ал олардың иесі жиі стратегиялық инвестор деп аталады (тіпті егер ол фирманың көп бөлігін немесе барлық капиталын иеленбесе де). Шетелдік тікелей инвестициялары бар кәсіпорындарды (фирмаларды) шетелдік филиалдар (foreign affiliates) деп атайды:

- толық немесе ішінара шетелдік инвесторға тиесілі және оның өкілдігі немесе кеңсесі (коммерциялық операцияларды жүзеге асыратын), шаруашылық серіктестігі, жер және жылжымайтын мүлік, жабдықтар, көлік құралдары болып табылатын бөлімшелер (branch, division). Көбінесе бұл қоймалар мен сервистік қызмет көрсететін сатып алу-өткізу кәсіпорындары, құрылыс және өндіруші кәсіпорындар;

- қауымдастырылған компаниялар (associate), оларға дауыс беру құқығы бар акциялардың (пайлардың) 10-нан 50% - ға дейінгі шетелдік инвесторға тиесілі шаруашылық қоғамдар жатады;

- еншілес компаниялар(subsidiary), оған шетелдік инвесторға дауыс беру құқығы бар акциялардың (пайлардың) 50% - дан астамы тиесілі және ол әкімшілік, атқарушы немесе бақылаушы орган мүшелерінің көпшілігін тағайындауға немесе ығыстыруға құқылы.

Капитал әкелетін елдер үшін оң салдарлар мынадай болуы мүмкін:

1) капиталдың реттелетін импорты (капиталдың реципиенті елдің экономикалық өсуіне ықпал етеді);

2) тартылатын капитал (жаңа жұмыс орындарын құрады);

3) шетелдік капитал (жаңа технологиялар әкеледі);

4) тиімді менеджмент (елде ғылыми-технологиялық прогресті жеделдетуге ықпал етеді);

5) капиталдың ағыны (реципиент елдің төлем балансын жақсартуға ықпал етеді).

Шетелдік капиталды тартудың теріс салдары бар:

1) шетелдік капиталдың ағыны жергілікті жерге ығыстырады не оның әрекетсіздігін пайдаланады және пайдалы салалардан ығыстырады;

2) капиталдың бақылаусыз импорты қоршаған ортаның ластануымен қоса жүруі мүмкін;

3) капитал импорты реципиент елдің нарығына өзінің өмірлік циклінен өткен, сондай-ақ анықталған сапасыз қасиеттеріне байланысты өндірістен алынған тауарларды итерумен жиі байланысады;

4) несие капиталының импорты елдің сыртқы берешегінің ұлғаюына әкеледі;

5) халықаралық корпорациялардың трансферттік бағаларды пайдалануы реципиент елдің салық түсімдері мен кедендік алымдардағы шығындарына алып келеді.

Қаржы ресурстары - халықаралық экономикалық қатынастарда, яғни резиденттер мен резидент еместер арасындағы қатынастарда пайдаланылатын ғана.

Әлемдік қаржы нарығы қаржылық активтерді кредиторлар мен қарыз алушылар, қаржы ресурстарын сатушылар мен сатып алушылар арасында делдал ретінде қайта бөлетін қаржы-кредит ұйымдарының жиынтығы болып табылады.

Егер әлемдік қаржы нарығын функционалдық тұрғыдан қарайтын болсақ, онда оны валюталық, деривативтер, сақтандыру қызметтері, акциялар, кредиттік нарықтарға бөлуге болады, ал бұл нарықтар, өз кезегінде, мысалы, кредиттік нарық – ұзақ мерзімді бағалы қағаздар нарығы және банктік кредиттер нарығы сияқты неғұрлым тар нарықтарға бөлінеді.

Бағалы қағаздар түріндегі қаржы активтерімен жасалатын барлық операциялар барлық бағалы қағаздар нарығы ретінде қор нарығына біріктіріледі, бірақ көбінесе ол тек акциялар нарығын білдіреді.

Қаржы активтерінің айналыс мерзімі бойынша әлемдік қаржы нарығын екі бөлікке бөлуге болады: ақша нарығы (қысқа мерзімді) және капитал нарығы (ұзақ мерзімді). Әлемдік қаржы нарығының әсерлі бөлігінің қысқа мерзімді сипаты оны қаржы қаражатының құйылуы мен құйылуына ұшыратады. Оның үстіне, ең жоғары пайда алу, оның ішінде ақша нарығындағы мақсатты алыпсатарлық операциялар есебінен бір ғана мақсатпен ақша нарығында болуға бағытталған қаржы активтері бар.

Мұндай қаржы жиі "жылдам ақша" деп аталады. Қаржылық серпіліс кезеңінде олар әсіресе қаржы орталықтары арасында, сондай-ақ осы орталықтар мен периферия арасында белсенді түрде ағады, ал қаржылық дағдарыстар кезеңінде және олардың алдында тез кері қайтарылады.

Әлемдік қаржы нарығының әртүрлі сегменттерінің арасындағы шекаралар түсініксіз және ерекше қиындықтарсыз әлемнің қаржы ресурстарының қомақты бөлігін оның бір бөлігінен басқаларына қайта бағдарлауға болады.

Нәтижесінде, мысалы, валюталық бағамдар (ең алдымен валюта нарығындағы жағдаймен анықталады), банк пайызы (борыштық бағалы

қағаздар нарығындағы жағдаймен анықталады) және әлемнің түрлі елдеріндегі акциялар бағамы арасындағы өзара байланыс артады.

Осының бәрі әлемнің қаржы нарығы тұрақты емес болуына алып келеді. Көптеген экономистер бұл тұрақсыздық өсуде деп санайды.

Қаржы ресурстарының жаһандануы өсуде, бір қаржы нарықтарына күйзелістер басқа елдердің қаржы нарықтарына көбірек әсер етеді.

Банк несиенің әлемдік нарығы көп жағдайда бір елден басқа елдердің банктеріне келген қаржы ресурстарына негізделеді.

Халықаралық экономикалық қатынастар тек нарыққа қызмет көрсетеді және сондықтан өзінің ұлттық қатыстылығын жоғалтты.

Бұл негізінен АҚШ долларымен және еуропалық валютадағы қаражат, олар негізінен Еуропада депозиттерде.

Осы себепті оларды евровалюталар немесе осындай қаржы активтерінің басты валютасы – евродоллар деп те атайды.

Алайда, осы ұлттық тиесілілігін жоғалтқан валюта ресурстарының едәуір бөлігі Еуропаның ғана емес, сондай-ақ әлемнің басқа да өңірлерінің қаржы орталықтарында жүгінеді.

4. Халықаралық корпорациялар

Халықаралық корпорациялардың басты белгісі – халықаралық тікелей инвестицияның негізгі базасы болып табылатын елден, оны қабылдаушы елге инвестицияны беруді айтады. Негізгі базасы болып табылатын ел – халықаралық корпорациялардың негізгі базасы орналасатын елді айтады. Қабылдаушы ел деп, халықаралық корпорациялардың еншілес ассоциация, компаниялар, филиалдар орналасқан елді айтады.

Халықаралық корпорация деп, әр түрлі елде тікелей инвестиция салатын ұйымдық құрылымды айтады.

Халықаралық корпорация мынадай түрлерін қарастырамыз:

- трансұлттық корпорациялар
- көпұлттық корпорациялар

Трансұлттық корпорациялардың негізгі басты компаниясы 1 елде орналастырылады, ал филиалдары әртүрлі елде. Көпұлтты корпорациялар деп, мұнда корпорациялардың басты компаниясы 2 немесе одан да көп елде орналасады, ал филиалдары әр түрлі елге тараған.

Ең көп қолданылатын корпорациялар түрі – трансұлттық корпорация. Халықаралық корпорациялардың өз ішінде үнемі капитал қозғалысы болады, яғни басты компания филиалдар арасында тауар және капитал айырбасы жүріп отырады.

Әлемдік қаржы нарығының басты қатысушыларының бірі трансұлттық банктер, трансұлттық компаниялар және институционалдық инвесторлар болып табылады. Бірақ өз қарыздарын шетелде орналастыратын немесе ұсынатын мемлекеттік органдар мен халықаралық ұйымдар айтарлықтай рөл атқарады.

Капиталдың әлемдік нарықтарында жеке тұлғалар да жұмыс істейді, бірақ негізінен институционалдық инвесторлар арқылы жанама түрде.

Институционалдық инвесторлардың қатарына зейнетақы қорлары мен сақтандыру компаниялары (уақытша бос қаражаттың едәуір көлеміне байланысты олар бағалы қағаздарды сатып алуда өте белсенді) сияқты қаржы институттары, сондай-ақ инвестициялық қорлар әсіресе өзара кіреді.

Институционалдық инвесторлар активтерінің көлемі туралы АҚШ-та ол бүкіл ЖІӨ-нің шамасынан айтарлықтай асып түседі (жалпы ЖІӨ-нің шамасына жақындайды). Осы активтердің басым бөлігі әртүрлі бағалы қағаздарға, оның ішінде шетелде шығарылған бағалы қағаздарға салынған.

Әлемдегі басты институционалдық инвесторлардың бірі бірлескен (өзара) қорлар, әсіресе американдық қорлар болып табылады.

Өз үлескерлерінің, көбінесе орта жеткілікті жеке тұлғалардың жарналарын шоғырландыра отырып, АҚШ-тағы осындай қорлар зор мөлшерге жетті. 1998 жылдың басына қарай бағалау бойынша активтердің көлемі 4 трлн долларға жақын болды және осы соманың жартысына жуығы акцияларға, оның ішінде шетелдік компанияларға орналастырылды.

Бірлескен қорлардың қарқынды өсуі ұсақ салымшылардың өз жинақтарын сақтаудан көбінесе банкте оларды неғұрлым кіріс қаржы институты-бірлескен қорға орналастыруға көшуіне байланысты.

Оның үстіне соңғысы жинақ банкі мен инвестициялық банктердің (инвестициялық компаниялардың) артықшылықтарын біріктіреді, олар өз клиенттерінің қаражатын түрлі бағалы қағаздарға салады. Инвестициялық қорлардың бір бөлігі шетел бағалы қағаздарымен жалпы немесе әлемнің жекелеген елдері мен өңірлерінің бағалы қағаздарымен жұмыс істеу үшін құрылған.

Қаржы ресурстарын барынша белсенді құю әлемдік қаржы орталықтарында жүзеге асырылады. Оларға түрлі елдердің резиденттері арасындағы қаржы активтерін сату ерекше үлкен ауқымға ие әлемдегі орындар жатады.

Бұл Америкада-Нью-Йорк және Чикаго; Еуропада – Лондон, Франкфурт, Париж, Цюрих, Женева, Люксембург; Азияда – Токио, Сингапур, Гонконг, Бахрейн. Болашақта қазіргі өңірлік орталықтар – Кейптаун, Сан-Паулу, Шанхай және т. б. әлемдік қаржы орталықтары бола алады.

Әлемдік қаржы орталықтарында әлемдік қаржы нарығы активтерінің негізгі массасы шоғырланған. Бұл қаржы орталығы орналасқан елдің капиталы ғана емес, сондай-ақ әлемнің басқа өңірлерінен мұнда тартылған капитал. Әсіресе бұл шағын елдерде орналасқан қаржы орталықтарына тән.

Халықаралық несиенің принциптері: қайтарымдылық; шұғылдық; тығыздығы; материалдық қамтамасыз етілуі; нысаналы сипаты.

Халықаралық несиенің принциптері оның нарықтың экономикалық заңдарымен байланысын білдіреді және нарық субъектілері мен мемлекеттің ағымдағы және стратегиялық міндеттеріне қол жеткізу үшін пайдаланылады.

Халықаралық несиенің қызметі әлемдік экономикалық қатынастар саласындағы несиелік капиталдың қозғалу ерекшеліктерін көрсетеді.

Біріншіден, бұл кеңейтілген ұдайы өндіріс қажеттілігін қамтамасыз ету үшін елдер арасында несиенің капиталдарын қайта бөлу. Осылайша, несиенің ұлттық пайданы орташа пайдаға теңестіруге және оның массасының артуына ықпал етеді.

Екіншіден, бұл нақты ақшаны несиенің ауыстыру арқылы, сондай-ақ қолма-қол ақшасыз төлемдерді дамыту және жеделдету, қолма-қол валюта айналымын халықаралық кредит операцияларымен ауыстыру арқылы халықаралық есеп айырысу саласындағы айналым шығындарын үнемдеу.

Үшіншіден, бұл капиталды шоғырландыру мен орталықтандыруды жылдамдату. Халықаралық несиенің қызметтерінің рөлі біркелкі емес және ұлттық және әлемдік шаруашылықтың дамуына қарай өзгеріп отырады.

Қайталау сұрақтары

1. Леон Вальрас тұжырымдамасы және формуласы
2. Мемлекеттік капитал
3. Шетелдік инвестиция және оны басқару
4. Халықаралық корпорация түрлері қандай
5. Портфельдік инвестиция түсінігі

7. Халықаралық жұмыс күші қозғалысы

1. Халықаралық жұмыс күші миграциясының теориялары
2. Жұмыс күші қозғалысының масштабтары мен бағыттары
3. Миграцияны мемлекеттік реттеу

1. Халықаралық жұмыс күші миграциясының теориялары

Жұмыс күші миграциясы деп халықтың еңбекке жарамды бір бөлігінің бір жыл және одан да көп мерзімге басқа мемлекетке тұрғылықты жерін өзгертуі. Жұмыс күші миграциясы экономикалық және басқа да сипатта болады. Сондықтан мына экономикалық түсініктерге тоқталайық.

Иммиграция – еңбекке жарамды халықтың бір бөлігінің белгілі бір елге шетелден келуі.

Эмиграция - еңбекке жарамды халықтың бір бөлігінің белгілі бір елге шетелге кетуі.

Миграциялық сальдо – иммиграция мен эмиграция санының айырмасы.

«Ақыл ойдың ағымы» - жоғарғы квалификациялық кадрлардың халықаралық миграциясы

Реэмиграция – имигранттардың өз отанына тұрғылықты жағдайда қайтып оралуы.

Жұмыс күші миграциясына 2 түрлі себеп болады.

- экономикалық сипаттағы себептер;
- экономикалық емес сипаттағы себептер.

Экономикалық сипаттағы себептерге жекелегенелдердің дамуының экономикалық деңгейі әсер етеді. Яғни, өмір сүру деңгейі төмен елдерден өмір сүру деңгейі жоғары елдерге халық қоныс аударады. Оны анықтайтын көрсеткіштің бірі елде қалыптасқан жұмыссыздық деңгейі мен халықты жұмыспен қамту деңгейі.

Экономикалық емес сипаттағы себептерге саяси, ұлттық, діни, отбасылық т.б. себептер жатады. Сонымен қатар халыққа еңбек миграциясының маңызды факторының бірі капиталды шетке шығару немесе халықаралық корпорациялардың қызметі. Мысалы, транспорттық корпорациялар жұмыс күші мен капиталдың бірігуіне ықпал етеді. Олар корпорация қызметін ұйымдастыруда жұмысшы күшін капиталға қарай жылжытады және еңбек күші артық аймақтарға инвестиция салады [7].

Халықаралық жұмыс күші миграциясының негізгі теориясы сол халықаралық жұмыс күші миграциясының болу себептерін және олардың қалыптасуын зерттейді. Мысалы А және Б елінде қалыптасқан жағдайды талдайық. А елінде жұмыс күші тапшы, ал Б елінде жұмыс күші артық. Енді айталық екі ел арасында халықаралық байланыс жоқ. Онда А елінің жұмыс күші өте жоғары еңбек ақы алады, ал Б елінің жұмыс күші еңбек

ресурсы бұл елде көп болғандықтан төмен жалақы алады. Енді екі ел арасында айталық халықаралық байланыс қалыптасты. Бұл кезде екі елдегі қалыптасқан жағдай өзгереді. А еліне шет елден көптеп жұмыс күші келе бастайды, нарықта жұмыс күші ұсынысы өскендіктен еңбек ақы да төмендейді. Сонымен қатар Б елінде бұрынғыға қарағанда еңбек ақы көлемі өседі. Бұдан түсінетініміз халықаралық жұмыс күші миграциясы халықаралық байланыстар негізінде қалыптасып, дамып, үнемі қозғалыста болады.

Жұмыс күшінің халықаралық көші-қоны бірнеше жүз жыл бұрын пайда болды және сол уақыттан бері елеулі өзгерістерге ұшырады. Халықаралық көші-қон проблемаларын барынша белсенді теориялық әзірлеу 60-шы жылдардың соңынан экономикалық өсу үлгілері шеңберінде басталды. Олардың негізгі идеясы өндіріс факторларының бірі ретінде жұмыс күшінің халықаралық ауысуы экономикалық өсу қарқынына әсер етеді, оның себебі еңбекақы төлеу деңгейіндегі еларалық айырмашылықтар болып табылады.

Әрбір адам өз еңбегінің шекті өнімін алатын және тұтынатын классикалық емес тәсілді жақтаушылар эмиграция қабылдаушы елдің әлауқатының өсуіне алып келеді деп санайды, бұл ретте эмиграция орын алған мемлекеттің экономикалық дамуы бұрынғы күйінде қалады немесе кез келген жағдайда нашарламайды деп есептейді.

Неокейнсиандықтар жұмыс күшін экспорттаушы елдің экономикалық жағдайының көші-қонының нәтижесінде, әсіресе жоғары білікті қызметкерлер көшіп кетсе, нашарлау мүмкіндігін мойындады. Осыған байланысты "мидың ағып кетуіне" салықты енгізу идеясы кеңінен талқыланды, одан түскен табысты БҰҰ-ның билігіне беру және даму қажеттіліктеріне пайдалану ұсынылды.

Соңғы жылдары көші-қон талдауына баса назар елдердің экономикалық өсуінің эндогенді факторы ретінде адам капиталының шоғырлануын зерттеуге аударылды. Жинақталған адами әлеует экономикалық дамудың аса маңызды алғышарты болып табылатынына сүйене отырып, осы модельдер тобы шеңберінде халықаралық көші-қон елдер арасындағы экономикалық өсу қарқынындағы айырмашылықтарды түсіндірудің бірі болып табылады.

Басқа елдің (бір елдің басқа өңірінің) аумағында болу уақытына байланысты тұрақты, уақытша және маятниктік көші-қон бөлінеді.

- тұрақты (ұзақ мерзімді) көші-қон тұрақты тұруға келген немесе кеткендердің саны сипатталады. Бұл ретте кейбір елдерде шетелдік белгілі бір уақыт кезеңі ішінде елде болса (немесе болмаса) көшіп келуші (эмигрант) деп санала бастайды.

- уақытша (қысқа мерзімді) көші-қон азаматтықты және тұрақты тұрғылықты жерін ауыстырусыз ағымдағы қажеттіліктерге байланысты келу немесе кету болып табылады. Алайда көптеген елдерде уақытша

мигранттар қатарынан маусымдық қызметкерлердің санын (кейде айтарлықтай) жоққа шығарады.

- маятникті көші-қон уақытына байланысты көші-қонның ерекше түрі болып табылады және егер адамның тұрақты орнында болмау мерзімі бір аптадан кем болған жағдайда, жұмыс істейтіндердің жұмыс орнына бір өңірден екінші өңірге дейін және өзінің тұрғылықты жеріне кері қарай жүріп-тұруын білдіреді.

Жұмыс күшінің халықаралық көші-қоны экономикалық және экономикалық емес себептер бойынша жүзеге асырылуы мүмкін. Соңғылардың қатарына саяси және діни себептер, мемлекеттердің бірігуі мен ыдырауы, табиғи апаттар, соғыс, экологиялық проблемалар, жеке сипаттағы себептер кіреді. Осы әрбір және басқа да көптеген экономикалық емес себептер жұмыс күшінің ірі мемлекеттік орын ауыстыруына әкеп соқтырады, олар халықаралық жұмыс күшінің көші-қоны сияқты экономикалық салдарларға ие болады, ең алдымен еңбекақы төлеудегі еларалық айырмашылықтар түсінілетін экономикалық себептер бойыншада қалыптасуы мүмкін. Жұмыс күшінің көші-қоны әр түрлі елдердегі еңбекке ақы төлеу деңгейін теңестіруге алып келеді.

Еңбек ресурстарының халықаралық көші - қонының нәтижесінде шетелге ерекше сипаттағы тауар-жұмыс күші тасымалданады. Оның басқа тауарлардан принципті айырмашылығы-жұмыс күшінің өзі басқа тауарлар өндірісінің факторы болып табылады. Жұмыс күшін экспорттайтын ел, яғни қызметкерлер көшіп кететіндер әдетте мұндай экспорт үшін эмигранттар табысының бір бөлігін отанына кері аудару түрінде өзіндік ақы алады.

Көптеген елдерде еңбек ресурстарының салыстырмалы артық болуы жағдайында жұмыс күшін әкету жұмыссыздықты азайтуға, шетелден ақша түсімдерінің ағынын қамтамасыз етуге көмектеседі. Бірақ, екінші жағынан, жоғары білікті жұмыс күшін айырып, экспорттаушы елдердің технологиялық әлеуетін, олардың жалпы ғылыми және мәдени деңгейін төмендетуге алып келеді.

2. Жұмыс күші қозғалысының масштабтары мен бағыттары

Халықаралық жұмыс күші миграциясының таралуының бес бағытын атап көрсетейік:

1. Жұмыс күшінің дамушы елдерден өнеркәсібі дамыған елдерге миграциялануы.
2. Өнеркәсібі дамыған елдер шеңберінде миграциялануы.
3. Дамушы елдер арасындағы жұмыс күшінің миграциялануы
4. Жұмыс күшінің бұрынғы социалистік елдерден дамыған елдерге миграциялануы.

5. Ғылыми қызметкерлердің, білікті мамандардың дамушы елдерге миграциялануы.

Қазіргі таңдағы жұмыс күші миграциясының мына ерекшеліктерін атап өтейік:

- еңбек нарығында қатаң шектеулердің күшеюі;
- мигранттар арасында жеткілікті квалификациялық мамандар санының ұлғаюы;
- сауданың кеңейтілуі;
- көпұлттық нарықтардың өсуі;
- миграция мәселесінің проблемалық сипатқа ие болуы.

Тауарлар мен капиталдардың халықаралық ағымымен салыстырғанда, жұмыс күшінің халықаралық ағымының масштабы салыстырмалы түрде алғанда өте үлкен емес. Оның себептері айтпасада түсінікті: яғни адамның отбасында туған туыстарына, ана тіліне үйреніп, басқа тілге үйреніп кетудегі қиыншылықтардың болуы. Нақты жұмыс күші кең масштабты миграциясының себептеріне мыналар жатады:

- Еуропалық елдерге қоныс аудару.
- Жұмыссыздық.
- Шетелдердегі жұмыс жағдайының ыңғайлылығы.
- Жеке меншік жұмысты кең түрде дамытуға және өмір деңгейін көтеруге арналған қолайлы жағдайлардың болуы.

Жұмыс күші миграциясының тенденцияларына тоқталып өтейік. XIX ғасырдың 40-жылдарында көптеген эмигранттар Ирландиядан АҚШ-на қоныс аударды.

XIX ғ. 80 жылдарында Италия мен Шығыс Еуропа елдерінен АҚШ қарай жұмыс күші кең масштабты миграцияланады. Оған себеп болған бидай бағасының төмендеуі.

Негізінен әлемдегі жұмыс күшінің көптеп миграциялану орталықтарының ең ірі орталығы АҚШ-ты болып табылады. Екінші дүние жүзілік соғыстан кейін АҚШ-дағы миграцияның 3 ағымын атап өтуге болады.

1. «ақыл-ойдың ағымы», мұнда жоғары квалификация мамандар және олардың отбасы мүшелерінің Солтүстік Америкаға тұрақты түрде келе бастады.
2. коммунизмге қарсы көтерілісті басқаннан кейін Венгриядан (1956ж), Вьетнамнан (1974-1975ж), Кубадан (1980ж) басқындар ағымы келе бастады.
3. Мексика мен Кариб теңізі бассейні елдерінен келген жұмыс күші ағымы.

Алғашқы екі жағдайдағы миграция себебі саяси сипатқа ие, ал соңғысы экономикалық қажеттілікке байланысты.

60 жылдардағы иммиграциялық ағымдарға Азияның, ең алдымен Оңтүстік Корея, Үндістан, Қытай сияқты елдерден жұмыс күші кіре

бастады. Сол кездегі АҚШ-ң барлық иммигранттар санының 35 пайзын құрады.

Соңғы жылдары тағы бір ағым пайда болды, бұл Африкалық жұмыс күші ағымы. Қазіргі таңда жұмыс күшін тартудың екі орталығы қалыптасқан, олар АҚШ мен Батыс Еуропа.

Батыс Еуропа еліде АҚШ-ты сияқты жылына мыңдаған иммигранттарды қабылдайды. Бұл екі орталықтан басқа соңғы кездері пайда болған орталықтарда бар, олар:

- Таяу Шғыстың мұнай шығарушы елдері, атап айтқанда Біріккен Араб Эмираттары, Катар, Кувейт және т.б.;
- Австаралия;
- Оңтүстік Африка;
- Азия – Тынық мұхиты аймағы елдері;
- Латын Америкасы.

Бүгінгі таңда жұмыс күшінің халықаралық көші-қон бағыттары қалыптасты:

- өнеркәсіптік дамыған дамушы елдерден көші-қон;
- өнеркәсіптік дамыған елдер шеңберіндегі көші-қон;
- дамушы елдер арасындағы жұмыс күшінің көші-қоны;
- ғылыми қызметкерлер мен білікті мамандардың өнеркәсіптік дамыған елдерден дамушы елдерге көшуі;
- бұрынғы социалистік елдерден дамыған елдерге көші-қон;
- КСРО-ң бұрынғы жұмыс күшінің көші-қоны.

Халықаралық еңбек көші-қоны қазіргі заманғы жағдайларда көші-қонның жаһандық процесін әлемнің көптеген елдері қамтылды. XX ғасырдың аяғында халықаралық көші-қон процесіне тартылған елдер қатарына тно, ең алдымен, есебінен өсуде. Орталық және Шығыс. Еуропа, сондай-ақ. ТМД. Көшіп-қонушылар саны ғаламшар халқының шамамен 3% - ын құрайды, бұл шамамен 200 млн адамды құрайды.

Халықаралық еңбек көші-қонының қазіргі заманғы бағыттарын айқындайтын шетелдік қызметкерлерді тартудың аса маңызды орталықтарының арасында мыналарды атап өтуге болады: Солтүстік-Оңтүстік Америка аймағы, Батыс Еуропа, Оңтүстік-Шығыс және Батыс, Азияға. Олардың ішінде ірі орталықтар бар. АҚШ долларын құрайды, олар тарихи түрде халықтың жаппай көші-қоны мен жұмыс күшінің аудандары болып қала береді.

Олармен табысты бәсекелес елдер. Батыс. Көші-қонмен қамтылған адамдардың жалпы саны 65 млн адамға бағаланып отыр. Соңғы 20 жылда 1 млн-нан астам адам жыл сайын бір еуропалық елден екіншісіне жұмыс іздеп, яғни жұмыс күшімен құрлықшілік мемлекетаралық алмасуға қатысады. Қазіргі заманғы еуропалық көші-қондарға мынадай бағыттар тән: дамыған елдер. Оңтүстік және Шығыс. Еуропа (Грекия,. Испания,. Түркия,. Польша,. Және т. б.) жоғары дамыған елдерге дейін. Батыс және

Солтүстік. Еуропа (Франция, Англия, Германия,. Швеция және т.б.); елдерден. Солтүстік. Африка, Үндістан, Пәкістан Батыс Еуропа еңбек нарығына.

Басқа дамушы елдер. 90-шы жылдардың жаңа феномені-дамушы елдердің өздерінің арасында еңбек көші-қонының қарқындылығы. Әдетте қызметкерлердің ағыны экономикалық реформалар жолымен жылдам жылжитын елдерге жіберіледі.

Латын Америкасында маусымдық жұмысшылар мен жұмысшылар Жинау кәсіпорындарына Аргентина мен Мексикаға жіберіледі. Африкада Сахарадан оңтүстікке қарай піл сүйегінің жағасына, Нигерия мен ОАР барлық көшіп келушілердің жартысынан астамы келеді. Парсы шығанағындағы соғыс нәтижесінде 1991 жылы шамамен 1 млн. мысыртың Ирак, 800 мың адам кетті, йемендіктер Сауд Арабиясынан кетіп, 500 мыңға жуық Палестина жұмысшылары Кувейт мемлекетін тастап кеткен.

Жаңа индустриялық елдер. Оңтүстік-Шығыс Азияның осы мемлекеттерінің қарқынды дамуына байланысты уақытша жұмыстарға тартылған көшіп келушілердің ағыны едәуір артты. Бұл әсіресе Оңтүстік Корея мен Малайзия жағдайында байқалады.

Жылына 25 мыңнан астам адам көшіп келетін барлық дерлік елдер - ЖҰӨ бар жоғары дамыған мемлекеттер 6900 АҚШ долларынан астам. халықтың жан басына шаққанда. Эмиграция көзі - дамушы елдер, олардың ең бастысы - Мексика және Азия елдері.

3. Миграцияны мемлекеттік реттеу

Иммграцияны қабылдаушы елдер оларды мынандай топтарға бөледі:

- жұмысшылар, олар лас, ауыр жұмыстарды арзан жалақыға орындауға дайын квалификациясы жоқ жұмысшылар. Олар негізінен құрылыс жұмыстарына келеді;

- жаңа бағыттағы салар үшін келген маман кадрлар. Мысалы инженерлер немесе ақпарат саласындағы бағдаламашылар;

- өте сирек кездесетін маман иелері. Мысалы арнайы ем қолдана білетін дәрігер немесе суретті қалпына келтіруші реставратор,

- халықаралық атағы бар мамандар, мысалы артистер, спортсмендер.

- сол елге бизенес саласында келген инвесторлар.

Мемлекет жұмыс күші мигарциясын реттеп, бақылап отырады. Мемлекеттің жұмыс күші мигарциясын реттеу шаралары:

- кәсіптік квалификация бойынша реттеу. Мысалы иммигранттардың біліктілігіне, еңбек өтіліне арнайы талаптар қою;

- арнайы сипаттағы шектеулер, көбіне ол иммигранттардың денсаулығына қатысты арнайы талаптар қою. Мысалы наркоман немесе жұқпалы аурулармен ауыратын иммигранттарды ішкі еңбек нарығына жібермеу;

- сандық шектеулер белгілеу, яғни ол жылына келетін иммигранттар көлеміне квота белгілеу. Мысалы белгілі бір салаға қажетті мамандар санына квота белгілеу;

- экономикалық реттеу, ол келген иммигранттарға бөлінетін бюджеттік қаржымен байланысты;

- уақытша шектеу, ол мемлекеттің иммигранттардың сол елде болу уақытын шектеуі;

- географиялық ерекшелігіне байланысты мемлекеттік реттеу шаралары. Мысалы көршілес елдердің сол ел арқылы иммигранттардың өтуіне тиым салу;

- мемлекеттің ашық және жабық саясаты. Мемлекеттің иммигранттарға қатысты ашық саясаты ол заңмен белгіленген реттеу шаралы, ал жабық саясат ол заңда көрсетілмеген, бірақ иммигранттарды реттеуді жүзеге асаратын саясат. Мысалы иммигранттарды жоғарғы басқару жүйесіне қызметке қабылдамау.

Мемлекет жұмыс күші миграциясын реттеуге араласады, себебі жұмыс күшінің иммиграциясы мен эмиграциясының нәтижесінде елдегі экономикалық және саяси жағдайлар өзгеріп отырады содықтан мемлекет жұмыс күші миграциясын реттеу, бақылау, қадағалау шараларын жүзеге асырады [8].

Әлемнің көптеген елдері өздерінің сыртқы саудасын ырықтандыру жолымен алға жылжып келе жатқан кезде, олардың барлығы іс жүзінде Халықаралық көші-қонды шектейтін шараларды қабылдайды. Көші-қондан экономикалық пайданы бөлу біркелкі болмаса да, көші-қон өндірістің жиынтық көлемінің өсуіне алып келеді. Алайда, көші-қонның оң экономикалық әсері де орын алып отырған теріс әсерлермен жабылуы мүмкін. Олардың бірі – иммигранттар дамыған елдердің бюджетіне жүктейтін қаржылық ауыртпалық.

Әсіресе, дамыған елдер аз дамыған мемлекеттермен жақын орналасқан немесе тіпті шектескен кезде бұл айқын көрінеді. Бір жағынан, АҚШ, Мексика және Кариб бассейні елдері, екінші жағынан – Франция және Магриб елдері, Германия және Түркия. Мұндай жақын көрші қаржылық шығындарды не материалдық қолдау үшін не депортация үшін талап ететін заңды иммигранттардың ғана емес. АҚШ – та 4 млн. - ға жуық, ал батыс Еуропада 3 млн. - ға жуық заңсыз иммигранттар бар.

Жұмыс күшінің халықаралық көші-қонына алып келетін проблемалар мемлекеттік және мемлекетаралық реттеудің кең жүйесін құруға алып келді. Мемлекеттің жұмыс күшінің халықаралық қозғалысына араласуы оның халықаралық сауданы реттеуге қатысуынан айтарлықтай ерте басталды. Англияда XVIII ғасырдың соңындалары өнеркәсіптік жұмысшы шет елге эмиграциялауға тыйым салатын заңдар қабылданды. XIX ғасырдың ішінде көптеген еуропалық елдер қалаусыз адамдардың кіруін шектейтін заңдарды қабылдады. Сол кезде елдер көші-қонды реттейтін екі

жақты конвенциялар жасай бастады, олардың бір бөлігі қазіргі уақытта әрекет етеді.

Шетелдіктердің кіруін реттейтін көптеген елдердің заңнамасы ең алдымен елге тұрақты тұруға қоныс аударатын көшіп келушілер – адамдар және елге уақытша келетін және (немесе) онда тұрақты тұруға үміткер емес адамдар арасында айқын айырмашылық жүргізеді. Иммигрант еместер көбінесе қабылдаушы елде ұзақ уақыт бойы болуы және жұмыс істеуі мүмкін екеніне қарамастан, экономикалық тұрғыдан алғанда ең маңызды еңбек иммиграциясын реттеу болып табылады.

Әдетте мемлекеттік реттеу бюджеттен қаржыландырылатын шетелдік жұмыс күшінің (көшіп келушілердің) келуін шектеуге не көшіп-қонушыларды отанына оралуға (реэмиграцияға) ынталандыруға бағытталған бағдарламаларды қабылдау арқылы жүзеге асырылады.

Еңбекші көшіп келу проблемаларымен ұлттық заңнама, сондай-ақ қол қойылған екі жақты және көп жақты келісімдер негізінде әрекет ететін қабылдаушы елдердің мемлекеттік институттары айналысады. Әдетте көшіп келу проблемаларын шешуге кемінде үш мемлекеттік ведомство қатысады: консулдық басқармасы арқылы келу визаларын беруді жүргізетін Сыртқы істер министрлігі, иммиграция жөніндегі қызмет Әділет министрлігі және заңда белгіленген келу режимін тікелей орындайтын шекаралық бақылау органдары, шетелдік жұмыс күшін пайдалануды қадағалайтын Қазақстан Республикасының Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігі.

Көптеген елдерде көшіп келушіге кіруге рұқсат жалдаушымен оны жұмысқа орналастыру туралы қол қойылған келісім-шарт және осы жұмысты арнайы дағдыларды талап ететіндіктен немесе басқа да себептер бойынша жергілікті жұмысшылар орындай алмайтындығы туралы Қазақстан Республикасының Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің қорытындысы негізінде беріледі. Кейбір елдерде әлеуетті иммигранттың келуіне рұқсат берер алдында оның жұмыс берушісі ішкі істер министрлігі мен осы саладағы кәсіподақтардың келісімін алуға міндетті.

Реэмиграцияны ынталандыру бағдарламалары. Олар заңсыз көшіп келушілерді күштеп репатриациялау жөніндегі шаралардан бастап отанына оралғысы келетін көшіп келушілерге материалдық көмек көрсетуге дейінгі іс-шаралардың кең ауқымын қамтиды. Батысеуропалық елдерде (ГФР, Франция, Нидерланды) көшіп келушілердің өз еркімен жұмыстан шығуы және олардың отанына кетуі кезінде демалыс жәрдемақыларын төлеуді көздейтін реэмиграцияны көтермелеу бағдарламалары қабылданды.

Кейбір жағдайларда жәрдемақы иммигранттың бір ғана өтінішінде оның қабылдаушы тарапты тастап кету ниеті туралы, ал басқаларында-ол нақты үйге оралғаннан кейін біраз уақыттан кейін төленеді. Бұл ретте

шығу жәрдемақысын алу иммигрантты қабылдаушы елге қайта кіру құқығынан айырды.

Жәрдемақы төлеу жүзеге асырылған қаражат есебінен жинақталған қоры, әлеуметтік сақтандыру немесе зейнетақы қорындағы нәтижесінде аударымдар кәсіпорын нанявшим көшіп келуші. Қаржыландырудың мұндай тәсілі бюджеттің шығыс бөлігіне қосымша ауыртпалықты жүктемейді деп саналса да, іс жүзінде Бюджеттік шығыстар көшіп келушілерді мемлекеттік есепке алудың электрондық жүйесін құру және жәрдемақы төлеу қажеттілігі нәтижесінде өте маңызды болды.

Қайталау сұрақтары

1. Халықаралық жұмыс күші миграциясының таралуының бес бағыты
2. Мемлекеттің жұмыс күші мигарциясын реттеу шаралары
3. Қазіргі таңдағы жұмыс күші миграциясының ерекшеліктері
4. Нақты жұмыс күші кең масштабты миграциясының себептері қандай
5. Жұмыс күші миграциясының себептері

8. Халықаралық технология айырбасы

1. Халықаралық саудаға техникалық прогресстің ықпал ету теориялары

2. Халықаралық технология айырбасының механизмі

3. Технология айырбасын мемлекеттік реттеу

1. Халықаралық саудаға техникалық прогресстің ықпал ету теориялары

Технология деп ғылыми жетістіктердің нақты тәжірибеде пайдалануы. Технология түсінігі мына топтарға бөлінеді:

- өнім технологиясы
- процесс технологиясы
- басқару технологиясы

Халықаралық саудада технология сату немесе сатып алу ғылыми техникалық жетістіктердің нәтижесін коммерциялық және коммерциялық емес бағытта бір елден екінші бір елге берілуімен түсіндіріледі. Негізінен технологиялық айырбасты техникалық прогрессті дамытады. Техникалық прогрессті ағылшын экономисті Джон Хиксанның моделі арқылы сипаттауға болады.

Кез-келген тауар мынадай екі түрлі өндіріс факторы арқылы өндіріледі, олар капитал және еңбек реурсы. Сондықтанда Джон Хикс техникалық прогрессті мынадай үш топқа бөледі: нейтралды техникалық прогресс, еңбекті үнемдеу техникалық прогресс, капитал үнемдеу техникалық прогресс.

Нейтралды техникалық прогресс - өндірістік процесте еңбек пен капиталдың үнемделуін және өнімділікті жоғарлатуды қамтамасыз етеді. Нәтижесінде еңбек пен капитал саны белгілі бір тауарға жұмсалыу көлемі қысқарады.

Техникалық прогрестің саудаға бейтарап әсері сауда тұтыну өсіп келе жатқан қарқынмен ұлғайған кезде орын алады. Техникалық прогрестің саудаға оң әсері, егер ол тұтынудың өсуі саудасының өсуінен озып келе жатса, орын алады. Бұл әдетте тұрақты салыстырмалы бағалар кезінде импорттық тауарларды тұтыну экспорттық тауарларды тұтынадан жылдамырақ ұлғайған кезде орын алады.

Техникалық прогрестің саудаға теріс әсері, егер ол сауда өсімінің тұтынудың өсуінен артта қалуына алып келеді. Бұл әдетте тұрақты салыстырмалы бағалар кезінде импорттық тауарларды тұтыну экспорттық тауарларды тұтынудың өсуінен артта қалғанда орын алады.

Осылайша, техникалық прогресс нәтижесінде өскен өндіріс пен тұтыну халықаралық саудаға бейтарап, оң және теріс әсер етуі мүмкін. Барлығы өндіріс пен тұтынудың әртүрлі типтері қандай комбинациялармен біріктірілетініне, оларды бір-бірің күшейтетін немесе бейтараптайтынына

байланысты. Егер өндіріс пен тұтыну халықаралық саудаға бейтарап әсер етсе, ол өндіріс өсіп келе жатқан қарқынмен ұлғаяды. Егер өндіріс пен тұтыну халықаралық саудаға оң әсер етсе, ол өндіріс өсуде үлкен қарқынмен өсуде. Егер өндіріс пен тұтыну халықаралық саудаға теріс әсер етсе, ол өндіріс өсімінен аз қарқынмен ұлғаяды немесе мүлдем қысқарады. Егер өндіріс халықаралық саудаға оң әсер етсе, ал тұтыну – теріс немесе керісінше болса, онда ол өндіріс өсуінен үлкен қарқынмен ұлғаяды немесе аз қарқынмен ұлғаяды немесе мүлдем қысқаруы мүмкін.

Бейтарап техникалық прогресс өндірістің салыстырмалы шығындарының қысқаруына және өндіріс көлемінің өсуіне әкеледі. Бағаның төмендеуіне алып келетін өндіріс шығындарының қысқаруы, өз кезегінде, егер бұл технологиялық өзгерістер импортпен бәсекелес салаларда болса, ел саудасы жағдайларының жақсаруына және егер олар экспорттаушы салаларда болса, сауда шарттарының нашарлауына себепші болады.

Еңбекті үнемдеу техникалық прогресс – мұнда өнімділік жоғарлайды және белгілі бір көлемде еңбек ресурсын жұмсау қысқарады.

Еңбек үнемдеуші техникалық прогресс еңбекті көп қажет ететін салалардағы өндіріс шығындарының қысқаруына алып келеді. Өндіріс шығындарының қысқаруы, егер технологиялық өзгерістер орын алатын бұл еңбекті қажет ететін салалар импортпен бәсекелесе, ел саудасы жағдайларының жақсаруына және егер еңбек қажет ететін салалар экспорттаушы болып табылса, сауда шарттарының нашарлауына себепші болады.

Капитал үнемдеу техникалық прогресс – мұнда техникалық капиталды үнемдеуге бағытталған. Себебі бұл техникалық прогресс нәтижесінде өнімділік артады. Ал белгілі бір көлемде капитал көлемі қысқарады.

Капитал үнемдейтін техникалық прогресс капиталды қажетсінетін салалардағы өндіріс шығындарының қысқаруына алып келеді. Өндіріс шығындарының қысқаруы, егер технологиялық өзгерістер орын алатын осы капитал қажетсінетін салалар импортпен бәсекелесе, ел саудасы жағдайларының жақсаруына және егер капитал қажетсінетін салалар экспорттаушы болып табылса, сауда шарттарының нашарлауына себепші болады. Капиталды үнемдейтін техникалық прогрестің еңбекті көп қажет ететін салаларға және тиісінше еңбекті үнемдейтін техникалық прогрестің капиталды көп қажет ететін салаларға нақты әсерін анықтау мүмкін емес.

Жалпы кез-келген техникалық қызмет нәтижесі өнімнің нарықта қаншалықты өмір сүретіндігіне байланысты. Сондықтан да тауардың өмір сүру циклын қарастырамыз:

- нарыққа ену сатысы, мұнада тауар жаңа. Сондықтан да тауар тек қана ішкі нарықта қолданылады
- өсу сатысы. Мұнда тауар ішкі нарықтан сыртқы нарыққа шығарылады.

- толу сатысы. Мұнда тауарды тұтынушылар толықтай береді және оған белгілі бір көлемде қалыптасқан сұраныс бар

- төмен кету сатысы. Мұнда тауарға деген сұраныс көлемі азайған, себебі нарықта басқа тауар пайда бола бастады.

- нарықтан кету сатысы. Мұнда тауарды нарыққа жаңадан келген тауар толықтай алмастырады. Сондықтан да тауарға деген сұраныс жоқ.

Технологияны өндіріс факторы ретінде қарастыратын барлық теориялар технологиямен қамтамасыз етудегі айырмашылықтардың көмегімен оның негізінде өндірілген тауарлардың халықаралық саудасын не патенттер, лицензиялар, "ноу-хау" түріндегі технологияның халықаралық саудасын түсіндіреді, олар да ерекше тауарлар болып табылады. Абсолюттік және салыстырмалы артықшылықтардың теориялары елдер арасындағы тауар өндіру технологиясындағы айырмашылықты болжады, бұл еңбек өнімділігінің әртүрлі деңгейлеріне алып келді және сауданың негізі болды.

Өндіріс факторларының арақатынасының теориясы тауарлардың әртүрлі елдерде бірдей технология көмегімен өндіріліп жатқанын негізге алды. Егер технологияны өндіріс факторларының бірі ретінде қарайтын болсақ, онда елдер сауда жасайтын тауарларды өндіру үшін әртүрлі технологияны пайдаланатыны туралы шындыққа жақынырақ алғышарттар өндіріс факторларының классикалық теориясына да сай келуі мүмкін.

2. Халықаралық технология айырбасының механизмі

Технологиялық айырбас өнім өндіруге және техникалық жетістіктерді пайдаланада өзіндік ерекшелігі болады, сондықтан да жаңа техниканы пайдалану кезінде оны құқық жағынан қорғау қажет. Технологияны құқық жағынан қорғауға мыналар жатады:

- патент
- лицензия
- копрайт
- сауда белгілерін қорғау

Патент - өнертапқышқа оның жаңалығын монопольді жағдайда пайдалану құқығы беретін куәлік. Оны үкіметтің арнайы органдары береді. Патент өнертапқышқа өзінің жаңалығын құқық жағдайда өндірісте пайдалануына және басқа өнім өндірушілерден қорғауға мүмкіндік береді. Патент негізінен 15-20 жылға беріледі және патент тек қана белгілі технологиялық немесе техникалық мәселелерді шешуге қатысты жаңалыққа беріледі.

Лицензия - техниканы иемденушіге өндірісте қолдануға берілетін рұқсат.

Копирайт - автордың әдеби, аудио және видео өнімдерін көрсетуге берілетін эксклюзивтік құқық.

Тауар белгісі - мұнда ұйымның немесе тауардың нарықта пайдалынуын сипаттайтын қандай да бір белгісі, ол сол тауарды иемденушіге ғана беріледі.

Технологиялық айырбас халықаралық деңгейде мына формада жүргізіледі:

- патенттік келісім-патент иесінің жаңалық нәтижесін патентті сатып алушыға падалануға берілетін құқығы;

- лицензиялық келісім-лицензияны сатып алушыға белгілі бір деңгейде жаңалық нәтижесін пайдалануға берілетін рұқсат;

- инжиниринг-қандай да бір тауарды пайдалануға немесе жалға алу жағдайда техникалық кеңес беру;

- ноу-хау – жаңалықты сатып алушыға техникалық тәжірибеде, оның кейбір құпияларын, сонымен техникалық, экономикалық, қаржылық сипаттарын қоса берілетін жаңалық нәтижесі, мұнда халықаралық деңгейде техниканы айырбас жасаудың және одан табыс табудың өзіндік ерекшелігі болады.

Сондықтан да лицензия беруде лицензия беруші мына төлемдер алады:

- роялти-мұнда лицензия беруші лицензия алушының табысынан жүйелі түрде үлес алып тұрады. Роялти белгілі бір тіркелген ставкалар түрінде процентпен белгіленуі мүмкін және лицензиат келісілген уақыт аралығы арқылы – жыл сайын, тоқсан сайын, ай сайын, белгілі бір күнге төлейді. Олар пайда көлемі, сату сомасы, босату бағасы негізінде есептелуі мүмкін және әдетте 3-5% құрайды. Роялтидің неғұрлым жоғары ставкалары әдетте келісімнің қолданылуының бірінші жылына және өндірілетін тауарларды экспортқа жеткізу кезінде белгіленеді;

- паушалды төлем - мұнда лицензия беруші алдын ала белгіленген табыс көлемінде лицензия алушыдан төлем алып тұрады. Төлемнің бұл түрі әдетте жабдықтың жиынтықтарын жеткізу кезінде пайдаланылады, егер технологияның құны лицензиат лицензиарды кейіннен технологияны пайдалануды бақылауды болдырмас үшін жабдықтың құнына қосылады, егер мерзімді төлемдерді шетелге аудару мүмкіндігіне қатысты қауіп болған кезде;

- табысты бөлісуге қатысу-мұнда лицензия беруші лицензия алушыдан нақты белгілі бір көлемде үлес алып отыру. Пайдаға қатысу-лицензиаттың лицензия нысанасын коммерциялық пайдаланудан алған пайдасының бір бөлігін лицензиардың пайдасына аудару. Әдетте лицензиардың лицензиаттың пайдасына қатысуы 30% - ға дейінгі деңгейде ерекше емес лицензия беру кезінде және 10% - ға дейінгі деңгейде тіркеледі;

- меншікті иемденуге қатысу-мұнда лицензия беруші мен алушыдан төлем ретінде оның акциясын иемденуі. Меншікке қатысу-лицензиаттың лицензиарға берілген лицензия үшін төлем ретінде өз кәсіпорындары акцияларының бір бөлігін беруі. Төлемнің бұл түрі олардың

технологиясын пайдаланатын шетелдік кәсіпорындардың меншігіне бақылау орнатуға ұмтылатын ТҰК-да қолданылады.

Лицензиялық сауда технологияны халықаралық берудің негізгі нысаны болып табылады. Оның мәні өнертабыстарды, технологиялық тәжірибені, өнеркәсіптік құпияларды және коммерциялық білімді беруге патенттік және патенттелмеген лицензиялар болып табылады. Көп жағдайда сатып алу-сату нысаны шетелде патенттелген өнертабысты пайдалану құқығы болып табылады. Технологияны беру тәсілі бойынша лицензиялық келісімдер технология немесе технологиялық білім олардың материалдық тасымалдаушысына қарамастан берілгенде және технологиялық жабдықты жеткізуге және инжинирингтік қызметтер көрсетуге арналған неғұрлым кең келісім-шарт шеңберінде берілген кезде қосымша болып табылады.

Лицензиялар лицензия түрін (патенттік, патенттелмеген), технологияны (қарапайым, айрықша, толық) пайдалану құқықтарының сипаты мен көлемін, өндірістік саланы және лицензия нысанасын пайдаланудың аумақтық шекараларын белгілейтін лицензиялық келісім негізінде сатылады.

Технология үшін төлемдердің бір бөлігі ғана төлем балансының статистикасымен ұсталады. Егер технология "таза түрде" берілетін болса, онда ол үшін төлемдер ағымдағы операциялар шеңберінде қызмет көрсету бөліміне жататын "роялти және лицензиялық төлемдер" төлем балансының жолы бойынша өтеді. Тек өнеркәсіптік елдер ғана технологиялық төлемдер статистикасын жариялайды, сондықтан олардың жалпы әлемдегі көлемін бағалау мүмкін емес. Халықаралық ұйымдар шеңберінде жоғары технологиялық тауарлар саудасына, халықаралық инвестицияларға, патенттерді сатуға және лицензиялар беруге және технологияларды өтеусіз негізде беруге байланысты технологияның елдердің арасында ағындарын қадағалауға мүмкіндік беретін "технологиялық төлем балансын" құру туралы мәселе қарастырылады.

3. Технология айырбасын мемлекеттік реттеу

Халықаралық экономикалық байланыс дамыған сайын, елдердің соның ішінде техникасымен технологиясы дамыған елдер дамушы елдерге өз жаңалықтарын енгізе бастайды. Технологиялық және техникалық бірлестіктер өндірісі мен өнеркәсібі ұқсас елдер арасында тез дамиды [9].

Сонымен қатар мұндай экономикалық саясатты халықаралық көмек ретінде жүргізеді. Яғни, технология беру қайтарымды және қайтарусыз болуы, мемлекет елдер арасындағы технологиялық айырбасты реттеуге тікелей араласады. Мемлекеттік реттеу технологияны шетелге шығару және шетелден әкелу кезіндегі эксперттік тексерулер мен кедендік бақылау арқылы жүргізіледі. Нақтырақ қарастыраты болсақ мемлекеттік реттеулердің мынадай бағыттары қалыптасқан:

- технологияны шетелге шығару және шетелден әкелуді заң актілері мен реттеу;
- техникалық жаңалықты өндірісте қолдануға жағдай жасау;
- ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету бағытында тексерулер жасау;
- халықаралық деңгейдегі техникалық айырбастың шарттарының жүзеге асуын қамтамасыз ету;
- кедендік шаралар арқылы реттеу әдістерді қолдану.

Экономикалық салада экономикалық даму бағдарламаларын әзірлеу, статистика, ақша және бюджет саясаты, өңірлерді дамыту, жекелеген жобалардың техникалық-экономикалық негіздемесі саласында неғұрлым жиі техникалық көмек көрсетіледі. Техникалық көмек алушының оны бөлу процесіне тартылу дәрежесі тұрғысынан техникалық көмектің бірнеше ұйымдық түрлерін бөліп көрсетуге болады.

Техникалық жәрдемдесу (technical assistance) — елдерге процестер, өнімдер және басқару технологиялары салаларында ақылы немесе өтеусіз негізде жәрдем беру.

Технологиялық гранттар (technological cooperation grants) — дамыған елдердің технологияларды, технологиялық сыйымды тауарларды немесе қаржы қаражатын технологияны сатып алуға, персоналды оқытуға және қайта даярлауға өтеусіз беру. Гранттар техникалық көмек жобасы шеңберінде донордың технологиялар мен жабдықтарды ұсынуын, мамандарды іссапарға жіберуді және жобаны қаржыландыруға көмек алушының қандай да бір қаржылық қатысуынсыз кадрларды оқытуды жүзеге асыруды көздейді. Бұл жағдайда алушы техникалық көмекті қабылдау және орналастыру жөніндегі таза ұйымдастырушылық функцияларды орындайды. Донор әдетте өз өкілдері арқылы көмекті бөлуге және оны пайдалану тиімділігін қадағалауға қатысуға құқылы.

Қаржыландыру арқылы техникалық көмек көрсету (co-financing) оны алушының барынша елеулі қатысуын және жауапкершілігін көздейді, ол техникалық көмек көрсету туралы келісімге сәйкес оны алуды ұйымдастыру жағынан қамтамасыз етіп қана қоймай, оны қаржыландырудың біршама ауыртпалығын көтеруі тиіс. Әдетте, жоба құнының аз үлесін құраса да, алушының қаржылық қатысуы оның еліне берілетін техникалық көмекті тиімді пайдалануға Үкіметтің мүдделілігінің куәлігі ретінде қарастырылады.

Жобаға қатысушы елдердің санына байланысты екі жақты және көп жақты техникалық көмек бөлінеді.

Екі жақты техникалық көмек донор елдің және көмек алушы елдің үкіметтері арасындағы келісімдер бойынша жүзеге асырылады. Көптеген дамыған елдердің бюджеттерінде дамушы елдерге техникалық көмек көрсетуге арналған арнайы қаражат көзделеді. Әдетте бұл тар салалардағы консультацияларға жеткілікті елеулі сома емес, оларды дамытуға донор елдердің өздері мүдделі болуы мүмкін. Көп жағдайда екі жақты негізде

техникалық көмек алушы елдің жобаларды қаржыландыруға біраз қатысуын көздейді.

Алайда, көптеген жағдайларда мұндай техникалық көмек алушы ел үшін мүлдем тегін немесе өте жеңілдікті, субсидияланған бағалар бойынша көрсетіледі. Экономикалық және қаржы салаларында екі жақты негізде техникалық көмектің неғұрлым типтік нысандары кадрларды даярлау және қайта даярлау, компьютерлік техниканы, есепке алу мен басқарудың электрондық жүйелерін, банк коммуникацияларының құралдарын беру, резидент-сарапшыларды жіберу болып табылады.

Көпжақты техникалық жәрдем бірлескен жобаларды жүзеге асыруды бірнеше елдің Бір алушы елге қатысты техникалық жәрдем көрсетуді қамтиды. Бұл жағдайда жеткізуші елдер көпжақты шарт негізінде техникалық жәрдемді технологияның немесе технологиялық жабдықтың жекелеген компоненттері береді. Көпжақты разрядқа техникалық көмек көрсету бағдарламасына мүше елдердің жарналары есебінен қаржыландырылатын халықаралық ұйымдар желісі бойынша оған мұқтаж басқа мүшелерге техникалық көмек көрсету жатады.

Халықаралық ұйымдардың атынан техникалық көмек, әдетте, не нақты салаларда сарапшыларды мұқтаж елдерге іссапарға жіберу, не дамушы елдерден мамандарды халықаралық ұйымдардың штаб-пәтеріне немесе олардың оқу орталықтарына шақыру және онда консультациялар мен семинарлар өткізу арқылы көрсетіледі. Халықаралық ұйымдар белгілі бір салаларда сараптамалық білімі бар өзінің штаттағы қызметкерлерін іссапарға жіберуі немесе өз мүше елдерінің үкіметінен дамушы елге халықаралық ұйым есебінен белгілі бір мерзімге іссапарға жіберілуі мүмкін ұлттық кадрлар қатарынан маман іздестіруін сұрай алады.

Сонымен, халықаралық техникалық көмек дамыған елдердің дамушы елдерге процестер, өнімдер технологиясы және басқару салаларында жәрдем көрсетуді көздейді. Оған білім, тәжірибе, технология, технологиялық сыйымды өнім беру, кадрларды оқыту кіреді. Техникалық көмек алушы елмен бірлесіп, халықаралық ұйымдар арқылы жәрдемдесуді қоса алғанда, екі жақты немесе көп жақты негізде өтеусіз технологиялық гранттар немесе технологияны дамытуды қаржыландыру жобалары түрінде беріледі.

Қайталау сұрақтары

1. Халықаралық деңгейде технологиялық айырбастың жүргізілуі
2. Джон Хикс моделі бойынша техникалық прогресс түрлері
3. Тауардың өмірлік циклы
4. Технологияны құқықтық қорғау құралдары
5. Технологияны мемлекеттік реттеудің бағыттары

9. Халықаралық экономикалық интеграция

1. Интеграциялық процестің қалыптасуы
2. Интеграциялық бірлестіктердің түрлері
3. Батыс Еуропалық интеграция

1. Интеграциялық процестің қалыптасуы

Қазіргі кездегі әлемдік кеңістікте екі тенденция орын алған, олар: біріншіден, әлемдік шаруашылықтың бір тұтастығы, яғни ғаламдық сипатының күшеюі; екіншіден аймақтық деңгейде елдердің экономикалық жақындасуы және олардың өзара бағыныштылығының нығаюы.

Жалпы алғанда, «интеграция» терминін латын тілінен аударғанда «бөліктердің бір бүтінге айналуы» деген мағынаны білдіреді.

Халықаралық экономикалық интеграция дегеніміз - экономиканың өзара бейімделуі және олардың біртұтас ұдайы өндіріс процесіне енуі.

Халықаралық интеграцияға қатысушы елдер белгілі бір территориялық, экономикалық, құрылымдық, технологиялық жағынан жақын болады. Халықаралық экономикалық интеграция шаруашылардың интернационализациялану процесіне енуін түсіндіреді. Халықаралық экономикалық интеграция біртекті іштей біртұтас елдердің бір орталыққа бірігу негізінде қызмет етуі көбіне интеграция аймақтық сипатта болады. Оны интеграциялық процеске қатысушы елдердің географиялық орналасу жағдайымен түсіндіріледі. Сондықтан да интеграцияның мына белгілерін қарастырамыз:

- ұлттық өндірістік процестің бірігуі немесе тоғысуы
- өндіріс, ғылым, техника дамуы халықаралық мамандану деңгейінде жүргізіледі.
- интеграцияға қатысушы елдердің экономикада құрылымдық өзгерістер болады.
- интеграциялық процестердің мақсаты экономикалық стратегияның және саясаттың жүзеге асуымен түсіндіріледі.
- интеграциялық кеңістік масштабтық аймақта болады.

Интеграциялық процесс бүтін жүйенің жекелеген салада қамтиды. Мысалы: өнім өндіру, шешім қабылдау сферасында т.б.

Интеграцияның алғы шарттары алуан түрлі болады. Қазіргі таңдағы интеграцияның алғы шарттарының бірі:

- ҒТП-дің дамуы. Көптеген елдер үшін ҒТП-тің дамуы көптеген мәселелерде шешуге мүмкін береді.
- Ресурстарды тиімді пайдалану. Мұнда интеграцияға қатысушы елдер арасында ресурстар қозғалысы еркін болады.
- Ел экономикасын дамытуда үкімет органдары экономика және саяси шешім қабылдайды [10].

Интеграциялық процеске экономикалық себептермен қатар саяси себептерде негіз болады. Бұл әсіресе әлемдік шаруашылықтың шет аймақтарына қатысты. Осы жерлерде өндіргіш күштердің дамуының төмен деңгейіне қарамастан мемлекет арасында интеграциялық процестер қарқынды жүреді. Әлемдік шаруашылықтағы интеграциялық өзгерістің экономикалық өтімдігін екі көзқарас арқылы бағалауға болады:

- интеграция халықаралық экономикалық байланыстың кездейсоқ дамуы негізінде пайда болады;
- интеграциялық процестер ресми түрде құрылған экономикалық одақтар шеңберінде әрекеттеседі.

Қазіргі таңда интеграция процестерде меншік формасына байланысты екі топқа бөледі:

- жеке меншік корпорациялық интеграция;
- мемлекет аралық интеграция.

Интеграция кей жағдайларда жеке меншік және мемлекет деңгейінде қатар жүргізіледі. Бұл жағдайда экономикалық байланыстарды мемлекет реттейді. Нақты айтатын болсақ, мына шараларды жүзеге асырады:

- экономикалық дамуды жеделдету;
- шауашылықтың тиімді құрылымын құру;
- бұрынғы басқа елдерге тәуекелділікті жою;
- халықаралық еңбек бөлінісінің жүйесіндегі бағыныштылықты жою.

Интеграцияның дамуының тежеу себептері:

- әрбір елдің өзара ішкі ерекшеліктері;
- елде қалыптасқан саяси жағдайда;
- интеграцияға қатысушы елдердің басқа елдерге тәуелділігі.

Ұлттық шаруашылықтар үшін интеграцияның оң салдары:

- ұсыныстың ұлғаю әсерінің арқасында капитал айналымының жылдамдығын арттыратын нарық ауқымын кеңейту, бұл ұлттық нарығы шектелген шағын және орта елдер үшін ерекше маңызы бар;

- үстеме шығыстарды төмендететін қатысушы елдердің өндірістік және өндірістік емес инфрақұрылымын дамыту;

- көптеген әлеуметтік-экономикалық проблемаларды реттеуге мүмкіндік беретін елдер арасындағы көші-қон айналымын ұлғайту;

- экспорттық өнімнің өзіндік құнын төмендетуге, сапасы мен бәсекеге қабілеттілігін арттыруға жәрдемдесетін ақпараттық-технологиялық алмасу қарқынын жеделдету;

- интеграциялық блок мүшесінің беделі мен беделінің өсуі, бұл әртүрлі сауда-экономикалық келіссөздер барысында оған үздік позицияларды қамтамасыз етеді.

Ұлттық шаруашылықтар үшін интеграцияның теріс салдары:

- экономикасы әлсіз елдерден мықты серіктестердің пайдасына ресурстардың кетуі - бұл топ ішінде "ірікіліс, артта қалған аймақтардың" пайда болуына әкелуі мүмкін;

- "дені сау" нарықтық бәсекелестікті шектейтін компаниялар арасында жасырын сауда келісімдерін біріктіру және жасасу нәтижесі ретінде ТҰК мен ұлттық монополиялардың рөлінің өсуі;

- интеграциялық блоктың бюрократиялық институттарының жұмыс істеуіне байланысты елеулі шығындар, бұл туралы ЕО тәжірибесі куәландырады.

Интеграция процесі әдетте өзара сауданы ырықтандырудан, тауарлардың, одан кейін қызметтердің, капиталдардың қозғалысындағы шектеулерді жоюдан басталады және біртіндеп тиісті шарттар мен әріптес елдердің мүдделілігі кезінде өңір шеңберінде Бірыңғай экономикалық, құқықтық, ақпараттық кеңістікке алып келеді. Халықаралық экономикалық қатынастардың жаңа сапасы қалыптасады.

Микродеңгейде бұл процесс жақын маңдағы елдердің жекелеген шаруашылық субъектілері (кәсіпорындар, фирмалар) капиталдарының өзара іс-қимылы арқылы олардың арасындағы экономикалық келісімдер жүйесін қалыптастыру, шетелде филиалдар құру арқылы жүзеге асырылады.

Мемлекетаралық деңгейде интеграция мемлекеттердің экономикалық бірлестіктерін қалыптастыру және ұлттық саясаттарды келісу негізінде жүргізіледі. Нәтижесінде бірыңғай валютасы, инфрақұрылымы, жалпы экономикалық пропорциясы, қаржы қорлары, жалпы мемлекетаралық немесе ұлттықтан жоғары басқару органдары бар біртұтас өңірлік шаруашылық кешендерін құру жүріп жатыр.

2. Интеграциялық бірлестіктердің түрлері

Қазіргі таңда одақтардың көптеген түрлері қызмет етуде. Олардың негізгі түрлері:

- Еркін сауда аймағы-келісімнің бір түрі, яғни оған қатысушылар кедендік тарифтер мен квоталарды экономикалық байланыстар кезінде жояды. Преференциялық сауда келісімдері-екі жақты негізде екі жақты негізде елдер арасында, не қазірдің өзінде бар интеграциялық топтар мен жеке ел немесе елдер тобы арасында жасалады. Оларға сәйкес елдер бір-біріне Үшінші елдерге қарағанда қолайлы сауда режимін ұсынады. Преференциялық келісімдерді басқару үшін ешқандай мемлекетаралық органдар құрылмайды, сондықтан бұл нысанды бастапқы емес, интеграциялық процестің дайындық кезеңі ретінде қарау керек.

Еркін сауда аймағы-қарапайым келісімді емес, үшінші елдермен қарым-қатынаста ұлттық кеден тарифтерін сақтай отырып тауарлармен (барлығымен немесе көпшілігімен) және қызметтермен өзара саудадағы кедендік тарифтердің толық күшін жоюды көздейді. Еркін сауда аймағы шағын мемлекетаралық хатшылық үйлестіре алады, бірақ тиісті

ведомстволар басшыларының мерзімді мәжілістерінде өз дамуының негізгі параметрлерін келісе отырып, көбінесе онсыз да айналып кетеді.

- Кедендік одақ-мұнда одаққа қатысушылар, яғни мемлекеттер сауда айналымы кезінде тарифтер мен квоталарды алып тастаумен қатар 3 бір елде біртұтас квоталар мен тарифтер белгілейді. Кеден одағы-мүше елдер арасындағы ұлттық кедендік тарифтердің келісілген Күшін жоюымен, олардың ортақ кедендік тарифтерді және үшінші елдерге қатысты сауданы тарифтік емес реттеу жүйесін енгізуімен ерекшеленеді. Тауарлар мен қызметтерді интеграциясыз сату және олардың өңір ішінде орын ауыстыруының толық еркіндігі болжанып отыр. Әдетте бұл кезеңде келісілген сыртқы сауда саясатын жүргізуді үйлестіретін мемлекетаралық органдар жүйесі құрылады. Көбінесе олар өз жұмысында тұрақты жұмыс істейтін мемлекетаралық хатшылыққа сүйенетін тиісті ведомстволар басқаратын министрлердің мерзімді кеңестерінің нысанын қабылдайды.

- Ортақ нарық-мұнда экономикалық байланыс қатысушы елдер арасында өндірістің барлық сферасының еркін қозғалуына әсер ететін барлық кедергілер жойылады. Ортақ нарық – интеграцияланған елдер тек тауарлар мен қызметтердің ғана емес, өндіріс факторлары – капитал, жұмыс күші мен технологиялар қозғалысының еркіндігі туралы уағдаласқан кезде. Бірыңғай сыртқы тарифті қорғау арқылы өндіріс факторларының мемлекетаралық қозғалу еркіндігі экономикалық саясатты мемлекетаралық үйлестірудің едәуір жоғары деңгейін талап етеді. Мұндай үйлестіру мүше елдердің мемлекет және үкімет басшыларының мерзімді кеңестерінде (әдетте жылына 1-2 рет), министрлердің жиі кездесулерінде жүзеге асырылады. Сонымен бірге тұрақты жұмыс істейтін мемлекетаралық хатшылық (мысалы, ЕО – да-мемлекеттер мен үкіметтер басшыларының Еуропалық Кеңесі, Министрлер Кеңесі мен Хатшылық) құрылады. Мұнда өндіріс факторының белгілі бір топ ішінде еркін қозғалуына мыналар ықпал етеді:

- ✓ ресурстарды рационалды пайдалану;
- ✓ еңбек бөлінісіне өндірістің мамандануы
- ✓ өндірістік құрылымның оптимизациясы.

- Экономикалық одақ-интеграцияның бұл формасында интеграцияға қатысушы елдердің экономикалық саясатын жүзеге асыру бағытында кейбір қарама-қайшылықтар жойылады. Ресурстар еркін қозғалысымен қатар оларды пайдаланумен дамыту, жетілдіру бағыттары қолданылатын экономикалық одақ толық экономика интеграцияға дайындық жүргізеді.

Экономикалық одақ-осы кезеңде қатысушы елдердің бірыңғай экономикалық, валюталық, бюджеттік, ақша саясатын жүргізуін, бірыңғай валютаны енгізуді, интеграциялық топтастықтың ішінде ұлттықтан жоғары реттеу органдарын құруды көздейтін толық интеграция жүріп жатыр. Үкіметтер мүше елдер үкіметтерінің келісімінсіз интеграцияға қатысты мәселелер бойынша шешімдер қабылдау құқығы берілетін мемлекетүсті

органдардың пайдасына өз функцияларының бір бөлігінен келісілген түрде бас тартады (мысалы, ЕО-да – ЕО комиссиясы).

- Толық экономикалық интеграция-мұнда келісім процесі толықтай біртұтас болады. Толық экономикалық интеграцияның басқа интеграциялық формадан айырмашылығы оған қатысушы елдердің қызмет етуінің заңдылық базасын бір жүйеге келтіреді.

Интеграцияланған мемлекеттердің саяси бірлестігі, халықаралық конфедерация құру. Қазіргі уақытта авторлар экономикалық одақты интеграцияның көрсетілген нысанынан ажыратуға мүмкіндік беретін нақты өлшемдерді келтірмейді. Сонымен қатар, оның теориялық талдауы халықаралық экономикалық қатынастардың даму тарихында прецеденттердің болмауына байланысты мүмкін емес. Зерттеушілердің өздері халықаралық интеграцияның осы түрінің пайда болуының экономикалық факторларына қарағанда саяси факторлар туралы көп айтады. Бұл кезде интеграцияның мына шарттары жүзеге асады:

- ортақ салық саясаты (яғни, топқа кіруші елдер бірдей немесе ұқсас салық ставкаларын қолданады);

- біртұтас стандарттар жүргізіледі (мысалы, азық-түлік тауарының сапасына бірдей талаптар қойылады);

- техника қауіпсіздігінің біртұтас ерекшеліктері;

- біртұтас еңбек заңдылығы (яғни жұмысқа қабылдау және одан шығару интеграцияға қатысушы елдерде бірдей талап қойылады);

- кәсіподақ ұйымдары мен оның мүшелері құқығына біртұтас талаптар қойылады;

- біртұтас монополтыға қарсы заңдылықты қолданады;

- жаңа фирмаларды құру мен тіркеуде бірдей талаптар қою.

Толық экономикалық интеграцияда экономикалық одақтың маңызды компонентінің бірі монетарлы саясат. Яғни, мұнда біртұтас орташа банк және біртұтас валюталық жүйе қолданады [11].

3. Батыс Еуропалық интеграция

Бүгінгі таңда әлемде 40-қа жуық Халықаралық экономикалық бірлестік бар. Олардың үлесіне планетаның ЖІӨ-нің 2/3 астамы, тауар айналымы мен инвестициялардың негізгі бөлігі келеді. Алайда, олардың ішінде интеграцияның негізгі үш орталығын атап өтуге болады: Батыс Еуропа, Солтүстік Америка және Азия-Тынық мұхиты өңірі.

Осы аймақтардың әрқайсысында даму көшбасының өзіндік орны болады. Мысалы, Солтүстік Америкада-АҚШ, Батыс Еуропа қауымдастық елдері, Оңтүстік Шығыс Азияда-Жапония.

Олардың біріншісі үшін-Еуропалық-екі ірі топтар: Еуропалық экономикалық қоғамдастық (БЭЖ) және Еуропалық еркін сауда қауымдастығы (ЕАСҚ) пайда болған Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін

ескі континенттің батысында интеграциялық процестердің қарқынды дамуы тән. 90-шы жылдардың ортасында БЭЖ (1993 жылдан бастап Еуропалық Одақ – ЕО) өз құрамында тек төрт мемлекетті: Исландияны, Лихтенштейн, Норвегия мен Швейцарияны сақтап қалған өзінің бәсекелесі – ЕАСТ-ны іс жүзінде іске асырды.

Шығыс Еуропаға келетін болсақ, бұрынғы социалистік елдердегі демократиялық өзгерістер 1991 ж. 1949 ж. бастап КСРО-ның қолдауымен Экономикалық Өзара Көмек Кеңесінің интеграциялық блогының қирауына алып келді. Шығыс Еуропалық мемлекеттер қазіргі уақытта өзінің шаруашылық байланыстарын Батыс нарықтарына қайта бағдарлау және әдетте Ресейдің қатысуынсыз жаңа бірлестіктерді құру кезеңінен өтуде.

1990 жылы Польша, Венгрия және Чехословакия "Вышеградтік үштігін" құрды, ал Чехословакияның ыдырауынан кейін оны "төрттікке" деп атады. 1.03.1993 ж. бастап осы топтың шеңберінде баждың біртіндеп өзара төмендеуін көздейтін еркін сауда туралы Орталық Еуропалық келісім күшіне енді. Көп ұзамай оларға Румыния мен Словения қосылды. 1995 жылдың қыркүйегінен бастап ашық ұйым мәртебесіне ие болды. 2004 жылы барлық мүшелері ЕО-ға кірді.

Еуропалық аймақ соғыстан кейінгі кезеңнің көп бөлігінде индустриясы дамыған елдердің 2 интеграциялық тобына бірікті:

1. Еуропалық Одақ
2. Еркін сауданың еуропалық ассоциациясы

Еуропалық Одаққа 15 батыс ел мүше. Еркін сауданың еуропалық ассоциациясына 6 ел мүше.

Еуропалық Одақ интеграциясының көптеген сатысынан өтті:

- 1958-69 ж еркін сауда аймағы интеграциясы
- 1968-76 ж кедендік одақ
- 1987-92 ж ортақ нарық
- 1993 жылдан экономикалық одақ.

Еуропалық Одақ (European Union – EU) (ЕО; 1993 жылғы 1 қарашадан бастап ресми деп аталады) – 27 мемлекеттің ең ірі интеграциялық бірлестігі: Германия, Франция, Италия, Ұлыбритания, Ирландия, Австрия, Бельгия, Дания, Люксембург, Нидерланды, Испания, Португалия, Финляндия, Швеция, Греция, Литва, Латвия, Эстония, Польша, Венгрия, Чехия, Словакия, Словения, Кипр, Мальта, Болгария және Румыния. 500 млн. адам халқы бар елдерді біріктіреді жиынтық жалпы өнім мен АҚШ пен Жапонияның сыртқы сауда көлемі бойынша асып түседі.

ЕО экономикалық және саяси интеграцияның жоғары сатысы болып табылады. ЕО-ның құрылу және даму тарихы 1951 жылғы сәуірден басталады, оған 6 ел – Франция, ГФР, Италия, Бельгия, Нидерланды, Люксембург кірді. Бұл батысеуропалық интеграцияның өзіндік тарихы болды. Оның пайда болуы мен дамуының нақты есебі 1957 жылдан

басталады, сол елдер Еуропалық экономикалық қоғамдастықты және Атом энергиясы жөніндегі Еуропалық қоғамдастықты (бірлестікті) құру туралы шарттарға қол қойған кезде.

Ал 1990 ж Еуропалық одақ пен Еркін сауданың еуропалық ассоциациясы еуропалық экономикалық кеңістік құрды. Бұл кеңістіктің артықшылығы сол Еркін сауданың еуропалық ассоциациясы мүше елдердің тауарлары Еуропалық одақтың елдерінің тауарлары сияқты жеңілдіктер мен артықшылықтарды пайдалана алады. Еуропалық экономикалық кеңістік мына мәселелерді пайдаланады:

- интеграцияға қатысушы елдер арасындағы шектеулерде толықтай жояды;
- стандарттар мен техникалық нормаларды бір жүйеге келтіреді;
- үкімет тапсырыстарын орындауда ұлттық компаниялармен арадағы ерекшеліктерді жояды.

Солтүстік Америка аймағындағы одаққа АҚШ, Канада, Мексика кіреді. Бұл одақтың ұлттық өнімінің көлемі Батыс Еуропа көрсеткіштеріне жақын. Бұл одақтар арасында туризм, көлік, телекоммуникация, компьютерлік және қаржылық қызметтері жақсы дамыған. 70 жылдардың соңында Жапония, Австралия, АҚШ, Тынық мұхиты қауымдастығын құрды. Мұнда негізінен корпорациялық механизм жұмыс жасады. Сонымен қатар Шығыс Азияда Үлкен Қытай бірлестігі жұмыс жасайды. Оған Қытай, Гонконг, Тайвань.

Халықаралық интеграцияның екінші орталығы Солтүстік Америка өңірі болып табылады. Мұнда 1.01.94 ж. бастап АҚШ, Канада және Мексика арасындағы солтүстікамерикалық еркін сауда ассоциациясы (НАФТА) туралы Келісім күшіне енді. Келісімге сәйкес келесі 15 жыл бойы НАФТА-ға қатысушы елдер арасындағы барлық сауда және инвестициялық кедергілер жойылуға тиіс, ал кеден баждары жойылуға тиіс. Саяси интеграция туралы мәселе қаралмайды.

Қазіргі уақытта келісім 430 млн. адам халқы бар және өте қуатты экономикалық әлеуеті бар үлкен аумаққа таралады. НАФТА қызметінің тиімділігі туралы айту әлі ерте болғанымен, ұйымның құрылымы қалыптасу процесінде тұр, бірақ келісім тауарлар мен қызметтер саудасындағы шектеулерді жоюды, жанжалдарды реттеу тетігін әзірлеуді, бір-біріне қатысты инвестициялық ахуалды ырықтандыруды көздейді. Еуропа моделімен салыстырғанда НАФТ-ның айрықша ерекшелігі Солтүстік Америкадағы интеграциялық процестердің асимметриялығы болып табылады: Канада және Мексика көбінесе АҚШ-қа бағдарланады және бұл ретте өзара әлсіз интеграцияланған.

Үшінші Орталық-Азия-Тынық мұхиты, ол аумақ, халық пен ресурстардан асып түседі. Алайда, интеграция жолында мұнда көптеген кедергілер тұр: АТР елдерінің экономикалық дамуының әртүрлі деңгейі, елеулі этномәдени ерекшеліктер, реттелмеген аумақтық және

конфессиялық қақтығыстарды қоса алғанда, өзара саяси наразылықтардың жүгі. Бүгінгі күні Тынық мұхит бассейнінде бірнеше ірі субөңірлік экономикалық топтар Оңтүстік-Шығыс Азия мемлекеттерінің қауымдастығы (АСЕАН), Тынық мұхит аралдарының форумы, экономикалық байланыстарды тереңдету туралы Австралиялық-Жаңа Зеландиялық сауда келісімі жұмыс істейді, бұл сондай-ақ әлемнің мұхиттарының ең ірі жағалауларында жатқан мемлекеттердің жалпы ұйымын қалыптастыруды тежейді.

Формальды түрде 1989 жылы ұйым құрылды: Азия-Тынық мұхиты экономикалық ынтымақтастығы (АТЭС), экономикалық дамудың әртүрлі деңгейі бар және тиісінше МЭО-да бірдей емес салмағы бар 21 елді біріктіреді. (Жапония, Австралия, Жаңа Зеландия, АҚШ, Канада; Гонконг, Тайвань, Филиппин, Индонезия, Қытай, Оңтүстік Корея, Таиланд, Сингапур, Малайзия, Папуа Жаңа Гвинея, Вьетнам; Перу, Бруней, Чили, Мексика, Ресей). Ресей Тынық мұхитындағы өз мүдделерін белгілеп, 1997 жылы адам болды. Қазір АТЭС жолдың басында тұр, өйткені келісілген құжаттар декларациялық сипатқа ие, ал қатысушы елдер кедендік-тарифтік, көліктік және өзге де проблемаларды шешуге өзара қолайлы көзқарастар әзірлеу үстінде шындап жұмыс істеуге тура келеді.

Қайталау сұрақтары

1. Халықаралық интеграцияның белгілері
2. Толық экономикалық интеграция шарттары
3. Интеграцияны мемлекеттік реттеу шаралары
4. Интеграция дамуының тежеу себептері
5. Интеграциялық процестің әлемдік орталықтары

10. Халықаралық валюта – қаржы жүйесі және валюта курсы

- 1. Валюта – қаржы жүйесінің элементтері**
- 2. Валюта жүйесінің эволюциясы**
- 3. Европалық валюта жүйесі**
- 4. Қазақстанның валюта жүйесі. Теңге эволюциясы**

1. Валюта – қаржы жүйесінің элементтері

Дүниежүзілік шаруашылық жүйесінің экономикалық байланыстардың интернационалдануы ұлттық шаруашылықтар қызметінің интенсивті дамуына әкеліп соқтырады. Осыған байланысты аталған процесте қызмет көрсетуші құрал ретінде халықаралық валюталық қаржылық қатынастар қолданылады. Валюталық қатынастардың даму тарихы Ежелгі Грециямен Римнен басталады. Мұнда вексельдік қатынастар қолданылған.

Жалпы валюта-қаржы жүйесі тауарлардың, қаржы құралдарының халықаралық саудасын дамытуға және өндіріс факторларының қозғалысына мүмкіндік беретін қажетті буын болып табылады. Ол екі элементтен тұрады. Ұлттық валюталар, олардың өзара айырбасталуы мен айналымы шарттары, валюталық тепе-теңдік, валюталық бағам және оны реттеудің ұлттық және халықаралық тетіктері жүйенің валюталық элементтері болып табылады. Халықаралық қаржы нарықтары және нақты қаржы құралдары – валюта, бағалы қағаздар, кредиттер саудасының тетіктері жүйенің қаржы элементтері болып табылады. Халықаралық қаржы жүйесінің дербес элементі тауарлар мен өндіріс факторларының, сондай-ақ қаржы құралдарының қозғалысына қызмет көрсететін халықаралық есептеулер болып табылады.

Халықаралық қаржыландыру тетіктері елдер ашық экономикада жүзеге асыратын макроэкономикалық түзетудің негізгі элементтері болып табылады және кейінгі тарауларда егжей-тегжейлі қаралатын болады. Валюталық-қаржы жүйесінің валюталық элементтері қаржыландыруға тікелей байланысты емес проблемалардың тұтас кешенін туындататындықтан, валюталық жүйені әдетте жеке қарайды.

Валюта сипатына қарай бөлінеді:

- ұлттық валюта – (national currency) - оны шығаратын елдердің аумағында заңды төлем құралы (АҚШ доллары, Ресей рублі, мавританиядағы угия);
- шетел валютасы (foreign currency) – осы елдің аумағында заңды немесе заңсыз пайдаланылатын басқа елдердің төлем құралы (Ресейде доллар, Украинада рубль, Латвияда маркалар).

Әлем елдерінің валюталары қандай да бір белгілер негізінде әртүрлі топтарға бөлінуі мүмкін. Олардың түрлері:

- резервтік валюта (reserve currency) - елдер төлем балансының теріс сальдосын жабу үшін пайдаланылатын өздерінің өтімді халықаралық резервтік активтерін ұстайтын валюталар.

- еркін қолданылатын валюта (freely usable currency) - халықаралық мәмілелер бойынша төлемдерді жүзеге асыру үшін кеңінен қолданылатын және басты валюта нарықтарында белсенді сатылатын және сатып алынатын валюта. Бұл валютаның айырбасталу дәрежесін сипаттайтын тар ұғым. Әрине, валюта халықаралық төлемдерде қаншалықты кеңінен қолданылатыны және валюта нарықтарында саудаланатыны туралы ешқандай қатаң критерийлер жоқ. Сондықтан практикалық мақсатта тек бес валюта - АҚШ доллары, Жапон иені, француз франкі, Ағылшын фунт стерлингі және неміс маркасы ғана еркін пайдаланылатын болып саналады.

- тұрақты валюта (hard currency) - тұрақты валюта бағамымен сипатталатын валюта, оның қозғалысы негізінен іргелі макроэкономикалық заңдылықтарға сәйкес келеді. Жиі қатты валюта ұғымы айырбасталатын валютаның синонимі ретінде қолданылады. Бұл заңды, алайда валюта бағамының тұрақтылығы - валюта айырбасталуының маңызды алғышарттарының бірі ғана.

Сонымен қатар валюталық қатынастардың дамуы орта ғасырда Батыс Еуропада жақсы дамыды. Мұнда вексельдік жәрмеңкелер ұйымдастырылды, яғни мұнда барлық есеп айырысу вексельдер арқылы жүзеге асырылды. Жалпы халықаралық валюта қатынасының дамуына мына жағдайлар әсер етеді:

- өндіргіш күштердің дамуы;
- дүниежүзілік нарықтың құрылуы;
- халықаралық еңбек бөлінісінің тереңдеуі;
- дүниежүзілік шаруашылық жүйесінің интернационалануы.

Халықаралық валюталық қатынастар халықаралық экономикалық қарым-қатынас механизмін дамытады, ұйымдастырады. Валюталық қатынастардың даму процесінде ұлттық дамуында ұлттық валюталық жүйеге мән береді. Ұлттық валюталық жүйе әр елдің валюта заңдылығымен бекітілген валюталық қатынастардың ұйымдастырылған формасы.

Ұлттық валюталық жүйе мына жағдайларда тәуелді болады:

- белгілі бір елдің даму дәрежесіне;
- осы елдің экономикалық жағдайына;
- осы елдің сыртқы экономикалық байланысына [12].

Халықаралық валюталық жүйе дүниежүзілік шаруашылық эволюциялық даму нәтижесінде 11 ғасырдың ортасында пайда болды. Халықаралық валюталық жүйенің ерекшеліктері мен сипаты дүниежүзілік шаруашылық құрылымның принциптеріне негізделеді және олардың даму

жағдайына тәуелді болады. Халықаралық және ұлттық валюталық жүйе өзара байланысты, бірақ та оларды бірдей деп айтуға болмайды. Себебі оларды анықтау көрсеткіштері әртүрлі. Халықаралық валюталық жүйе ғаламдық деңгейде валюталық – қаржылық қатынастарды реттейді. Ал ұлттық валюталық жүйе ел ішіндегі валютаны реттейді.

Валюталық жүйе көрсеткіштері

Ұлттық валюталық жүйе көрсеткіштері	Халықаралық валюталық жүйе көрсеткіштері
1. Ұлттық валюта бірлігі	1. Резервтік валюталар
2. Ресми алтын валюталық резервтердің құрамы	2. Халықаралық активтердің құрамы мен құрылымы
3. Ұлттық валютаның паритеті және валюталық курстардың қалыптасу механизмі	3. Паритеттер мен курстардың механизмі
4. Валютаның конвертеленуі	4. Валюталардың өзара айналымдық шарттары
5. Валюта шектеулердің бары немесе жоқтығы	5. Халықаралық есеп айырысу формасы
6. Елдің сыртқы экономикалық есеп айырысуларды жүзеге асыру механизмі	6. Халықаралық валюталық нарықтар мен алтынның дүниежүзілік нарық жүйесі
	7. Валюталық қатынастарды реттеу

Паритет валюталардың алтындық құрамына байланысты өзара қатынасы. Паритет валюта курстарының негізінен жасалады, бірақ та паритет пен валюталық курс ешқашан бір біріне тең болмайды. Ал валюталық курс деп жекелеген елдердің валюталардың арасындағы ара-қатынас немесе басқа елдің валютасымен өрнектелген белгілі бір ел валютасының бағасы.

Валютаның айырбасталуы – (currency convertibility) - резиденттер мен резидент еместердің еркін, ешқандай шектеусіз, ұлттық валютаны шетел валютасына айырбастауға және нақты және Қаржылық активтермен мәмілелерде шетел валютасын пайдалануға қабілеті.

Валютаның айырбасталу дәрежелері арасындағы айырмашылық Үкіметтің валюта айырбастауға қандай шектеулердің салатындығына байланысты болады. Әдетте ағымдағы операциялар бойынша немесе капиталмен операциялар бойынша төлем балансында көрсетілетін халықаралық операциялардың түрлері тұрғысынан валюта ағымдағы

операциялар бойынша, күрделі операциялар бойынша немесе толық айырбасталатын айырбасталатын болуы мүмкін.

Валюталық курс пен паритет ұлттық валюталық жүйелер арасындағы байланыстарды қалыптастырады. Себебі валюталық жүйенің дамуы қоғамдағы ұдайы өндіріс процесінің заңдылықтарын анықтайды. Кейбір жағдайда әлемдік валюталық жүйе дүниежүзілік шаруашылық құрылымына сәйкес келмеуі мүмкін. Мұндай сәйкессіздік ел экономикасын дағдарысқа ұшыратады. Халықаралық валюталық жүйе дамыған сайын ұлттық валюталық жүйеде дамып отырады. Және жоғарыда айтылған сәкессіздікті жоюға мүмкіндік алады.

2. Валюта жүйесінің эволюциясы

Өзінің дамуы процесінде халықаралық валюталық жүйе төрт кезеңнен өтеді, олардың әрқайсысының өзіне тән ерекшеліктері бар.

Бірішіден, алтын стандарт жүйесі (1816 - 1914 гг.). Бұл жүйе XIX ғасырда стихиялы түрде қалыптасты және заңды түрде 1867 жылы Париж конференциясында бекітілді. Осы конференцияның шешімі бойынша, алтын әлемдік ақшаның жалғыз формасы болып есептелді.

Алтын монеталы стандартқа тән белгілері: алтындағы тауарлардың бағасын есептеу, алтын монеталардың айналымы және оларды кез келген иеленушілер үшін мемлекеттік монеталық аулалармен шексіз нақыштау болып табылады; номиналы бойынша алтын монеталарға кредиттік ақшаны еркін айырбастау. Алтынды әкелуге және әкетуге шектеулердің болмауы; ішкі нарықта алтын монеталармен және толық емес айырбастау монеталары мен мәжбүрлі бағамы бар мемлекеттік қағаз ақшаларымен қатар айналысқа жіберу.

Париж валюталық жүйесі Алтынды әлемдік ақшаның жалғыз түрі деп таныды. Банктер банкноттарды алтынға еркін өзгертті. Бұл ретте дамыған елдерде ұлттық ақша бірлігінің алтын құрамы, яғни алтын паритет заңмен белгіленді.

Алтын паритет-түрлі елдердің ресми алтын құрамы бойынша ақша бірліктерінің арақатынасы. Валюталық бағамдарды қалыптастырудың негізі болды.

Алтын стандарт жүйесі төмендегі принциптерге сүйенеді.

1. бұл жүйенің негізі – *алтын монетарлық стандарт*. Әрбір валютаның алтындық құрамы бар, осыған сәйкес олардың алтындық паритеттері белгіленеді.
2. *әрбір валютаның алтынға айырбасталуы*. Алтын танымал әлемдік ақша ретінде қолданылады. Әрбір валюта ел ішінде де, оның шекарасынан тыс жерлерде де еркін түрде алтынға айырбасталады.

3. алтын құйымалар монеталарға еркін түрде айырбасталады, сонымен бірге, алтын импортталады, экспортталады және алтын халықаралық нарығында сатылады.
4. алтынның ұлттық қоры және ақшаның ішкі ұсынысы арасында қатаң нарығында сатылады.

Алтын монетарлық стандарт бірінші дүниежүзілік соғысқа дейін салыстырмалы түрде тиімді болды. Уақыт өте келе алтын монеталық стандарт ескіре бастады, яғни ол өсіп бара жатқан шаруашылық байланыстардың масштабына сәкес болмай қалды, сол себепті екінші жүйе дүниеге келеді.

Екінші валюталық жүйе заңды түрде 1922 жылы Генуядағы (1922-1944 жж.) халықаралық экономикалық конференцияда белгіленді. Оның негізіне алтын- девиздік стандарт, яғни алтынқұйма стандарт елдерінің валюталарындағы девиздерге және одан кейін алтынға кредиттік ақшаны айырбастауды қарастыратын алтын стандарттың кесілген түрі алынды. Бір елдердің валютасының алтындевиздік стандарты кезінде құнсыздануы бағынысты валюталардың тұрақсыздығын тудырған басқа елдердің валюталарына тәуелді болды. 1922 жылдан 1971 жылға дейін жұмыс істеді.

Алтын – девиздік стандарттың принципі бойынша банкноттар алтынға емес, вексель және чек девиздерге айырбасталады. Девиздік валюта ретінде доллар мен фунт стерлинг қабылданады.

Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарының өзінде жаңа дүниежүзілік валюталық жүйені құру жұмыстары басталған еді, өйткені Генуядағы валюталық жүйенің дағдарысы тереңдей түсті [13].

Үшінші халықаралық жүйе заңды түрде 1944 жылы Бреттон-Вудстағы (АҚШ) халықаралық конференцияда бекітілді.

Бреттонвуд валюталық жүйесінде (1944-1976 ж.ж.) алтын - девиздік стандарттың кейбір ұқсастығы сақталды, оның ерекшелігі, біріншіден, алтын-девиздік стандарт тек орталық банктер үшін ғана, екіншіден, тек АҚШ доллары (яғни бір ғана валюта) алтынға айырбасталды. Шын мәнінде, бұл алтындолларлық стандарт болды. Бреттонвуд валюталық жүйесінің Бреттонындағы мемлекетаралық есептеулердің стихиялық-автоматты сипаты олардың мемлекеттік және мемлекетаралық реттелуін күшейте отырып үйлескен. Бреттон-Вудс валюталық жүйесі төмендегі принциптерден тұрады:

- алтын бұрынғыдай елдер арасындағы соңғы ақшалай есеп айырысулардың функциясын орындайды;
- американдық доллар біртұтас резервтік валюта болды, ол алтынмен қатар әр түрлі елдердің валюталарының құндылығын анықтайтын өлшем ретінде әрекет етті, сонмен қатар, халықаралық төлем құралы болып саналады;
- басқа елдердің Орталық банктері мен үкімет мекемелері доллар АҚШ-тың казначействосында айырбастаған;

- валюталардың өзара айырбасы және олардың бір-біріне теңестірілуі алтынмен және доллармен өрнектелген ресми валюталық паритеттер негізінде жүргізілді;

- елдер кезкелген басқа валюталарға қатысты өз валюталарының өзгеріссіз курсы сақтауға тиіс болды.

Төртінші, халықаралық валюталық жүйе 1976 жылы халықаралық валюталық жүйе Ямайкада өткен кезекті мәжілісінде қабылданды.

Ямайская валюта жүйесі (1976 жылдан қазіргі уақытқа дейін). 1976 жылдың қаңтарында ХВҚ - ға мүше елдердің келісімімен Кингстондағы (Ямайка) конференцияда ХВҚ Жарғысына екінші өзгеріс енгізілді. Бұл келісіммен алтын мәртебесі қайта қаралып, құбылмалы валюта бағамдары енгізілді.

Негізгі принциптері Ямайской валюта жүйесі болып табылады мынадай:

- алтын-девиздік стандарттан мультивалюталық нарықтық стандартқа көшу. SDR (Special Drawing Rights - Арнайы қарыз алу құқығы) стандарты ресми енгізілді. Арнайы қарыз алу құқығы валюталық жүйенің базасы және валюталық паритеттердің негізі болып жарияланды.

- Арнайы қарыз алу құқығы халықаралық ұжымдық валюталарға жатады және арнайы шоттарда жазу арқылы халықаралық валюта қорына мүше елдердің қолма - қол ақшасыз үкіметаралық есеп айырысу үшін пайдаланылады. Басқаша айтқанда, арнайы қарыз алу құқығы материалдық нысаны жоқ, жазба валютасы болып табылады. Арнайы қарыз алу құқығы бағамы валюталық себет негізінде анықталады. Төртінші халықаралық валюталық жүйенің принциптері төмендегідей:

- валюталық курстардың құны мен есептелу нүктесін айқындайтын құрал ретіндегі алтынның функциясы жойылды, яғни алтынның бағасы, алтын паритеттер жойылып, доллардың айырбасталуы тоқтатылады;

- елдерде арасынадағы валюталық өзара қатынастар әлемдегі елдердің ұлттық ақша бірліктерінің өзгермелі курсына негізделеді;

- арнаулы ақша резерві, яғни стандарты құрылды.

90-жылдардың басында бесінші, халықаралық валюталық жүйе – валюталардың өзгермелі курсы қалыптасты. Бұл жүйе екі элементтен тұрады:

- жекелеген ұлттық валюталар өздерінің валюталық курстарын сақтай алады;

- валюталық курстардың ауытқу диапазоны үлкен масштабта жүзеге асырылады.

3. Европалық валюта жүйесі

Европалық валюталық бірлік Европалық қоғамдастық құрамына кіретін алдыңғы қатарлы Европа елдерінің 12 валютасына негізделген.

Кәрзенкедегі әрбір валютаның үлесі – Еуропалық қоғамдастықтың жалпы ұлттық өнімдегі және Еуропалық қоғамдастықтың экспортындағы мүше мемлекеттің салмағына байланысты анықталады.

Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін – 1950 жылы Еуропалық төлем одағы құрылды. Оның мақсаты доллар тапшылығымен Күрес және соғыс қираған аймақтың валюта-қаржы жүйесін қалпына келтіру болды.

Бірыңғай еуропалық валютаны енгізуге нақты әрекет 1970 жылы қабылданды. Бағдарламаны әзірлеу сол кездегі Люксембург премьер-Министріне Пьер Вернерге тапсырылды, сондықтан барлық жоба "Вернердің жоспары" деп аталды. Оған сәйкес 1980 ж. одаққа қатысушылар валюталардың толық өзара қайтымдылығын енгізуге, айырбас бағамдарын қатаң бекітуге және сайып келгенде бірыңғай валютаға көшуге тиіс болды.

1971 жылы доллар алтынға бөлінбеді және халықаралық валюта жүйесінің ұзаққа созылған дағдарысы басталды. Одан кейін Батыс экономикаларында ұзақ мерзімді құлдырауға себеп болған мұнай бағасы көтерілді. Сыртқы сілкіністер "Вернер жоспарының" сәтсіздігінің қосымша факторына айналды, сәтсіздіктің негізгі себебі ішкі сипат болды. Сол кезде ЕО елдері шаруашылық дамуының өте біркелкі серпіні, оның ішінде инфляцияның түрлі қарқыны болды, бұл валюталық интеграция тетігі қандай да бір тиімді болса да, олардың валютасын бір "керегенде" ұстап тұруға мүмкіндік берер еді.

70-ші жылдардың соңында Батыс Еуропада стагнациядан шығу белгілері пайда болды, көптеген елдер құрылымдық қайта құруды жүргізді және ОПЕК елдерінен мұнай импортына тәуелділікті азайтты. 1979 ж. Наурызда қазіргі және осы күнге дейін Еуропалық валюта жүйесі (ЕВС) жұмыс істей бастады. Оның негізіне ұжымдық еуропалық бірлік – ЭКЮ (European Currency Unit) және рұқсат етілген ауытқулардың қатаң нормативтері бар айырбастау бағамдарын реттеу механизмі алынды.

ЭКЮ шартты құны ЕО-ның барлық 12 елінің валютасын қамтитын валюталық себет әдісі бойынша анықталды. Бұл келесі валюталар: неміс маркасы, француз франкі, Ағылшын фунт, Италияндық лира, голланд Гүлден, Бельгиялық франк, Испандық песета, Дат кронасы, ирланд фунты, португал эскудосы, грек драхмасы және Люксембург франкі.

1993 жылдың қыркүйегінде Маастрихт шартына сәйкес ЭКЮ-дегі валюталардың абсолюттік салмағы мұздатылған, бірақ салыстырмалы салмағы нарықтық бағамға байланысты ауытқиды. Сонымен, 1993 жылдың қазан айында ГФР маркасының үлесі 32,6%, француз франкі – 19,9%, Фунт стерлинг – 11,5%, италян лирасы – 8,1%, Дат кронасы – 2,7% және т. б. тең болды.

ЕВЖ нақты резервтік активтер ретінде алтын пайдаланады. Біріншіден, ЭКЮ эмиссиясы ішінара алтынмен қамтамасыз етілген. Екіншіден, осы мақсатта ЕВС елдерінің және еуропалық валюталық

ынтымақтастық қорының (ЕВЫК) ресми алтын резервтерінің 20%-ын біріктіру есебінен бірлескен Алтын қор құрылды.

Валюта бағамдарының режимі өзара ауытқулардың белгіленген шегінде "Еуропалық валюта жыланы" нысанында валюталардың бірлесіп жүзуіне негізделген.

ЕВЖ елдері валюталары бағамдарының ауытқу шегі әр жылдары $\pm 1,125\%$ - дан $\pm 4,5\%$ - ға дейін рұқсат етілген. "Жылан" графикалық суретінде бір-бірімен БЭЖ 6 елдерінің (Германия, Франция, Италия, Нидерланды, Бельгия, Люксембург) валюта бағамдарының ауытқуының тар шектерін білдіреді. Егер ел валютасының бағамы рұқсат етілген шектен төмен түссе, Орталық банк ұлттық валютаны шетел валютасына сатып алуы тиіс еді.

ЕВЖ-ң неғұрлым нақты жетістіктері: әлемдік валютаның бірқатар белгілерін сатып алған ЭКЮ-дің табысты дамуы, толық мағынада оған айналмағанымен; валюта бағамдарының тар шектерде келісілген ауытқу режимі; олардың бағамдық арақатынасы кезең-кезеңімен қайта қаралса да, валюталардың салыстырмалы тұрақтануы; ресми алтын-валюта резервтерінің 20% - ын біріктіру; мүше-мемлекеттерді қолдаудың кредиттік-қаржылық тетігін дамыту; экономиканы мемлекетаралық және ішінара ұлттықтан жоғары реттеу.

Батысеуропалық интеграцияны дамытудағы жаңа кезең 1987 жылы қабылданған бірыңғай еуропалық актіден және 1989 жылдың сәуірінде Ж. Делор комитеті әзірлеген валюталық және экономикалық одақ құру бағдарламасынан басталды.

1989 жылдың сәуірінде Делор баяндамасы - экономикалық және валюталық одақтың алдын ала жобасы деп аталды. Айтылған идеялар үлкен резонанс тудырып, батыс еуропалық билеуші топтардың елеулі бөлігін ғана емес, миллиондаған қарапайым азаматтарды да қызықтырды. Бұқаралық ақпарат құралдары қолдаған ЕВЖ жобасы 1989 жылдың бірінші жартысында болды. батысеуропалық интеграцияның жаңа шарықтау символы. Одан кейінгі оқиғалар таңғажайып жылдамдыққа толы болды.

Бастапқыда 1989 жылғы маусымда Мадрид саммитінде Делор комитеті ұсынған екі негізгі ұйымдастырушылық ұсыныс қабылданды.:

1) 1990 жылғы 1 шілдеден бастап экономикалық және валюталық одаққа көшудің бірінші кезеңін бастау.

2) негізгі шарттарға өзгерістер әзірлеу үшін үкіметаралық конференция шақыру, себебі оларсыз келесі кезеңдерге жылжыту мүмкін емес.

1990 жылдың желтоқсанына қарай Орталық банктерді басқару комитеті мен ЕО валюта комитеті болашақ Еуропалық орталық банк Жарғысының жобасын іс жүзінде дайындады.

Валюталық одаққа кезең-кезеңмен ілгерілеуді көздейтін шартқа 1992 жылғы ақпанда Маастрихте (Нидерланды) 11 ел қол қойды, 1993 жылғы 1 қарашадан бастап ратификацияланды және күшіне енді.

1994 жылғы қаңтарда Франкфуртте-на-Майнда (ГФР) Еуропалық валюта институты құрылды, оның басты мақсаты орталық банктердің Еуропалық жүйесін (ОБЕЖ) ұйымдастыруға және бірыңғай валюта – еуро эмиссиясына дайындық болды.

Атқарушы орган – Еуропалық Қоғамдастықтар Комиссиясы (КЕС) деңгейінде қабылданған осы және басқа шешімдер ЭЕМ – ге қатысушы елдер үшін белгілі бір критерийлерді, сондай – ақ бірыңғай валюта-еуро үшін мерзімдер мен қағидаттарды қарастырды.

Еуро бағамы-бұл жалпы жағдайда Еуро валютасының кез келген басқа валюта бірлігінде көрсетілген бағасы. Дегенмен, көп жағдайда халықаралық қаржы нарықтарында еуро бағамы-бұл АҚШ долларына қатысты еуро бағамын анықтайды.

Еуро бағамы деген не екенін түсіну үшін осы аталған бағамдар дәл неге түсініледі, қысқа, бірақ қаржылық оқиғаларға толы Еуро тарихын қарастыру пайдалы. 1999 жылдың 1 қаңтарына қарай еуроаймақ мемлекеттерінің ұлттық валюталарын Еуропа 12 мемлекетінің Еуро – бірыңғай валютасына қайта есептеу қалай жүзеге асырылатыны туралы өзгертуге жатпайтын түпкілікті шешім қабылданды. Осы күннен бастап, Еуро валютасы ұлттық валюталар сияқты төлем құралы болды және еуропалық мемлекеттердің халқы үшін еуро бағамы ұлттық валюталарға қатысты еуро бағамы негізінен түсінілді. 2002 жылдың 1 қаңтарынан бастап еуроаймақ деп аталатын он екі елде жаңа еуропалық валюта бірден – бір заңды төлем құралы болды және еуроаймақ елдерінің тұрғындары үшін еуро бағамы доллар-әлемдік валюта, ал еуро валютасы әлемдік мәртебеге үміткер болғандықтан, негізінен еуро бағамы долларға қатысты Еуро белгіленуін білдіреді.

Еуро-ақша бірлігіненде артық қаржы құралы. Экономикалық және валюталық одақтың бір бөлігі ретінде ол Еуропаның саяси бірлестігі жолындағы маңызды қадам болып табылады. Еуроға қатысты пессимистік көңіл-күйдегі адамдар өздерінің скепсисіне еуроаймаққа қатысушы елдер арасындағы олардың салық және экономикалық саясатында, экономикалық құрылымдардың, әл-ауқат деңгейінің, табыстардың, нормативтік шығындардың айырмашылығында, сондай-ақ қандай да бір елдерде жұмыссыздықпен болған жағдайда әлі күнге дейін орын алып отырған айырмашылықтар үшін негіздерді көреді. Оптимистер керісінше, Еуро осы айырмашылықтарды жеңуге арналған құрал ретінде қарастырады. Бұл көңіл-күй Еуро курсына көрсетіледі. Адамдардың көңіл-күйі валюта бағамдарының ауытқуына, соның ішінде әлемдік қаржы нарықтарындағы еуро бағамының ауытқуына айтарлықтай күшті әсер етеді.

Еуропадағы 300 миллионнан астам адам үшін ортақ валюта. АҚШ – тың экономикалық кеңістігі шамамен 270 миллион, Жапония-шамамен 126 миллион адамды қамтиды. Еуроаймаққа мүше барлық елдер экспортының жалпы көлемі Құрама Штаттар экспортының көлемінен 25% - ға жуық және Жапонияның тиісті көрсеткішінен екі есе көп. Лондондық стратегиялық зерттеулер институтының сарапшылары әлемдік валюталардың себетінде еуродың пайда болуы әлемдік қаржыда тектоникалық ілгерілеулер тудыратынын мәлімдейді. Еуроаймақ елдерінің әлемдік ЖІӨ – дегі үлесі — 18%, әлемдік экспорттың жалпы көлеміндегі үлесі – 20%, импорт-16%. Қазір осы көрсеткіштер бойынша Евролэндтің жақын бәсекелестері тиісінше 22, 16 және 19% (АҚШ) және 11, 10 және 7% (Жапония) деңгейімен сипатталады. Сондықтан сарапшылар ұзақ мерзімді перспективада еуропалық Еуро валютасының әлемдік нарықтағы позициясын күшейтуді болжайды.

Тарих валютаның күші мен табысы әрқашан экономикалық, әлеуметтік және саяси жүйенің күшімен және табысымен тығыз байланысты болғанын көрсетеді. Еуро-мемлекетсіз валюта, ал доллар үшін мемлекет – АҚШ тұр. Екінші жағынан, еуроны енгізумен монетарлық және саяси салалар арасындағы шектеу сызықтары және жалпы валюта – еуро-барынша көп дәрежеде қалыптасатын жалпыеуропалық бірегейліктің қуатты символы ретінде қабылданды.

4. Қазақстанның валюта жүйесі. Теңге эволюциясы

Қазақстанның дүниежүзілік шаруашылыққа интеграциялауға ұмтылысы оның халықаралық валюта-қаржы және несие қатынастарына белсенді түрде қатысуын талап етеді. Бұл қатынастардың толыққанды мүшесі болуы үшін Қазақстанға бірталай проблемаларды шешуге тура келеді.

Негізгі валюталық саясаттың бірі – теңге құнының тұрақтылығын орнықтыру және оның еркін ауысатын валюталарға айырбастауды мейлінше ырықтандыру мұның өзі бір жағынан теңдестірілген, екінші жағынан шетелдік тауарлар мен валюталар үшін ашық ұлттық нарықтың болуын талап етеді.

Теңгенің еркін ауысатын валюталармен салыстырғандағы курсының орнықтылығы Қазақстан экономикасы үшін дүниежүзілік нарыққа шығудың тиімді жолы.

Қазақстанда қазірдің өзінде теңгенің ел ішінде еркін ауысуына іс жүзінде қол жеткізіліп отыр. Ішкі еркін ауысу – ол теңгенің ішкі валюта нарығында шетелдік валютаға өзгермелі курс бойынша еркін айырбасталу мүмкіндігі. Ал теңгенің толық ауысу мүмкіндігіне жету үшін елдің саяси-экономикалық және қаржы қаражат тұрақтылығы алтын , валюта резервтерінің қорлануын, ТМД елдерімен ынтымақтастық механизмінің

қалыптасуы қажет. Қазақстан халықаралық валюта қоры сияқты халықаралық қаржы ұйымына мүше болып кіруі ел экономикасына жандануы үшін қарыз кәсіпкерлік капиталдарын келтірудің оңтайлы жолы болып табылады.

Қазақстан 1992 жылдан әлемдік валюта қорының (ӘМК) мүшесі болып табылады. Сондықтан өзінің валюталық жүйесін Ямайкалық әлемдік валюта жүйесінің құрылымдық принциптерін ескере отырып құрады. 1993 жылдың қарашасынан бері ұлттық валюта жүйеміздің негізі – теңге ендірілді.

Қазақстан Республикасының «валюта реттеу» заңы алғаш рет 1993 жылы 14 сәуірде қабылданды. Бұл Қазақстан егемендігін алған соң қабылданған бірінші заң еді. Бірақта ол кезде Қазақстанда «сом зонасында» еді, сондай-ақ жеке валюта саясатын жүргізуге практикалық тәжірибесін аздау болды. Бұл кезеңде еліміз өзінің ұлттық валютасын дайындау үстінде және алтын валюта резервін құру жұмыстарының қажеттілігін түсінді.

Басқаша айтқанда, валютаның реттеу еліміздің төлем балансының бір қалыпта ұстау, валюта курсының тұрақтылығын қамтамасыз ету, сондай-ақ, мемлекетке валюталық ресурстарды жинау жұмыстарына ықпалын тигізеді. Кейін «Валюталық реттеу және валюталық бақылау туралы» Қазақстан Республикасының 2005 жылғы 13 маусымдағы N 57 Заңы қабылданды. Бұл заң 5 тарау 34 баптан тұрады.

Халықаралық экономика және қаржы ұйымдары біздің елге бірқатар несиелер берді. 1997 ж бастап Қазақстан үкіметі өз жұмысын басты бағыттарының бірі шетелдік инвесторды тарту және оларды тиімді орналастыру деп ұйғарып отыр. Инвестиция дамушы мемлекеттерді былай қойғанда дамыған елдерді өзінің пайдалатындығы белгілі.

Шетелдік инвестициялар нарығындағы ахуал оларға деген Шығыс Еуропа және ТМД елдерінің орсан зор сұранысына байланысты елеулі шиеленісіп келеді. Осының нәтижесінде капиталды импорттаушылар арасында үлкен бәсеке қалыптасып отыр. Қазіргі уақытта әзірге капиталды тарту мәселесінде Қазақстанның бәсекелестік қабілеттілігі төмен болып отыр. Қазақстан әлі де қызмет көрсету және инфрақұрылымды дамытудың шетелдік инвесторларға қолайлы деңгейіне жеткен жоқ [15].

Қазақстанға шетелдік инвестицияларды тарту бағдарламаларын әзірлеу қажет. Ол мынандай қағидаларды қамтуға тиіс.

Валюталық қатынастар – дәстүрлі ақша қызметтерінің дүниежүзілік ақша қызметіне ауысуымен байланысты жүзеге асатын экономикалық қатынастардың жиынтығы. Теңге енгілген уақытта республика қажеттіліктерінің 60-65 % көлемінде ғана өзінің алтын валюталық қорымен қамтамасыз етілді. Ұлттық валютаны валюта нарығында енгізген кезде оның айырбастау бағамы бір долларға шаққанда 4,68 теңге көлемінде болады. Қазақстанның теңгесінің бағамы айналымға енгеннен кейін

Қазақстан Республикасының халықаралық биржа валютасында күнделікті жүргізілетін сауда-саттықпен анықталады. Теңгенің енгізілуі республиканың экономикалық және саяси - әлеуметтік жағдайына әсер етті. Қазақстанның сол уақытқа дейін сом зонсынан шықпауы бұрын қалыптасқан экономикалық кеңістікті және оның шаруашылық байланысын сақтау мақсатында болатын.

Қазақстан Республикасының аралас саясат әлемдік тәжірибе көрсеткендей нарық экономикасы жағдайда мемлекет тарпынан валюталық реттеу жүргізіледі.

Қазақстан Республикасының егемендігі ел ретінде өзінің маңызды тарихи даму кезеңінде валюталық саясат жүргізуге тиісті. Қазақстанда алдында валюта байланыстарының қызметін құрумен бірге халық шаруашылығын қайта құру, оны нарық жолына бұру мәселелерін қатар алып жүру жұмыстары тұрды.

Қайталау сұрақтары

1. Халықаралық валюта қатынасының дамуына ықпал ететін жағдайлар
2. Алтын стандарт жүйе принциптері
3. Қазақстан Республикасының «Валюталық реттеу және валюталық бақылау туралы» Заңның осыған дейін қабылданған заңдардан ерекшелігі
4. Төртінші халықаралық валюталық жүйе белгілері
5. Европалық валюталық жүйе

11. Төлем балансы

1. Төлем баланс теориясы
2. Төлем балансын қаржыландыру

1. Төлем баланс теориясы

Әр мемлекет өздерінің сыртқы экономикалық жағдайын білуі үшін оларға кедендік статистикалық мағлұмат керек. Осы мағлұматтарды төлем балансынан көруге болады. Ол белгілі бір кезеңде сол сыртқы экономикалық іс-әрекет балансын айқындайтын статистикалық құжаттар [17].

Төлем балансында елдердің сауда-саттық экономикалық операцияларының құрылымы мен сипаты, сандық және сапалық штабтары көрінеді.

Сыртқы экономикалық іс әрекеттерді есептеу орта ғасырда пайда болды. Төлем балансы терминін шотландық экономист Джеймс Стюарт ойлап тапқан. XX ғасырдың басында төлем балансын құрау әдісі АҚШ және Англияда дами түсті. Осыған негізделе отырып, халықаралық валюта қатынасы барлық елдер бойынша отрақ төлем балансын құраудың стандарттық әдістемесін жасаған. Төлем балансы жеке дара келісімдерді емес, мемлекет аралық келісімдерді қорытындылап көрсетеді. Төлем балансы әдетте бір календарлық жылды қамтиды. Халықаралық валюта қоры есептеуші елдердің барлық экономикалық келісімдерін мерзіміне қарай төлем балансы ретінде сипаттайды.

Қазіргі уақытта төлем балансы елдің халықаралық тауарлар, қызмет көрсетулер және капиталдар айырбасына қатысу ерекшеліктерін анықтайтын ақпараттың маңызды көзі ретінде халықаралық экономикалық қатынастар саласы мамандарының жан-жақты зерттейтін құжатына айналып отыр.

Төлем балансының негізгі қызметі тауарлар және қызмет көрсетуге сұраныстың өсуімен немесе шетелдік валютаның келуімен байланысты келісімдердің барлық түрлерін топтап көрсету.

Төлем балансының баптары дербес және теңгермелі болып бөлінеді. Дербес немесе негізгі баптарға тауарлар мен капиталдар қозғалысын қамтамасыз ететін баптар жатады.

Теңгермелі баптарға тауарлар мен капиталдар қозғалысын көрсететін және қаражаттарды аударуды көрсететін баптар жатады. Дербес немесе негізгі баптар тауарлар мен қызмет көрсетудің экспорты мен импортын көрсетеді. Сондай-ақ негізгі баптарға өндірістік орта жасауға қажет инвестициялар қосылады. Теңгермелі баптарда төлем балансы сальдосын реттейтін әдістер мен деректер көрсетіледі [18].

Қорыта келе төлем балансы мынадай құбылыстарды көрсетеді:

- белгілі бір елдің өзінен басқа ел арасындағы тауарлық қызметтік операциялар;
- меншіктегі өзгерістер және сол елдің монетарлық ара қатынастарындағы арнайы ақша резерві және басқа елге қарағанда сол елдің қаржылық талаптары;
- бір жақты аудармалар;
- олар өзара шешуге келмейтін операциялар мен өзгерісі бухгалтерлік есеп бойынша теңестіруге қажет.

Қос жазба жүйесі. Төлем балансы бухгалтерлік баланстық тепе-теңдік болғандықтан, онда көрсетілетін әрбір операция бірдей құндық көрінісі бар екі жазбамен ұсынылуы тиіс. Осы жазбалардың бірі плюс белгісімен несие ретінде, екіншісі минус белгісімен дебет ретінде белгіленеді.

Несие бойынша нақты ресурстар қозғалысының баптары бойынша – тауарлар мен қызметтердің экспорты, ал қаржы ресурстары ағынының баптары бойынша – осы елдің халықаралық активтерін қысқартуға немесе оның сыртқы міндеттемелерін, пассивтерін ұлғайтуға әкелетін операциялар тіркеледі.

Активтер үшін, олар нақты немесе қаржылық болып табылатынына қарамастан, кредиттегі оң сан олардың қорларының азаюын білдіреді, ал дебеттегі теріс сан олардың өсуін білдіреді. Дебет бойынша нақты ресурстар қозғалысының баптары бойынша – тауарлар мен қызметтер импорты, ал қаржы қаражаты ағынының баптары бойынша – резиденттердің халықаралық активтерін ұлғайтуға немесе оның сыртқы міндеттемелерін қысқартуға әкелетін операциялар тіркеледі. Міндеттемелер үшін оң шама олардың ұлғаюын, ал теріс – азаюды сипаттайды.

Нарықтық баға. Төлем балансында операцияларды тіркеу үшін нарықтық бағалар пайдаланылады – сатып алушы сатушыдан сатып алынатын, өз кезегінде оған осы тауарды өз еркімен сатуға дайын тауар үшін өз еркімен төлеуге дайын ақша сомасы, яғни бұл тәуелсіз Сатып алушы мен тәуелсіз сатушы арасында нақты мәмілелер жасалатын баға. Осылайша айқындалған нақты мәміледегі нарықтық бағаны биржалық баға белгілеуден, әлемдік нарық бағасынан, ағымдағы бағалардан және кез келген басқа да жалпыланған баға көрсеткіштерінен ажырату қажет.

Тіркеу уақыты. Төлем балансындағы әрбір операция екі жазбамен ұсынылуы тиіс болғандықтан, бұл жазбалардың екеуі де бір мезгілде жасалуы тиіс.

Есептік бірлік. Елдің төлем балансын дайындау кезінде олар ішкі есеп айырысулар мен есепте қолданатын есеп айырысу бірлігін пайдалануы тиіс. Деректерді долларға қайта есептеу үшін төлем балансын жасау күніне рынокта іс жүзінде қолданылған ұлттық валютаның долларға бағамы ұсынылады.

Ақпарат көздері. Төлем балансы туралы ақпарат көздері:

- кедендік статистика-кеден органдары тіркеген тауарлармен жасалатын мәмілелер;

- ақша секторының статистикасы-банк жүйесінің (орталық банк және коммерциялық банктер) шетелдік активтері мен пассивтері туралы деректер);

- сыртқы борыш статистикасы-резиденттердің резидент еместерге мемлекеттік және жеке сыртқы борышы бойынша қорлар, ағындар, төлемдер туралы деректер. Бұл деректер қаржы министрлігі немесе орталық банк жинақталуы мүмкін;

- статистикалық шолулар-халықаралық қызметтер саудасы, еңбек табыстары, мигранттардың аудармалары туралы деректер, әдетте бағалау сипаты бар, өйткені туристік компаниялардың, қонақ үйлердің, көші-қон бюроларының мерзімді сұраулары арқылы жиналады;

- шетел валютасымен операциялар статистикасы. Бұл деректер заң бойынша экспорттаушылар экспорттан түскен барлық шетел валютасын орталық банкке немесе осыған уәкілетті банктерге айырбастауы тиіс елдерде үлкен құндылықты білдіреді.

Стандартты төлем балансы екі бөлімнен тұрады: 1) нақты материалдық құндылықтардың (ең алдымен тауарлар мен қызметтердің) халықаралық қозғалысын көрсететін ағымдағы операциялар шоты және 2) нақты материалдық құндылықтардың қозғалысын қаржыландыру көздерін көрсететін капиталмен операциялар және қаржылық операциялар шоты.

Талдамалық мақсатта төлем балансының барлық баптары халықаралық резервтердің өзгеруін қоспағанда, материалдық құндылықтардың қозғалысын және капиталдың барлық қозғалысын көрсететін "сызықтың үстінен" тұрған баптарға және үкіметтің және Орталық банктің халықаралық резервтері қорларының өзгеруін ғана қамтитын "сызықтың астында" тұрған баптарға бөлінеді. Төлем балансының ерекше белгісі таза рұқсатнамалар мен қателер болып табылады.

Таза рұқсатнамалар мен қателер – төлем балансының қандай да бір себептермен төлем балансының басқа баптарында жазылмаған және жекелеген төлемдер жазбасында жазылған қателерді көрсететін төлем балансының бабы.

2. Төлем балансын қаржыландыру

Кез келген мемлекет өздерінің сыртқы экономикалық жағдайын талдау үшін оларға статистикалық мағлұматтар керек. Төлем балансында елдің сыртқы экономикалық операцияларының құрылымы мен сипаты, сандық және сапалық масштабтары көрінеді. Жалпы төлем балансы әлемдік шаруашылықтағы елдің осы жүйеге қатысуын олардың құрылымын сандық және сапалық масштабтарын басқа елдерден түскен түсімнің барлық соммасының арақатынасын сипаттайды.

Төлем балансы деп - белгілі бір кезеңдегі ел экономикасының статистикалық есебін айтады.

Төлем балансы мынадай құбылыстарды көрсетеді:

- белгілі бір елдің өзінен басқа ел арасындағы тауарлық қызметтік операциялар;
- меншіктегі өзгерістер және сол елдің алтын монетарлық арақатынасындағы арнайы ақша резерві және басқа елге қарағанда, сол елдің қаржылық талаптары;
- біржақты аудармалар, олар өзара шешуге келмейтін операциялар мен өзгерістерді бухгалтерлік есеп бойынша теңестіруге қажет.

Төлем балансы құрылымының негізі болып табылатын принциптері:

1. Қандай да бір елдің белгілі бір кезеңдегі барлық сыртқы экономикалық операцияларды түгелдей қамту, сондықтан да сыртқы экономикалық операцияларды ішкі операциялардан айыра білу үшін резиденттер мен резиденттер емес арасындағы операцияларды білуіміз қажет. ҚР-ның валюта реттеу және валютаны бақылау заңында резиденттерге жатады:

- ҚР-дағы тұрақты тұратын, уақытша басқа елде болушылар;
- ҚР-да орналасқан, оның заңдылығына сәйкес қалыптасқан заңды ұйымдар;
- ҚР-на орналаспаған және оның заңдылықтарына сәйкес емес қалыптасқан өндірістер;
- Басқа елдерден Қазақстанға келген дипломатиялық және т.б. арнаулы өкілдер.

Резиденттер емес:

- ҚР-ң сыртында тұрақты тұратын және ҚР-на уақытша келушілер
- Басқа елдің заңдары бойынша құрылған ҚР-ң сыртында орналасқан ұйымдар мен кәсіпорындар
- ҚР-дағы шетел дипломатиялық арнаулы елшілер, халықаралық ұйымдар, олардың филиалдары мен өкілдері [19].

2. Операциялардың 2 қайтара бухгалтерлік жазбасы нәтижесінде 1 баптағы дисбаланс, мынадай баптармен теңеледі: төлем балансы, төлемдік операциялардың қамти отырып біржақты аудармаларды ескереді. Олар: халықаралық валюта қорының жеке мекемелерге арналған ақша резервтері; алтынның монетизациялануы немесе димонетизациялануы, алтынға деген әлемдік ресурсының өзгеруіне байланысты болады. Сондықтан да ұлттық валюта резервін қайта бағалайды. Жалпы сыртқы экономикалық іс-әрекеттерді есептеу орта ғасырда пайдаланды, төлем балансы термині шотландия экономисі Д. Стюарт ойлап тапқан. 20 ғасырдың басында төлем балансын құру әдісі АҚШ мен Англияда дами түсті. Төлем балансы 112 баптан тұрады.

Қысқартылған формасы мынадай:

		Сандар
1A	Күнделікті	1110
2	Тауарлар, экспорт, ФОБ	360
3	Тауарлар, импорт, ФОБ	-475
4	Сауда балансы	-114
5	Басқа тауарлар қызметтер және табыстар кредит	-242 -223
6	Басқа тауарлар , қызметтер және табыстар:	-95
7	дебит	-1
	Барлығы тауарлар мен қызметтер, табыстар	-96
8	Жеке біржақты аудармалар	
9	Барлығы мемлекеттік біржақты аударымдар	87
10B	Төте инвестиция және ұзақ	40
11	Мерзімді капиталдар	44
12	Төте инвестиция	2,86
13	Портфельдік инвестиция	0,16
14	Ұлттық мемлекеттік сектор	-2,2
15	Банктік сектор	16
16	Барлығы А+В	1,84
17C	Қысқа мерзімді капитал	8
18	Ұлттық мемлекеттік сектор	6
19	Банктік сектор	22
20	Басқа да секторлар	16
21D	Қателер мен ұмытылып қалғандар	1,56
22	Барлығы А+В+С+Д	1,53
23E	Толықтырушы баптар	0,02
24	Валюта резервін қайта бағалау	18,33
25	Алтын қорын қайта бағалау	-
26	Барлығы А+В+С+Д+Е	18,33
27 F	Төте қаржыландыру	8,43
28	Барлығы А+В+С+Д+ F	
29I	Шетел мемлекеттік органдардың валюта резерві құрамындағы міндеттемелер	26,81
30	Барлығы А+В+С+Д+ F+ I	

Тапшы төлем балансы бар елдер әдетте экспортты ынталандыру, тауарлар импортын тежеу, шетелдік капиталдарды тарту, капиталдарды әкетуді шектеу мақсатында мынадай іс-шараларды қабылдайды:

1. Дефляциялық саясат. Ішкі сұранысты қысқартуға бағытталған мұндай саясат бюджет шығыстарын шектеуді, бағалар мен жалақыны тоқтатуды қамтиды. Оның аса маңызды құралдарының бірі бюджет тапшылығын азайтудың қаржылық және ақша-кредит шаралары, Орталық банктің есеп ставкасының өзгеруі, кредиттік шектеулер, ақша массасының өсу шектерін белгілеу болып табылады.

2. Девальвация. Ұлттық валюта бағамының төмендеуі экспортты ынталандыруға және тауарлар импортын тежеуге бағытталған. Алайда девальвация бәсекеге қабілетті тауарлар мен қызметтердің экспорттық әлеуеті және әлемдік нарықта қолайлы жағдай болған кезде ғана тауарлар

экспортын ынталандырады.

3. Валюталық шектеулер. Экспорттаушылардың шетелдік түсімін оқшаулау, импорттаушыларға шетел валютасын сатуды лицензиялау, валюталық операцияларды уәкілетті банктерде шоғырландыру капиталдың экспортын шектеу және оның ағынын ынталандыру, тауарлардың импортын тежеу жолымен төлем балансының тапшылығын жоюға бағытталған.

4. Қаржы және ақша-несие саясаты. Төлем балансының тапшылығын азайту үшін экспорттаушыларға бюджеттік субсидиялар, импорттық бажды протекционистік арттыру, елге капитал әкелу мақсатында шетелдік бағалы қағаздар ұстаушыларға төленетін проценттерден салықты жою, ақша-кредит саясаты пайдаланылады.

5. Негізгі баптарын, сауда балансын, "көрінбейтін" операцияларды, капитал қозғалысын қалыптастыру барысында төлем балансына мемлекеттік ықпал етудің арнайы шаралары.

Төлем балансының "көрінбейтін" операциялары бойынша төлемдер мен түсімдерді реттеу мақсатында мынадай шаралар қолданылады: осы ел туристерінің валютаны әкету нормасын шектеу; шетелдік туристерді тарту мақсатында туристік инфрақұрылым құруға мемлекеттің тікелей немесе жанама қатысуы; "көлік" бабы бойынша шығыстарды азайту үшін бюджет қаражаты есебінен теңіз кемелерін салуға жәрдемдесу; патенттермен, лицензиялармен, ғылыми-техникалық білімдермен және т. б. саудадан түсетін түсімдерді ұлғайту мақсатында ғылыми-зерттеу жұмыстарына арналған мемлекеттік шығыстарды.

Белсенді төлем балансы кезінде мемлекеттік реттеу жағымсыз шамадан тыс белсенді сальдоны жоюға бағытталған. Осы мақсатта жоғарыда қарастырылған әдістер (қаржылық, кредиттік, валюталық және басқа), сондай-ақ валюталардың ревальвациясы импортты кеңейту және тауарлар экспортын тежеу, капитал экспортын ұлғайту үшін пайдаланылады.

Төлем балансының тапшылығын өтеу көздерін іздеуде өнеркәсіптік дамыған елдер әлемдік капитал нарығында банк консорциумдарының кредиттері, облигациялық қарыздар түрінде қаражатты жұмылдырады.

Төлем балансының тапшылығын жабудың уақытша әдістеріне шетелдік көмек желісі бойынша ел алған жеңілдікті кредиттер да жатады.

Төлем балансын теңгерімдеудің түпкілікті әдісі ресми валюта резервтерін пайдалану болып табылады.

Қайталау сұрақтары

1. Төлем балансы белгілері
2. Төлем балансының тарихы
3. Төлем балансының баптары
4. Төлем балансы құрылымының негізгі принциптері

12. Халықаралық қаржы нарығы

1. Халықаралық валюта нарығы

2. Халықаралық қарыз міндеттемелерінің нарығы

3. Халықаралық қаржы нарығы

1. Халықаралық валюта нарығы

Халықаралық экономикада халықаралық қаржы нарығы басты орын алады. Қаржы нарығы есеп айырысу мүшесіне байланысты төртке бөлінеді:

- Валюта нарығы
- Қарыз міндеттемелерінің нарығы
- Меншік титулының нарығы
- Қаржы нарығы

Валюта нарығы мынандай топтарға бөлінеді:

- спот мәмілесі
- тікелей форвард
- фьючерс
- опцион

Спот мәмілесі – екі жұмыс күні ішінде жай жүйеленген келісім-шарт негізінде жасалған екі валюта айырбасы.

Тікелей форвард – құрылымы жағынан спот мәмілесіне ұқсас келісім-шарт негізінде белгілі бір мерзімге жасалатын екі валюта айырбасы [20].

Бұл мәміленің спот мәмілесіне келісім-шартқа қатысушы екі жақ валюта курсы бойынша келіседі. Яғни келісім-шарт бойынша белгілі бір уақыттан кейін бүгінгі курс бойынша есеп айырысады. Мысалы, үш айдан кейін сатушы сатып алушыға 100000 \$ курсын 1,6 маркадан сатуға келіседі. Демек сатушы үш айдан кейін доллардың курсы қанша болғанына қарамастан курсын 1,6 маркадан сатады. Спот мәмілесі бойынша қаңтар айында 1доллар – 1,6 марка , нақты баға 1доллар – 1,6 марка; наурыз айында 1доллар – 1,6 марка , нақты баға 1доллар – 3,6 марка , айырмасы 2 марка. 2 марка айрманы, яғни сатып алушының пайдасын пайыз арқылы жылдық курсын анықтайды, оны мынадай формуламен анықтайды:

$$\text{Premium/Discount} = E \text{ forward} - E \text{ spot} / E \text{ spot} * n$$

Мұндағы : E – валюталық курс, n – спот мәмілесі жасалған мерзім

$$P/D = 1,6 - 3,6 / 3,6 * 4 = 2$$

Форвардтық келісім-шарт көбіне бір аптаға , бір айға, үш айға, алты айға және бір жасалады, сондықтан да n коэффициенті мынадай болады:

n коэффициентінің өлшем бірлігі

- 1 жылға жасалатын форвардтық келісім-шарт бойынша 12;
- үш айға 4;
- бір аптаға 52.

Своп – құрылысы жағынан спот мәмілесіне ұқсас мәміле, тек мұнда белгілі бір валютаның айырбасы жүзеге асу кезінде болашаққа осы екі валютаның айырбас мәмілесі қатар жүреді. Бұл мәміленің өзіндік артықшылығы бар, яғни онда валюта нарығындағы хеджирлеу жүзеге асады, яғни сақтандыру. Бұл мәміленің механизмі мынадай мысалы, белгілі бір доллар көлемін неміс маркасына сату арқылы белгілі бір периодтан кейін форвард курсы арқылы долларда сатып алуға келіседі. Мысалы «Темірбанкке» белгілі бір операциядан 1млн доллар келіп түсті. Бұл доллар банкке үш айдан кейін белгілі бір операцияға қажет. Сондықтан да ол своп мәмілесі жасалуы мүмкін. Қазір 1 млн доллар сатады, бірақ үш айдан кейін белгілі бір курспен сатады.

Фьючерс – валюта айырбасы стандартты, жүйелі форвард келісім шарты арқылы жүзеге асады, ол негізінен биржаларда қалыптасады. Бұл мәміленің айырмашылығы алдын ала белгіленген келісім шарт арқылы жүзеге асады. Бұл негізінде Чикаго, Нью-Йорк, Лондон, Сингапур сияқты биржа жүйесі жақсы дамыған қалаларда жүзеге асады. Мебебі келісім шарт ережесі барынша шектеулі және алдын ала белгіленген.

Опцион – бұл сатып алушыға белгілі бір төлем негізінде валютаны сатып алуға немесе сатуға міндеттемейтін құқық беретін келісім шарт. Мысалы валютаны сатып алушы жер саудасына қатысты және ол саудада жерді сатып алама, әлде сатып ала алмай қалама? Сондықтан да ол өзіне қажетті валюта көлемінде опцион сатып алады. Егер оған валюта қажет болса валютаны сатып алады. Ал егер керек емес болса 1-5% көлемінде валюта құнынан сатушыға сыйақы төлейді [21].

Халықаралық валюта нарығының қызметтері мен мүмкіндіктері:

- Уақтылы халықаралық өзара есеп айырысуларды жүргізу мүмкіндігі.
- Кредиттік және валюталық салымдарды қорғау үшін тетіктер беру.
- Бағамдық құндардың өзгеруі есебінен валюта алыпсатарларында пайда алу мүмкіндігі.
- Әлемнің түрлі елдерінің қаржы, несие және валюта институттарының жедел байланысы.
- Халықаралық банктердің, мемлекеттік резервтердің, интернационалдық компаниялардың салымдарын әртараптандыру үшін тетіктер беру.
- Ұсыныс пен сұраныстың нақты теңгерімі негізінде әр түрлі елдер валютасының бағамдық арақатынасын әділ реттеу.

Валюталық нарыққа қатысушылардың құрамы:

- халықаралық валюта сауда - саттығына қатысуға рұқсат берілген тұлғалардың спектрі өте кең - халықаралық банктерден бастап, жеке трейдерлерге дейін. Бақытымызға орай, олардың әрқайсысы үшін қолайлы шарттарды таңдау мүмкіндігі бар: депозит көлемі; кредиттік иық; минималды лот; комиссия; спрэд және т. б.

- әлемнің кез келген бөлігіндегі трейдерлер валюта нарығы ашылғаннан кейін бірден саудамен айналыса алады, сонымен қатар, кейінге қалдырылған ордерлерді қоюға мүмкіндік бар. Forex нарығының тәулік бойғы жұмысы-оның үлкен артықшылығы, ұқсас қаржы нарықтарымен салыстырғанда. Күн сайын валюталық операциялардың жалпы айналымы 3 трлн астам. АҚШ доллары. Валюталық нарықтың жандануы кез келген валютаның жоғары өтімділігін қамтамасыз етеді.

Валюталық нарыққа қатысушыларды үш топқа бөлуге болады.

Бірінші топтың қатысушылары операцияларды өз мақсаттарында да, клиенттердің мүддесінде де жүзеге асырады. Бұл ретте қатысушылар бір-бірімен тікелей байланысқа түсе отырып, нарықта жұмыс істей алады немесе делдалдар арқылы әрекет ете алады. Бұл топқа орталық банктер, түрлі коммерциялық банктер және өзге де қаржы мекемелері жатады.

Банктер қазіргі заманғы валюта нарықтарындағы олардың рөлі өте маңызды, өйткені олар оларда стратегиялық жағдайға ие және валюталық қатынастарға елеулі әсер етеді. Орталық банктердің басты міндеті ел үкіметінің валюталық саясатын жүзеге асыру болып табылады, ол өз кезегінде елдегі және әлемдегі саяси және экономикалық жағдайға байланысты.

Коммерциялық банктер. Конверсиялық және депозиттік-кредиттік валюталық операциялардың негізгі көлемін жүргізеді. Клиенттердің өтінімдерін қанағаттандырудан басқа банктер өз қаражаты есебінен операцияларды дербес жүргізе алады.

Әлемдік валюта нарықтарында күн сайынғы көлемі миллиард долларға жететін ірі халықаралық банктер барынша әсер етеді. Олар: Deutsche Bank, Barclays Bank, Union Bank of Switzerland, Citibank, Chase Manhattan Bank, Standard Chartered Bank және басқалар. Олардың негізгі ерекшелігі валюталық бағамдардың өзгеруіне әкелуі мүмкін мәмілелердің ірі көлемі болып табылады.

Валюталық биржалар. Бірқатар елдерде валюталық биржалар жұмыс істейді, олардың функцияларына заңды тұлғалар үшін валюта алмасуды жүзеге асыру, еркін ақша ресурстарын жұмылдыру және валюталық бағамды қалыптастыру кіреді.

Телекоммуникациялық технологияларды дамытудың арқасында әлемнің жетекші қаржы мекемелерінің көпшілігі биржалардың қызметтерін тәулік бойы тікелей немесе делдалдар арқылы пайдаланады. Сауда-саттықтың электрондық жүйесі банктерге осы биржада шетел валютасының кең спектрі бойынша мәмілелер жасауға мүмкіндік береді.

Халықаралық валюта нарығына қатысушылардың екінші тобын мамандандырылған брокерлік және дилерлік ұйымдар құрайды. Өз валюталық операцияларын жүргізуден басқа, олар ақпараттық және делдалдық функцияларды жүзеге асырады.

Қатысушылардың үшінші тобы банктік емес қаржы мекемелерін, заңды және жеке тұлғаларды қамтиды. Үшінші топқа қатысушылар шетел валюталарымен операцияларды жеке жүзеге асырмайды, ал банктердің қызметтерін пайдаланады.

Банктік емес сипаттағы институттар арасында валюта нарығында сақтандыру, зейнетақы қорлары, инвестициялық компаниялар, хедж-қорлар жұмыс істейді.

Сыртқы сауда операцияларын жүзеге асыратын фирмалар. Бұл халықаралық саудаға белсенді қатысатын компаниялар шетел валютасына (атап айтқанда, импорттаушылар) тұрақты сұраныс пен шетел валютасын (экспорттаушылар) ұсыныс жасайды, сондай-ақ еркін ақша қаражатын әртүрлі валюталарда номинацияланған қысқа мерзімді депозиттерге орналастырады және тартады. Бұл ретте валюта нарығында конверсиялық және депозиттік операциялар жүргізіледі.

Жеке адамдар. Олар XX ғасырдың 80-ші жылдардың екінші жартысында маржиналдық сауданы (несиелік иіктіреті пайдалану арқылы) енгізудің арқасында валюта нарығына қатысуға мүмкіндік алды. Олар валюта нарығында еркін ақша қаражатын инвестициялай алады және банк салымдары бойынша проценттен едәуір асып түсетін табыс ала алады. Мұндай мүмкіндікті жеке тұлғаларға Дилинг Орталықтары ұсынады.

Интернеттің қолжетімділігі интернет-трейдингтің қарқынды дамуына әкелді. Валюталармен мәмілелерді жүзеге асыру Дилинг Орталықтары тегін ұсынатын ақпараттық-сауда терминалы арқылы жүргізіледі. Әдетте, Дилинг Орталықтары, сондай-ақ FOREX нарығында жұмыс теориясы мен тәжірибесі бойынша түрлі оқыту курстарын ұсынады.

2. Халықаралық қарыз міндеттемелерінің нарығы

Халықаралық несие нарығында қарыз міндеттемелерінің айналымы қалыптасқан, ол кредиторға өзіне бережақ тұлғалардан қарызын талап етуге құқық береді. Мұндай қарыз міндеттемелерінің формалары әртүрлі болады.

- Қарызды қайтару мерзіміне байланысты
 - ұзақ мерзімді
 - қысқа мерзімді
- Қарыз алушының типіне байланысты
 - мемлекеттің өзі
 - мемлекеттің кепілдігі арқылы
 - жеке тұлға
- Кредиторлар типіне байланысты
 - ресми
 - ресми емес

Ресми – халықаралық ұйымдар, ал ресми емес – жеке тұлғалар және коммерциялық банктер.

Мемлекеттік қарыз – орталық және жергілікті үкіметтің алған қарызы. Бұл мемлекеттің орталық банкінің немесе мемлекеттік кәсіпорындардың алған қарыздары.

Мемлекеттің кепілдігі арқылы алған қарызы – бұл мемлекеттің кепілдігі арқылы алынған жеке фирмалардың алған қарызы.

Жеке тұлғалардың қарызы – бұл жеке тұлғалардың мемлекет кепілдігінсіз алынған жеке фирмалардың қарызы.

Қарыздарды халықаралық қаржыландырудың мынадай көздерін қарастырады:

- ноталар немесе коммерциялық құжаттар
- банктік қарыздар
- облигациялар

Ноталар немесе коммерциялық құжаттар – орта және қысқа мерзімге берілген кепілдеме құжат. Мұнда ұсақ фирмалар өздеріне қажетті құжатты қарыз алу үшін кепілдеме түрінде шығарады.

Банктік қарыздар – бұл банктердің жеке бизнеске берген қарыздары.

Облигациялар – кәсіпорындардың мемлекеттердің халықаралық қаржы тарту мақсатында шығарған құнды қағаз.

Сыртқы қарыздарды реттеу мынадай бағытта жүргізіледі:

- Төлемдердің уақытн ауыстыру – мұнда қарыздың негізгі көлемі бойынша төленетін пайыздардың төлеу уақытын жылжыту.
- Қарыз суммасын азайту – бұнда қайтарылмаған қарыз көлемін екі бағытта азайтуы мүмкін. Белгілі бір себептерге байланысты қайтарымын жою немесе жеңілдіктер беру.
- Рекапитализациялау – қарыздарды бережақ тұлғалардың облигациясына ауыстыру немесе бұрынға қарыздарын қайтару мақсатында несие беру.

Халықаралық қаржы институттары халықаралық валюталық-кредиттік және қаржы ұйымдары ретінде халықаралық құқыққа сәйкес және валюталық-кредиттік және қаржы қатынастары саласындағы ынтымақтастықты жүзеге асыру және проблемаларды шешу үшін халықаралық шарт негізінде құрылады.

Халықаралық қаржы институттары негізінен екінші дүниежүзілік соғыстан кейін қалыптасты. Олардың пайда болуы бірқатар себептерге байланысты:

- экономиканы интернационаландыру және жаһандану үдерістерін күшейту;

- валюталық-кредиттік қатынастарды мемлекетаралық реттеудің қажеттілігі;

- әлемдік валюта жүйесінің, бағалы қағаздар, бағалы металдар нарығының тұрақты даму проблемаларын шешу қажеттілігімен байланысты.

Халықаралық қаржы ұйымдары бағытталған:

- халықаралық қаржы қатынастарын тұрақтандыруды қамтамасыз ету;
- валюталық-кредиттік және қаржылық қатынастар саласында халықаралық саясатты әзірлеу және іске асыру;
- мемлекетаралық валюталық және кредиттік-қаржылық реттеуді жүзеге асыру.

Халықаралық валюталық-кредиттік және қаржылық қатынастардың институционалдық құрылымы көптеген халықаралық ұйымдарды қамтиды. Олардың бірі үлкен өкілеттіктер мен ресурстарға ие бола отырып, Халықаралық валюталық-кредиттік және қаржылық қатынастарды реттеуді жүзеге асырады.

Басқалары үкіметаралық талқылау, валюталық және кредиттік-қаржылық саясат бойынша консенсус пен ұсынымдарды әзірлеу үшін форум болып табылады. Үшінші елдер өзекті валюталық-кредиттік және қаржылық проблемалар және тұтастай экономика бойынша ақпарат жинауды, статистикалық және ғылыми-зерттеу басылымдарын қамтамасыз етеді.

Халықаралық валюта қоры (ХВҚ) БҰҰ мамандандырылған мекемесі, валюталық-кредиттік қатынастар саласындағы халықаралық валюталық ынтымақтастыққа жәрдемдесуге арналған үкіметаралық ұйым. Халықаралық валюта қоры мақсаттары:

- Халықаралық валюта-қаржы проблемаларымен консультациялар және бірлесіп жұмыс істеу үшін тетікті қамтамасыз ететін тұрақты мекеме шеңберінде валюта-қаржы саласындағы халықаралық ынтымақтастықты дамытуға ықпал ету.

- Халықаралық сауданың теңгерімді өсуін кеңейту процесіне жәрдемдесуге және осының есебінен жұмыспен қамтудың және нақты табыстардың жоғары деңгейіне қол жеткізуге және қолдауға, сондай-ақ осы іс-қимылдарды экономикалық саясаттың бірінші кезектегі міндеттері ретінде қарай отырып, барлық мүше мемлекеттердің өндірістік ресурстарын дамытуға қол жеткізуге қол жеткізуге.

Валюталардың тұрақтылығын қамтамасыз ету, мүше мемлекеттер арасында реттелген валюта режимін қолдау және бәсекелестікте артықшылық алу мақсатында валюталардың девальвациясын пайдаланудан аулақ болу.

Мүше мемлекеттер арасындағы ағымдағы операциялар бойынша көпжақты есеп айырысу жүйесін құруға, сондай-ақ әлемдік экономиканың өсуіне кедергі келтіретін валюталық шектеулерді жоюға көмек көрсету.

Қордың жалпы ресурстарын мемлекеттерге уақытша беру есебінен барабар кепілдіктерді сақтай отырып, ұлттық немесе халықаралық

деңгейде әл-ауқатқа залал келтіруі мүмкін шараларды пайдаланбай, олардың төлем теңгерімдерінде сәйкессіздікті түзету мүмкіндігін қамтамасыз ете отырып, оларда сенімділік жағдайын жасау.

Мүше мемлекеттердің сыртқы төлем теңгерімдерінің тепе-теңдігін бұзу ұзақтығын қысқартуға, сондай-ақ осы бұзушылықтардың ауқымын азайтуға құқылы.

Валюталық паритеттердің тұрақтылығын қолдау және валюталық шектеулерді жою.

Төлем баланстарын теңестіру үшін кез келген қатысушы елдерге кредит ресурстарын беру. ХВҚ 1944 жылы Бреттон-Вудсте (АҚШ) өткен халықаралық конференцияда құрылды.

Әлемдік нарық мемлекеттік реттеуден еркін бірыңғай біріздендірілген нарықты құру үрдісінің болуымен сипатталады.

Кредиттік капитал, яғни, несие беру үшін пайдаланылатын және кредиттік ресурстарды қалыптастыру негізінде жатқан капитал өзінің бірнеше білім беру көздері бар:

- өнеркәсіптегі капитал айналымы процесінде уақытша босайтын ақша капиталы:

- негізгі капиталдың біртіндеп тозуына байланысты (амортизациялық қор);

- шикізат сатып алу процесінің уақыты бойынша сәйкес келмеуіне, өнімді өткізу процесімен жалақы төлеуге байланысты;

- өндірісті кеңейту үшін қажеттіден үлкен мөлшерде пайда жинақтаудың салдарынан;

- өндіріске салынатын капитал;

- кәсіпкерлер мен өндірушілерге берілетін халық пен мемлекеттің уақытша бос ақша қаражаты (жинақ ақшасы).

Халықаралық капитал нарығында қаржы ресурстарын тартудың ең маңызды тәсілдерінің біріне соңғы уақытта синдикатталған кредиттерді жатқызуға болады. Синдикатталған кредиттердің үлесі халықаралық деңгейде қарыз арудың жалпы көлемінің 1/3 дерлік құрайды. Несиелеудің осындай түрінің пайда болуының алғышарттары:

- ұлттық экономикадағы инвестициялық белсенділіктің өсуі;

- ірі ауқымды жобаларды қаржыландыру қажеттілігі;

- несие тәуекелдерін әртараптандыру;

- несиелеудің үлкен көлемін тарту кезінде нормативтік белгіленген шектеулерді еңсеру.

Синдикатталған бір қарыз алушыға бірыңғай шарттарда бірнеше кредит берушінің (банктердің синдикаты) олардың кредиттік ресурстарын шоғырландыратын банк арқылы беретін кредит болып табылады. Банктердің синдикаты тәуекелдерді әртараптандыру қажеттігіне, бос ресурстардың жеткіліксіздігіне немесе бір қарыз алушыға кредиттік тәуекел бөлігінде ресми нормативпен шектелген бір банктің барлық сомаға

кредит беру мүмкін болмауына байланысты ірі объектіні кредиттеу үшін (әдетте ұзақ мерзімді) өзінің уақытша бос ақша ресурстарын мерзімге біріктіреді.

3. Халықаралық қаржы нарығы

Меншік титулының негізі болып акция табылады, яғни инвестор акцияны сатып алу арқылы белгілі бір деңгейде меншік иесі болып табылады. Акция нарығы АҚШ, Жапония және Еуропалық Одақ елдерінде жақсы дамыған.

Қаржы нарығы деген түсінік – нарықты экономикамен тығыз байланысты құбылыс. Соңғы кезге дейін қаржы нарығы туралы бірауызды пікір жоқпен бірдей, әртүрлі ғалымдар бірнеше түрлі түсінік береді.

Мысалы: қаржы нарығымен құнды қағаздар нарығын тепе-тең түрде бөледі. Екіншілер қаржы нарығын құнды қағаздың нарығымен, капитал нарығының қосындысы деп дәлелдейді, үшіншілер қаржы нарығын ақша нарығымен капитал нарығының қосындысы деп табады. Сондықтан қаржы нарығының пайда болу себептерін талдау қажет. Адамның өмірі өзінің рухани, әлеуметтік қажеттерін қанағаттандырумен өтеді.

Адамның бұл талаптары әртүрлі көлемде қанағаттандырылады. Нарықты экономика жағдайында осы талаптардың қанағаттандырылуы ақша арқылы өтеді. Яғни нарықты экономика жағдайында ақша тауар ретінде ерекше қызметтер атқарады. Ақша сатып алу, сату процесінің объектісі болып ерекше тұтыну бағасымен белгіленеді. Сөйтіп нарықты экономика жағдайында бір жағынан ақша қорлары жинақталады, екінші жағынан инвестициялау үшін қосымша ақша қаражаттарды тарту қажеттігі пайда болады. Сөйтіп нарықты экономика жағдайында ақша қорларын қайта бөлу, жаңа механизм қалыптасады.

Қаржы нарығы – ақша қаражаттарды сатып алу, сату жөніндегі экономикалық субъектілердің арасындағы қатынастардың жиынтығы. Қаржы нарығының субъектілері болып заңды және жеке тұлғалар есептеледі. Қаржы нарығының өзіне тән қасиеттері бар:

- капиталды жинақтау;
- қайта бөлу.

Қаржы нарығының ықпалы арқылы ұдайы өндірісті шапшаңдату болып табылады. Бірақ бұл құбылыстың салдары екі түрлі болуы мүмкін: біріншіден өндірістің дамуын шапшаңдатса, екіншіден қоғамның ішінде әртүрлі сыныптар пайда болады.

Құнды қағаздар нарығы құрамына алғашқы бағалы қағаздардың және екінші құнды қағаздардың нарығы және ішкі, сыртқы құнды қағаздар нарығы болып бөлінеді. Құнды қағаздар нарығы құнды қағаздарды сатып алу, сату жөніндегі субъектілер арасындағы қатынастар жиынтығы. Құнды қағаздардың объектілері болып ҚР заңдарына сәйкес шығарылған құнды

қағаздардың түрлері, сондай-ақ ҚР заңында көрсетілген тәртіп пен шарттар негізінде, ҚР аумағында айналысуға рұқсат етілген эмитент. Құнды қағаздар нарығының субъектілері болып эмитенттер, инвесторлар, құнды қағаздар нарығының кәсіпқой қатысушылары болып табылады. Құнды қағаздар нарығы кәсіпқой қатысушылар, Құнды қағаздар нарығында қызметтердің бір немесе бірнеше түрін жүзеге асыру үшін лицензиясы бар жеке және заңды тұлғалар.

Халықаралық меншік титулдарының нарығы қаржы нарықтарының бірі және ең ірі емес. Меншік титулдары елдер ішінде де, одан тыс жерлерде де орналасқандықтан және жалпыланған статистика жоқ болғандықтан, олардың нарығының нақты көлемін анықтау өте қиын. Дамыған елдер қатарында АҚШ, Германия, Франция, Италия және Ұлыбритания; дамушы елдер арасында – Гонконг, Индонезия, Корея, Малайзия; өтпелі экономикасы бар елдер арасында – Венгрия және Ресей көшбасшы рөл атқарады. Меншік титулдарын халықаралық орналастырудың дәстүрлі басым бөлігі жекелеген елдер жүзеге асыратын жекешелендіру бағдарламаларымен байланысты.

Әлемдік нарықтағы меншік титулдары меншік титулдарының барлық жаңа халықаралық орналастырылуының 80% - ға жуығы тиесілі акциялар және 20-дан аспайтын депозитарлық қолхаттар түрінде берілген%:

Акциялар (equities, stocks, shares) – олардың иесінің компания капиталындағы үлеске құқығын растайтын және оған акционерлердің жыл сайынғы жиналыстарында дауыс беруге, директорларды сайлауға және компания пайдасынан үлес алуға құқық беретін бағалы қағаздар.

Депозитарлық қолхаттар (depository receipts) – Ұлттық банк шығаратын және оның шетелдік компаниялардың акцияларын иеленгенін растайтын бағалы қағаздар. АҚШ – та америкалық депозитарлық қолхаттар (ADR) нысанында және әлемнің басқа да елдерінде-жаһандық депозитарлық қолхаттар (GDR) нысанында кеңінен таралды, олардың әрқайсысы бірнеше шетелдік акцияларға теңестірілуі және қор нарығында жеке меншік атағы ретінде сатылуы мүмкін.

Меншік титулдарының халықаралық нарығы жетілген нарықтарға және дамушы нарықтарға бөлінеді.

Жетілген нарықтар (mature markets)–биржа арқылы ұйымдастырылған сауданың жоғары үлестік үлесін, нарықтық капиталдандырудың жоғары деңгейін және акциялар саудасын ұйымдастырушылық және құқықтық қамтамасыз етудің өңделген жүйесін сипаттайтын АҚШ, Жапония және ЕО елдері акцияларының нарығы.

Дамушы нарықтар (emerging markets) – өсудің жоғары қарқынымен, жоғары тәуекелмен, нарықтық капиталдандырудың төмен деңгейімен және құқықтық реттеудің қалыптасатын тетігімен сипатталатын дамушы елдер мен өтпелі экономикасы бар елдер акцияларының нарығы.

Дамушы нарықтардың қатарына жататын елдер кәсіпорындарының акцияларына инвестициялардың Батыста танымал нысаны бірлескен қорлар (mutual funds) болып табылады. Бірлескен қорлардың басым көпшілігі Азия елдері мен Латын Америкасы елдерінің нарықтарында жұмыс істейді.

Соңғы он жылда бүкіл адамзат өміріндегі әлемдік мәселелердің маңызы ерекше өсіп отыр. Әлемнің едәуір бөлігінің жанталаса қарулануы мен даму деңгейінің төмендеуі жағдайына азық-түліктің, шикізаттың тапшылығы, энергетикалық, демографиялық дағдарыстар қосылуда.

90-шы жылдардағы адамзат алдында тұрған әлемдік проблемаларды үш топқа бөлуге болады:

Бірінші топқа: интер-әлеуметтік проблемалар жатады. Өйткені адамзат әлеуметтік тұрғыдан бірыңғай емес, дегенмен дүниежүзі халықтары өз мүдделерін, қауіп-қатерге тікпей-ақ қарама-қарсы қайшылықтарды шешудің жаңа жолдарын таңдап отыр. Өткен ғасырдың 70-ші жылдарының соңына дейін әр қилы әлеуметтік-экономикалық жүйедегі елдер арасындағы қайшылықтарды реттеуде, идеологиялық күрес мотивінің басым болуы интер-әлеуметтік проблемаларды шешудің баршаға ортақ жолдарына бөгет болды [22].

Екінші топқа: жеке адамның өзімен оның ішкі дүниесі, мәдени-этикалық жүйемен дүниетаным проблемалары жатады. Бұлар жеке адам және қоғамның өзара қатынасы саласында қалыптасатын проблемалар. Әлемдік әлеуметтік мәселелер халықаралық қатынастар жүйесіне экономикалық, экологиялық, энергетикалық, дүниежүзіндегі азық-түлік проблемаларына едәуір тәуелді. Бұл топқа: демографиялық мәселелер, ашаршылық, ауру індетпен күресу, артта қалушылықты жою, ұлттық мәдениет пен өнерді сақтау және байыту, т.б проблемалары да жатады.

Үшінші топқа: қоғам мен табиғаттың өзара әрекетімен туындайтын проблемалар жатады, олар шын мәнінде қоғам тарихының негізі, өндіргіш күштер дамуының бастапқы пункті. Бұл топтың мәселелері өзіне техникалық күш-қуатын ұлғайтқан өскелең, қоғам мен табиғат арасындағы сәйкестіктерді қалыптастыру.

Энергетикалық проблемелар, қоршаған ортаны қорғау, әсіресе ядролық сынақтардан зардап шеккен аймақтарды сауықтыру, дүниежүзілік мұхиттардың ресурстарын игеру, азық-түлік проблемалары жатады. Қорыта айтқанда, әлемдік проблемалар жеке бір мемлекет мүдделерімен шектелмейді, олар кең ауқымды, көп қырлы мәселелерді анықтап зерттеуді, оны бірлесіп шешуді қамтитын проблемелар.

Адамзаттың әлемдік проблемаларын шешу үшін дүниежүзілік деңгейдегі бар күш-жігерді біріктіру қажет. Оның аса ірі материалдық қаржылық, ғылыми-техникалық күш-қуаты бар. Қолда бар мүмкіндіктерді білімділікпен, парасаттылықпен, іскерлікпен адам игілігіне асыру, қазіргі уақыттың кезек күттірмейтін проблемасы.

Халықаралық валюта нарығы шетел валютасын сатып алу-сату, валютаны сатып алушылар мен сатушылардың мүдделерін келісу бойынша, сұраныс пен ұсыныстың ықпалымен валюта бағамын белгілеу бойынша экономикалық қатынастар жүйесін білдіреді.

Қаржылық деривативтер – (financial derivatives) - бағасы басқа қаржылық немесе нақты активке байланысты қаржы тәуекелін сату құралдары.

Халықаралық есеп айырысу банкінің жіктемесіне сәйкес активтердің төрт түрі бар, олардың әрқайсысына немесе олардың қандай да бір үйлесіміне дериватив байланыстырылуы мүмкін:

- тауарлар (commodities): деривативтің бағасы белгілі бір тауардың бағасына немесе тауарлар тобына баға индексінің қозғалысына байланысты болуы мүмкін;

- акциялар (equities): деривативтің бағасы белгілі бір акцияның бағасына немесе акциялар тобына баға индексінің қозғалысына байланысты болуы мүмкін;

- шетел валютасы (foreign exchange): дериватив бағасы бір немесе бірнеше валюта бағамына байланысты болуы мүмкін;

- пайыздық мөлшерлеме (interest rate): деривативтің бағасы пайыздық ставкаға байланысты болуы мүмкін, ол тіркелген, құбылмалы немесе олардың қандай да бір комбинациясы.

Деривативтердің сипатты ерекшелігі, оларды сату немесе сатып алу кезінде тараптар осы активтерден туындайтын тәуекелдермен ғана емес, активтермен де алмасады. Олардың бағасы тауарларға немесе қаржы құралдарына бағалар қозғалысымен, баға индекстерімен немесе екі баға арасындағы айырмашылықтармен айқындалады.

Деривативтерге арналған келісім-шарттар қолма-қол есеп айырысу жолымен жабылады және иеленушіні ауыстыруды немесе оларда белгіленген тауарды жеткізуді талап етпейді. Қаржылық деривативтің мақсаты бүгінгі күні қандай да бір активке болашақ бағаны белгілеу (форварлар мен фьючерстер), қолма-қол ақша ағынымен алмасу немесе активтермен алмасу (своптар) және мәміле (опциондар) жасауға міндеттеме емес, құқық алу болуы мүмкін.

Қайталау сұрақтары

1. Қаржы нарығының түрлері
2. Сыртқы қарыздарды реттеу бағыттары
3. Валюта нарығының түрлері
4. Қарыз міндеттемелерінің формалары
5. Своп мәмілесінің ерекшелігі

Қорытынды бақылау сұрақтары

1. Халықаралық экономика анықтамасын беріңіз
2. Қазіргі халықаралық экономикада басты роль атқаратын субъектілерді атаңыз
3. Халықаралық экономикада “интернационализация” дегеніміз не?
4. Қазақстан жан басына шаққандағы табыс бойынша орналасу орынын анықтаңыз
5. Қазақстан мүше болып табылатын одақтарды атаңыз
6. Халықаралық экономиканың құрылымына не жатады?
7. “Импортты азайту және экспортты көбейту арқылы сыртқы сауданы реттеу ” идеясын тұжырымдаған экономикалық мектепті атаңыз
8. Халықаралық саудада А. Смит қандай теорияны зерттеді?
9. Халықаралық саудада Д. Рикардо қандай теорияны зерттеді?
10. Өндіріс факторларының арақатынасының теорисын зерттеген экономисттерді атаңыз
11. Бәсекелік артықшылық теорисын зерттеген ғалымды атаңыз
12. Сыртқы сауда саясаты дегеніміз не?
13. Леонтьев парадоксы қандай теорияға қарсы тұжырым жасады?
14. Протекционизм дегеніміз не?
15. Сауда саясатының кедендік реттеу құралдарын атаңыз
16. Кеден салықтарын топтарға бөліп жіктеңіз
17. Тарифтік емес шектеулерді атаңыз
18. Әлемдік сауданы реттеуші халықаралық органдарды атаңыз
19. Әлемдік Сауда Ұйымы шегінде неше конференция өткізілді?
20. Импортты тікелей сандық шектеуге бағытталған шараны атаңыз
21. Шетел инвестициялары ҚР-ң қандай негізгі саласына бағытталады?
22. Инвестор деген кім?
23. Инвестициялардың түрін атаңыз
24. Инвестициялық кешен дегеніміз не?
25. Шетел инвестицияларының түрін атаңыз
26. Инвестициялау қызметі нені білдіреді?
27. Тікелей инвестициялар туралы не білесіз?
28. Портфельдік инвестициялардың басты ерекшелігі
29. Инвестициялық цикл дегеніміз не?
30. Әлемдік бағаның қалыптасу ерекшелігі қандай?
31. “Ескі эмиграция” толқыны немен сипатталады
32. “Жаңа эмиграция” кезеңі қашан басталды?
33. Иммиграция түсінігіне не жатады?
34. Резмиграция дегеніміз не?
35. БҰҰ-ң жіктелуіне сәйкес сыртқы миграцияның қандай түрлерін білесіз
36. Маусымдық миграция дегеніміз не?

37. Экономикалық өсу мен шетел жұмыс күшін шексіз тарту мүмкіндігінің арасындағы тікелей байланыс туралы тезисті қарастырған кім?
38. Эмигранттардың отбасы инвестиция үшін негізгі объект тұжырымын дәлелдеген кім?
39. Еңбекті қорғаудың жоғары деңгейі, еңбек ақының заңды белгіленген жоғары деңгейіне жататынын дәлелдеген теорияны атаңыз
40. Демографиялық жағдайға нелер жатады?
41. Халықаралық жұмыс күші нарығының экономикалық факторларына әсер етуші факторларды атаңыз?
42. Донор-елінде нені байқауға болады?
43. Донор – еліне тән экономикалық салдарларды атаңыз?
44. Халықаралық еңбек нарығында реципиент-елінің саясаты қандай?
45. Елдің төлем балансы дегеніміз не?
46. Елдің сыртқы қарызын ұлғайтуға әкелетін ағымдар қандай?
47. Төлем балансына әсер етпейтін экономикалық қызметтерді атаңыз
48. Төлем балансының ағымдағы операциялар шотына нелер жатады?
49. Төлем балансының реттеу әдістерін атаңыз
50. Сыртқы қарыздың құрылымын бақылау үшін қандай сұрақтар қарастырылмайды?
51. Дамушы елдерге қарыз беру қандай себептерге байланысты іске асырылады?
52. Резервтік активтерге нелер жатады?
53. Халықаралық валюта қорының штаб – пәтері орналасқан жерді атаңыз
54. Әлемдік банктің негізгі мақсаты қандай?
55. Еуропалық қайта құру және даму банкісі қандай мақсатпен құрылды?
56. Халықаралық валюта қоры қандай мәселелерді шешеді?
57. Халықаралық экономикалық ұйымдар туралы не білесіз?
58. Әлемдік экономикадағы “аймақ” түсінігі нені білдіреді?
59. Технология айырбасының коммерциялық емес формасына нелер жатады?
60. Монополиялық құқық органмен берілетін куәлік түрі қандай?
61. Роялти дегеніміз не?
62. “НАФТА” бірлестігінің құрамы қандай?
63. “МЕРКОСУР” – ға кіретін елдер бірлестігі орналасқан жер
64. ЭСКАТО – халықаралық көлік келісімі нені білдіреді?
65. Ірі фирмалардың кіші фирмаларға өздерінің тауарлық белгілерін, сауда маркаларын пайдалануға құқық беру қалай аталады?
66. Белгілі бір елде адам 24 сағаттан астам уақыт болса он кім деп атаймыз?
67. “Әлемдік экономика” түсінігі қандай?

68. Халықаралық экономикалық қатынастардың ерекшеліктеріне жатады:
69. Дүниежүзілік Сауда Ұйымының принциптері:
70. Халықаралық сауданы реттеу тәжірибесінде ДСҰ қатысушы елдерге неден бас тартуды ұсынды?
71. Дүниежүзілік Сауда Ұйымы ГАТТ – ң орнына қандай жағдайда кеді?
72. Абсолютті артықшылық дегеніміз не?
73. Ресей Польшадан ресей – польшалық кәсіпорнымен өндірілген кептірілген картопты сатып алды. Бұл мәміледе халықаралық экономиканың қандай формалары пайдаланылған?
74. Сыртқы сауда айналымы дегеніміз не?
75. Сыртқы сауданың қандай балансы активті болып саналады?
76. Импорттың қандай шектеулері тарифтік емес болып саналады?
77. Импорттың қандай шектеулері тарифтік болып саналады?
78. Демпинг дегеніміз не?
79. Жасырын протекционизм формаларына нелер жатпайды?
80. Компенсациялық салықтар неге бағытталған?
81. Елде автомобиль импортына жаңа кеден салықтарын енгізу, бұл қандай саясаттың үлгісі?
82. Импорттық салық дегеніміз не?
83. Импорттық квота дегеніміз не?
84. Тікелей инвестицияларға нелер жатады?
85. Портфельдік инвестициялар қандай салымдарды қамтымайды?
86. Қазіргі трансұлттық корпорациялардың ерекшелігі неде?
87. Шетел нарықтарымен тікелей байланысты ұлттық нарықтың қандай бөлігі қалыптастырады?
88. Сала арасында еркін қозғалатын өндіріс факторы қалай аталады?
89. Жұмыс күші көлемін ұлғайту кезінде еңбекті көп қажет ететін тауарлар өндірісі көбейеді, ал капиталды көп қажет ететін тауарлар өндірісі азаяды. Бұл тұжырым қандай теориямен түсіндіріледі?
90. Сауда саясатының қандай құралдары тарифтік емес әдістерге жатпайды?
91. Экспорт және импорт шарты болып табылатын, тауарларды экспорттау мен импорттауда кеден органдарымен алынатын міндетті төлем қалай аталады?
92. Тауарлардың кеден құнына процент түрінде салынатын кеден салығы қалай аталады?
93. Белгілі бір елдің территориясы арқылы транзитпен тасымалданатын тауарларға салынатын кеден салығы қалай аталады?
94. Шығындарды қаржыландыру үшін бюджетке қаржы жинау ретінде экспорттық тарифтің атқаратын қызметі қандай?

95. Экспортқа немесе импортқа рұқсат етілген тауарлардың көлемі мен номенклатурасын анықтайтын сауда айналымының тарифтік емес мемлекеттік реттеу әкімшілік формасы қандай?
96. Белгілі бір уақыт аралығында белгіленген көлемде белгілі бір суммада тауарлардың экспорты мен импортын шектеудің сандық тарифтік емес шарасы қалай аталады?
97. Протекционизм қандай жағдайларға кедергі келтіруі мүмкін?
98. Қарама қарсы сауда операцияларына нелер жатады?
99. Халықаралық сауда дегеніміз не?
100. Халықаралық сауданың ішкі саудан айырмашылығын сипаттаңыз
101. Сауда сальдосы дегеніміз не?
102. Халықаралық сауданың дамуымен қатар жүретін мамандану мен халықаралық еңбек бөлінісі дегеніміз не?
103. Егерде Германия Франция алдында автомобиль өндірісінде салыстырмалы артықшылыққа ие болса қандай жадай орын алуы мүмкін?
104. Сыртқы сауданың тарифтік емес реттеу әдістеріне не жатады?
105. Еркін экономикалық аймақ дегеніміз не?
106. Кеден тарифтері нені реттейді?
107. Тарифтік емес кедергілердің қандай категориясына компенсациялық, демпингке қарсы салықтар жатады?
108. Экспорттық саудада кеден салықтарын азайту немесе жоюды қарастыратын елдердің халықаралық келісімі қандай?
109. Сауда кедергілерінің тарифтік реттеу түрлерін атаңыз
110. Қызмет ету бағытына байланысты кеден баж салығының қандай түрлері бар
111. Импорттық квота дегеніміз не?
112. Протекционизм өкілдерінің тұжырымдамасы бойынша сыртқы сауданы реттеуге қандай экономикалық құрал жатпайды?
113. Протекционисттік тарифтердің аргументі болып не табылады?
114. Импорттық баж салығы мен квотаның арасындағы айырмашылықты атаңыз
115. Импорттық баж салығының ставкаларының жоғарлауы қандай жағдайға әкеледі?
116. Еркін экспорттық шектеулердің енгізілуі нені білдіреді?
117. Егерде қазақстандық турист итальяндық ресторанда тамақтанатын болса, онда бұл әрекеттер Қазақстан үшін нені білдіреді?
118. Роялти мен лицензиялық төлемдер бұл қызмет көрсетудің қандай түріне жатады?
119. Технологиялық айырбастың қандай түрі коммерциялық емес формада іске асырылады?

120. Лицензияның қандай түрі кезінде лицензиар лицензия объектісін жеке пайдалану құқығын иемденіп, сонымен қатар үшінші тұлғаға ұқсас лицензияны ұсынуға ала алады?
121. Паушальды төлемдердің ерекшелігі?
122. Француз азаматтары биржада шетел компанияларының акцияларын сатып алуда. Бұл нені білдіреді?
123. Испания сауда балансының тапшылығын азайту мақсатымен сыртқы саудаға бақылау жасауды шешеді. Бұл шешімнің нәтижесі нені білдіреді?
124. Елдің сыртқы саудасына ұлттық валюта курсының жоғарлауы қалай әсер етуді?
125. Мемлекеттік және орыс тілінде тауарларды маркировкалау талабы сыртқы сауданы мемлекеттік реттеудің қандай шарасына жатады?
126. Егерде қатысушы – елдер кеден баж салығын жойғаннан кейін үшінші елдерге қатысты бірыңғай тарифтерді бекітетін болса. Бұл нені білдіреді?
127. Субсидияның қандай түрі экспорттық операция жасалғаннан кейін экспорттердың табысы мен шығындарының айырмашылығының суммасына тікелей төлемді қарастырады?
128. Сату – сатып алу келісім шартының қандай бөлімінде валюта тәуекелін жою немесе азайтуға бағытталған шарттар қарастырылған?
129. Портфельдік инвестицияларға жататын қаржылардың ерекшелігі?
130. Шетел инвестициялары қандай түрде іске асырылуы мүмкін?
131. Тікелей шетел инвестицияларына нелер жатады?
132. Тікелей инвестицияларға не жатады?
133. Тікелей инвестициялар ерекшелігі қандай?
134. Тікелей инвестицияларға қандай қаржы көздері жатпайды?
135. Халықаралық капитал қозғалысының қандай формасы капитал объектісіне инвестордың бақылауын қамтамасыз ететін капитал салынатын елде ұзақ мерзімді экономикалық мүддені көздейтін капитал салымдарын қарастырады?
136. Тікелей шетел инвестицияларының қандай себептері капитал экспортының себептері болып табылады?
137. Басқа инвестицияларға не жатады?
138. Шетелдік инвестициялардың кәсіпорындар үшін беретін мүмкіндіктері
139. Валюта курсының өзгеруіне қандай факторлар әсер етпейді?
140. Белгілі бір уақытта ұлттық валютаның шетел валютасында бекітілуі қалай аталады?
141. Қазіргі валюта нарықтарының негізгі ерекшелігіне не жатпайды?
142. Салыстырмалы артықшылық теориясын қалыптастырған экономикалық жағдай

143. Қазақстан қандай халықаралық ұйымдарға мүше?
144. Валюта курсы дегеніміз не?
145. Аргентина, Бразилия, Парагвай, Уругвай елдері қандай бірлестікке кіреді?
146. Автордың әдеби, аудио, видео шығармашылығын көрсетуге қандай эксклюзивті құқығы беріледі?
147. Тұрақты валюта курсы жағдайында валюта курсының заңды жоғарлауы қалай талады?
148. Халықаралық ұйымдардың қызметтеріне не жатады?
149. Болашақта валюта курсының өзгеруінен табысты сақтандыру үшін сатушымен немесе сатып алушымен жүргізілетін компенсациялық іс – әрекеттері қалай аталады?
150. Елдің территориясында шығарылатын заңды төлем құралы қалай аталады?
151. Тікелей инвестицияларды мемлекеттік реттеуге не жатады?
152. Халықаралық қарыз беру және несиелендірудің негізгі құралдарына не жатады?
153. Жұмыс күшін тартудың негізгі екі орталығын атаңыз
154. Миграцияны мемлекеттік реттеу белгілері
155. Әлемдік сауда ұйымы өз қызметін қашан бастады?
156. Халықаралық сауданың негізгі сипаттамалары қалай аталады?
157. Халықаралық технология айырбасының негізгі формасына не жатады?
158. Компенсациялық салық дегеніміз не?
159. Пайдалану сипатына байланысты капитал қалай бөлінеді?
160. Экспорт пен импорт құнының арасындағы айырмашылық қалай аталады?
161. Салыну мақсатына байланысты капитал қалай бөлінеді?
162. Халықаралық сауда объектілеріне не жатады?
163. Жеке елдер немесе ел топтары арасындағы тауар ағымдарының бөлінуі қалай аталады?
164. Сауда нәтижесінде экспорттық салаларға тән фактор иелерінің табыстары жоғарлайды, ал импортпен бәсекелесуші салаларға тән фактор иелерінің табыстары төмендейді. Бұл тұжырым қандай теорияға негізделеді?
165. Салу объектісіне байланысты кеден салықтарының түрлерін атаңыз
166. Сатылатын қызметтер дегеніміз не?
167. Миграция бойынша халықаралық ұйым қашан құрылды?
168. Экономикалық интеграцияның кезеңдерін атаңыз
169. Еуропалық Парламент қандай ұйымның құрылымына кіреді?
170. Әлемдік бағалардың негізгі түрлерін атаңыз
171. Валюта курсының негізгі түрлерін атаңыз

172. Импорттық операцияларды жоспарлау бойынша шаралар нені сипаттайды?
173. Еңбекпен қамтамасыз етілген елдер капиталды қажет ететін өнімдерді экспорттайды, капиталмен қамтамасыз етілген елдер еңбекті қажет ететін өнімдерді экспорттайды. Бұл тұжырым халықаралық сауданың қандай теориясына негізделеді?
174. Жапония үкіметі американдық доллар курсына қатысты йена курсының төмендеуі туралы жариялады. Бұл нені түсіндіреді?
175. Ұлттық валютаны девальвациялаудан кейін экспорт және импорт бағалары қалай өзгеруі мүмкін?
176. Валюта нарықтарында доллардың арзандауы нені білдіреді?
177. Ұлттық валютаны ревальвациялаудан кейін экспорт және импорт бағалары қалай өзгеруі мүмкін?
178. Сыртқы сауданың бағалар индексі дегеніміз не?
179. Трансферттік баға дегеніміз не?
180. Компенсациялық салықтар нені жүзеге асырады?
181. Халықаралық жұмыс күші қозғалысы қандай сыртқы экономикалық себептерге байланысты іске асырылады?
182. Портфельдік шетел инвестицияларының ерекшеліктері қандай?
183. Халықаралық аэрофлотта саяхатшы жүкті сақтау камерасына тапсырды. Жүкті сақтау қызметі қандай қызмет түріне жатады?
184. “Алтын – мемлекет байлығының негізі” тұжырымдамасын қарастырған нені білдіреді?
185. Реэмиграцияны ынталандыруға не жатады?
186. “Мый ағымы” түсінігі нені қарастырады?
187. Еуропалық инвестициялық банкпен қаржыландырылатын негізгі бағдарламалардың ерекшеліктері?
188. Көлік тарифі дегеніміз не?
189. Айырбасталуына байланысты валютаның қандай түрін бөліп қарауға болады?
190. Салыстырмалы артықшылық принципі бойынша тауар қандай елде өндірілуі тиіс?
191. Белгілі бір елден басқа елге еңбекке қабілетті адамдардың кетуі нені білдерді?
192. ТМД елдерінің азаматтарының бірі өзінің бүкіл мүлкін шетел валютасына айырбастап Канадаға ауыстырды, соңынан өзі отбасымен бірге Канадаға тұрақты тұруға көшіп кетті. Бұл дегеніміз не?
193. Ресей зауыттарының бірі тракторларды экспортқа шығарды, олардың ақысын импортер 1 жыл ішінде проценттерін қосып бөліп төледі. Бұл дегеніміз не?

194. Белгілі бір уақыт аралығында белгілі бір мөлшерде тауардың экспорты мен импортына мемлекеттік органмен берілетін рұқсат арқылы сыртқы экономикалық қызметті реттеу дегеніміз не?
195. Белгілі бір елде өндіріліп, тұтынылатын және елдер арасында қозғалмайтын тауар дегеніміз не?
196. Халықаралық технология айырбасына мемлекеттік реттеу жүргізетін халықаралық ұйым дегеніміз не?
197. Экспорттық бағаларды төмендету салдарынан елдегі бағалардың қалыпты деңгейінен тауарды төмен бағамен сатып өткізуді қарастыратын тарифтік емес сауда саясатының қаржы әдісі нені білдері?
198. Спот нарығы дегеніміз не?
199. Халықаралық инвестициялаудың ережелерінің ерекшелігін түсіндіріңіз
200. Валюта-қаржы қызметін қандай заңмен реттейді?
201. Халықаралық валюта жүйесінің алғашқы қалыптасқан жүйесі қалай аталады
202. Салыстырмалы артықшылық дегеніміз не?
203. Өндіріс факторларының еркін қозғалысы, мемлекет басшыларының кездесуі, министрлер кеңесі мен секретариаттың қызметі. Бұл принциптер интеграцияның қандай кезеңін сипаттайды:
204. Экономикалық саясаттың гармонизациясы, ұлттық реттеу қызметі бар мемлекет аралық органның қызмет етуі. Бұл нені білдерді?
205. Өзара саудада тарифтік және басқа да кедергілерді төмендету, үшінші елдерге қатысты ұлттық тарифтерді сақтау. Бұл интеграцияның қандай кезеңі
206. Технологиялық, экономикалық, әкімшілік, қаржылық мәліметтерді қамтитын өндірістің техникалық тәжірибесі мен құпияларын ұсыну. Бұл нені білдіреді?
207. Халықаралық технология айырбасына мемлекеттік реттеу және бақылауды енгізу қандай себептерге байланысты қалыптасады
208. Нарықтық проценттік ставкадан төмен проценттік ставкаға мемлекеттік банктермен берілетін несие қалай атаалы?
209. Көлік, саяхат және басқа да қаржы емес қызметтер қызметтің қандай түрін білесіз?
210. Үкіметаралық ұйымдардың, үкіметтің шешімімен шетелге экспортталатын және шетелден импортталатын мемлекеттік бюджеттен төленетін қаржы қалай аталады?
211. Басқарушы органдар мен олардың бірлестіктерінің шешімімен шетелге кететін және шетелден келетін фирмалардың, банктердің, ұйымдардың қаржылары қалай аталады?

212. Пайда табу мақсатымен өндіріске тікелей немесе жанама салынатын қаржы қалай аталады?
213. Еңбек миграциясының қалыптасуына ықпал ететін факторларды атаңыз
214. Сыртқы экономикалық миграцияның халықаралық-құқықтық базасын түсіндіріп беріңіз
215. ҚР телекоммуникация байланысын дамытуды жетілдірудің Ұлттық бағдарламасының ғаламдық мақсаты қандай?
216. Елдің әлеуметтік –экономикалық даму деңгейіне тәуелсіз әлемдік шаруашылық елдерінің арасындағы қарыз капиталын жинақтау және бөлу бойынша қатынастар жүйесін атаңыз
217. Германия үкіметінің қандай шаралары халықаралық миграцияның қарқынды өсуіне әкеледі
218. Макроэкономикалық корректировка болуы мүмкін жағдайларды түсіндіріңіз
219. Әлем елдерінің ұлттық экономикаларының жиынтығы қалай аталады?
220. Халықаралық сауда саласындағы мемлекеттің негізгі мақсаты қалай аталады?
221. Егерде үкімет ұлттық өндірушілердің экспортын ынталандыру қажет деп есептесе, онда ол бюджеттен белгілі бір формада не ұсына алады?
222. Валюта жүйесінің элементтерін атаңыз
223. Халықаралық қаржы нарығының сегменттерін атаңыз
224. Абсолюттік артықшылық теориясының авторы кім?
225. Канада күніге 8 шаңсорғыш және 40 кг ірімшік шығарады, ал Португалия 6 шаңсорғыш және 40 кг ірімшік шығарады. Бұдан Канадаға қандай өнімге маманданған дұрыс?
226. Негізгі тауар биржасының орталықтарын атаңыз
227. Интеграцияның үлкен үш полюсі орналасқан үш ауданды атаңыз
228. Еуропалық аймақтағы ең ірі екі интеграциялық топты атаңыз
229. АСЕАН интеграциясына кірмейтін елді атаңыз
230. Одақ ішіндегі еркін сауда жағдайы қандай одаққа тән қасиет?
231. Қатысушылардың бір тұтас экономикалық саясаты қандай одаққа тән қасиет?
232. Одақ ішіндегі өндіріс факторларының еркін қозғалысы қандай одаққа тән қасиет?
233. Әлемдік сауда ұйымы (ВТО) қандай ұйым негізінде қалыптасты?
234. Халықаралық экономикалық қатынасқа мыналардың қайсысы жатпайды?
235. «Үлкен жетілік» тобындағы елдер қандай елдер құрамына кіреді
236. Бұрынғы одақ құрамындағы елдер қандай топтағы елдер құрамына кіреді

237. Азия, Латын Американың кейбір елдері және Африка елдері қандай еледер құрамына кіреді
238. Қоғамдық еңбек бөлінісі кәсіптік қызметіне байланысты қалай бөлінеді?
239. Халықаралық еңбек бөлінісіне әсер ететін факторларды атаңыз
240. Қатысушылардың келісілген экономикалық саясаты қандай одаққа тән қасиет?
241. Еңбек бөлінісінің формаларына мыналардың қайсысы жатады?
242. А.Смиттің «Абсолюттік артықшылық» теориясының артықшылығы қалай аталады
243. Қандай автор А.Смиттің жіберген кемшілігін өзінің қандай теориясында жоюға тырысты
244. Белгілі бір елдің басқа елмен сауда жасауы қалай деп аталады
245. Шетке шығару арқылы шет елдік контрагентке тауарды сату қалай деп аталады?
246. Шеттен әкелу арқылы шет елдік контрагенттен тауарды сатып алу қалай деп аталады?
247. Бұрын импортталаған және қайта өңдеуден өтпеген тауарларды шетке шығару арқылы сату қалай деп аталады?
248. Бұрын экспортталған және қайта өңдеуден өтпеген тауарларды шеттен әкелу арқылы сатып алу қалай деп аталады?
249. Алдын ала көруге қойылған тауарды белгілі бір уақытта, белгіленген орында сату формасы қалай деп аталады?
250. Мыналардың қайсысы биржа түріне жатпайды?
251. Жұмыс күшін жалдау кезінде кәсіпкер мен қызметкерлер арасындағы делдалдықты жүзеге асыратын мемлекеттік мекеме қалай деп аталады?
252. Жалгерлікті жүзеге асыру формасы қалай деп аталады?
253. Хайринг – қандай лизинг түріне жатады?
254. Рейтинг - қандай лизинг түріне жатады?
255. Бірнеше айдан бір жылға дейін берілетін лизинг түрі қалай деп аталады?
256. Бірнеше күннен бірнеше айға дейінгі мерзімге берілген лизинг түрі қалай деп аталады?
257. Валютасыз, бірақ тұтас келісім негізінде бағаланған және балансталаған тауар айырбасы қалай деп аталады?
258. Саудада пайда болатын талаптар мен қарыздарды өзара өтеу жөнінде мемлекеттердің орталық банктері арасында қолма-қол ақшаның есеп айырсу түрі қалай деп аталады?
259. Қызметі үшін брокердің алатын сыйақысы қалай деп аталады?
260. Өз атынан және өз есебінен тауарды қайта сатумен айналысатын тұлға қалай деп аталады?
261. Маклер деп қандай делдалды айтады?

262. Сауда өкілеттілігін жүзеге асыратын сауда кәсіпорының қызметкері қалай деп аталады?
263. Шетел әлемімен мемлекеттердің экономикалық келісім шарт жасасу барысында неліктен төлем балансында екі рет жазу пайдаланылады?
264. Комитент тапсырысын жүзеге асырушы делдал қалай деп аталады?
265. Көрсетілген комиссиялық қызметтер үшін төленетін комиссиялық сыйақы қалай деп аталады?
266. Бірнеше банк немесе өнеркәсіп кәсіпорының арасындағы бірлесіп акцияларды, облигацияларды сатып алу, кең ауқымдағы қаржылық және коммерциялық операцияларды жүргізу қалай деп аталады?
267. Елдің басқа елдерге шығарған барлық төлемдері сомасының және басқа елдерден түскен түсімнің барлық сомасының арақатынасының көрінісі қалай деп аталады?
268. Елдің валюталық заңдылығымен бекітілген валюталық қатынастардың ұйымдастырылу формасы қалай деп атайды?
269. Жекелеген елдердің валюталарының арасындағы арақатынас немес басқа елдің валютасымен өрнектелген белгілі бір елдің валютасының бағасын қалай деп атайды?
270. Халықаралық қаржы дериваттар нарығының мәні неде?
271. Қаржы дериваттар нарығының құрылымы қандай?
272. Әлемдік валюталық нарықтың әлемдік аймақтық нарықтан қандай айырмашылығы бар?
273. Валюталық нарықтың пайда болуына қандай факторлар әсер етті?
274. Қазіргі замаңғы валюталық нарықтың қандай негізгі ерекшеліктерімен сипатталады?
275. Әлемдік валюталық нарық қандай қызметтерді атқарады?

Глоссарий

Автономдық кеден салығы – бұл бір мемлекет ішінде қолданылатын кеден салығы.

Агенттер деп сауда келісіміндегі делдал, ол белгілі бір сыйлық үшін тапсырыс берушінің есебінен және соның атынан өнімді өткізетін адам.

Адвалорлық кеден салығы тауардың кедендік құнынан алдын ала белгілеген пайыз түрінде алынады.

Аралас кеден салығы – ол тауардың түріне байланысты болады, яғни мұнда жоғарыда айтылған екі салық түрде алынады.

Аукциондар деп нарықтық экономикада сатушының барынша пайда табу мақсатында, аукционға қатысушылардың тікелей бәсекелестігін пайдалана отырып, тауарды сату.

Баланстық қызмет – экспорттық тауарлардан алынатын салықтар арқылы жүзеге асады.

Брокер деп тапсырма негізінде өз клиенттерінің тапсырыстар шегінде қызмет ететін сауда делдалы.

Диллер деп өз атынын және өз есебінен тауарды сату, қайта сату қызметін жүзеге асыратын тұлға.

Еркін сауда саясаты – мемлекет сыртқы сауданы реттеуге араласпайды немесе араласу деңгейі шектеулі.

Жеке тұлғалардың қарызы – бұл жеке тұлғалардың мемлекет кепілдігінсіз алынған жеке фирмалардың қарызы.

Жұмыс күші миграциясы деп халықтың еңбекке жарамды бір бөлігінің бір жыл және одан да көп мерзімге басқа мемлекетке тұрғылықты жерін өзгертуі.

Иммиграция – еңбекке жарамды халықтың бір бөлігінің белгілі бір елге шетелден келуі.

Импорттық квота – мемлекеттердің ішкі нарық өндірушілерін қорғау мақсатында импорттық тауардың көлемін шектейді.

Импорттық кеден салығы импорттық тауарлардан алынады.

Импорттық операция – тауарды шет елдік контрагенттіктерден сатып алу

Институционализм – деп адамдар арасындағы қарым-қатынасты айтады.

Квота деп экспорт және импорт тауарлар көлемін белгілі бір уақыт ішінде шектеу.

Конвенциялық кеден салығы – бұл екі немесе көпжақты келісім арқылы жүзеге асатын кеден салығы.

Копирайт - автордың әдеби, аудио және видео өнімдерін көрсетуге берілетін эксклюзивтік құқық.

Қаржы нарығы – ақша қаражаттарды сатып алу, сату жөніндегі экономикалық субъектілердің арасындағы қатынастардың жиынтығы.

Қызмет–деп көзге көрінбейтін тауар түрін айтады немесе бір институционалдық өлшем бірліктің әсерінен пайда болатын, екінші бір институционалдық өлшем бірлік.

Лицензия - техниканы иемденушіге өндірісте қолдануға берілетін рұқсат.

Макроэкономикалық реттеу – экономикада тепе-теңдікті қалыптастыру немесе тепе-теңдік бұзылған кезде алдын ала белгілеген қаржы көздері арқылы тұрақтылықты қалыптастыру.

Мемлекеттік қарыз – орталық және жергілікті үкіметтің алған қарызы. Бұл мемлекеттің орталық банкінің немесе мемлекеттік кәсіпорындардың алған қарыздары.

Мемлекеттік сатып алу - мемлекет ішкі нарықты реттеу мақсатына кейбір тауар көлемін өзі сатып алады. Бұл мемлекет қауіпсіздік бағдарламасы арқылы жүргізіледі.

Мемлекеттің кепілдігі арқылы алған қарызы – бұл мемлекеттің кепілдігі арқылы алынған жеке фирмалардың алған қарызы.

Миграциялық сальдо – иммиграция мен эмиграция санының айырмасы.

Опцион – бұл сатып алушыға белгілі бір төлем негізінде валютаны сатып алуға немесе сатуға міндеттемейтін құқық беретін келісім шарт.

Патент - өнертапқышқа оның жаңалығын монопольді жағдайда пайдалану құқығы беретін куәлік.

Паушалды төлем -мұнда лицензия беруші алдын ала белгіленген табыс көлемінде лицензия алушыдан төлем алып тұрады.

Преференциялық кеден салығы – бұл дамушы елдерде өндірілген өнімнен алынатын салық.

Протекционисттік қызмет – отандық тауар өндірушілерді шетелдік бәсекелестерден қорғау негізінде жүзеге асады.

Протекционисттік сауда саясаты деп мемлекеттердің ішкі нарықты шетелдік бәсекелестерден тарифтік және тарифтік емес құралдар арқылы қорғау саясаты.

Реимпорттық операция – бұрын экспортталған және қайта өңдеуден өтпеген тауарды шет елден сатып алу.

Реэкспорттық операция – бұрын импортталған және қайта өңдеуден өтпеген тауарды шет елге шығарып сату.

Реэмиграция – имигранттардың өз отанына тұрғылықты жағдайда қайтып оралуы.

Роялти-мұнда лицензия беруші лицензия алушының табысынан жүйелі түрде үлес алып тұрады

Сауда шарты деп өнімді өткізу мен саудадағы қалыптасқан баға қатынасы.

Своп – құрылысы жағынан спот мәмілесіне ұқсас мәміле, тек мұнда белгілі бір валютаның айырбасы жүзеге асу кезінде болашаққа осы екі валютаның айырбас мәмілесі қатар жүреді.

Спецификалық ол тауардың өлшем бірлігінен белгіленген сумма түрінде алынады.

Спот мәмілесі – екі жұмыс күні ішінде жай жүйеленген келісім-шарт негізінде жасалған екі валюта айырбасы.

Субсидия - мемлекеттік отандық тауар өндірушілерді қолдау мақсатында қаржыландыру.

Тауар белгісі - мұнда ұйымның немесе тауардың нарықта пайдалынуын сипаттайтын қандай да бір белгісі, ол сол тауарды иемденушіге ғана беріледі.

Техникалық барьерлер – мұнда тауарды экспорттық және импорттық операция арқылы сату, сатып алу кезінде мемлекеттің қойған талаптарын орындауы қажет.

Технология деп ғылыми жетістіктердің нақты тәжірибеде пайдалануы.

Төлем балансы деп белгілі бір кезеңдегі ел экономикасының статистикалық есебін айтады.

Транзиттік кеден салығы тауарды транзит арқылы алып өткені үшін транзит елінің мемлекеттік кеден органына төленеді.

Тікелей форвард – құрылымы жағынан спот мәмілесіне ұқсас келісім-шарт негізінде белгілі бір мерзімге жасалатын екі валюта айырбасы.

Фискальдық қызмет – экспорттық және импорттық салықтарды алумен жүзеге асады, себебі ол мемлекеттік бюджеттің табыс көзі болып табылады.

Фьючерс – валюта айырбасы стандартты, жүйелі форвард келісім шарты арқылы жүзеге асады, ол негізінен биржаларда қалыптасады.

Халықаралық сауда - әлемнің барлық елдер арасындағы жиынтық сауда айналымын айтады.

Халықаралық сауда шарты дегеніміз экспорттық және импорттық тауардың баға қатынасы немесе экспорттық бағаның импорттық бағаға қатынасы.

Халықаралық экономикалық интеграция дегеніміз-экономиканың өзара бейімделуі және олардың біртұтас ұдайы өндіріс процесіне енуі.

Экспорттық квота – экспортталатын тауарлар көлемі мен оның құнын шектейді.

Экспорттық кеден салығы экспортталатын тауардан алынады.

Экспорттық операция – тауарды шет елдік контрагенттерге сату.

Эмиграция - еңбекке жарамды халықтың бір бөлігінің белгілі бір елге шетелге кетуі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Айешева Г.А. Организационно-экономический механизм развития приграничного сотрудничества в Казахстане [Текст]: монография / Г. А. Айешева, Р. С. Габдуалиева, А. М. Казамбаева ; ред. С. Т. Капанова. - Уральск : ЗКАТУ им. Жангир хана, 2013. - 124 с.
2. Волгина Н.А. Международная экономика: учеб.пособие/ Н.А. Волгина. - [б. м.]: Эксмо, 2006. - 736 с. - (Высшее экономическое образование)
3. Гладков И.С. Мировая экономика и международные экономические отношения [Текст] : учеб. пособие для студ. вузов / И. С. Гладков. - 4-е изд., перераб. и доп. - М. : БИНОМ. Лаборатория знаний, 2009. - 341 с.
4. Гладков И.С. Мировая экономика и международные экономические отношения [Текст] : учеб. пособие для студ. вузов / И. С. Гладков. - 4-е изд., перераб. и доп. - М. : БИНОМ. Лаборатория знаний, 2012. - 341 с.
5. Гоголева Т. Н. Международная экономика: Учеб. пособ. / Гоголева, Т. Н., Ключищева, В. Г., Хаустов, И. Ю. - М. : КНОРУС, 2005. - 304 с
6. Гриффин Р. У. Халықаралық бизнес [Текст] : ЖОО студ. және магистр. арналған оқулық / Р. У. Гриффин, М. У. Пастей. - Алматы: [б. и.], 2012. - 1000 б
7. Гурова И. П. , Мировая экономика [Текст] : учебник для студ. вузов / И. П. Гурова. - 3-е изд., перераб. - М.: Омега-Л, 2009. - 391 с.
8. Гурова, И. П. Мировая экономика (+CD) [Текст]: учебник для студ. вузов / И. П. Гурова. - 4-е изд., перераб. - М.: Издательство "Омега-Л", 2011. - 400 с. : ил. - (Высшее экономическое образование). - ISBN 978-5-370-01785-5
9. Казамбаева А. М. Кредиттік технология бойынша бакалавриатта оқитын экономикалық мамандықтағы студенттерге арналған Халықаралық экономика пәні бойынша дәріс жинағы [Текст] / Казамбаева А. М., Губашева, А. М. - Орал : БҚАТУ, 2007. - 62 с.
10. Кеден одағын құру кезеңіндегі Батыс Қазақстан облысының сыртқы экономикалық байланыстары [Текст] : монография / сост.: А. М. Казамбаева, Р. С. Габдуалиева, Г. А. Айешева. - Орал : Жәңгір хан атындағы БҚАТУ, 2013. - 106 б.
11. Киреев А. Международная экономика. В 2-х ч. : учеб.пособие / А. Киреев. - М.: Международные отношения. – 1999. Международная микроэкономика: движение товаров и факторов производства. - 416 с
12. Киреев А.Международная экономика. В 2-х ч. : Учеб.пособие / А. Киреев. - М.: Международные отношения. - 1998 Международная микроэкономика: движение товаров и факторов производства. - 416 с

13. Колесов В.П. Международная экономика: учебник / Колесов, В. П., Кулаков, М. В. - М. : ИНФРА-М, 2004. - 474 с. - (Московский государственный университет им. М.В.Ломоносова)
14. Көкебаева А. М. Халықаралық маркетинг [Текст] : оқу құралы / А. М. Көкебаева, Б. Ж. Альмухамбетова, А. Ш. Досжанова. - Алматы : Заң әдебиеті, 2007. - 156 б.
15. Кредиттік технология бойынша бакалавриатта оқитын "Халықаралық экономика" пәні бойынша 050506-Экономика мамандықтарына курстық жұмысты орындау туралы оқу-әдістемелік нұсқау [Текст] / құраст. А.М. Казамбаева, С.М. Есенғалиева. - Орал : [б. и.], 2008
16. Кругман П.Р. Международная экономика. Теория и политика : Учебник / П.Р. Кругман, Пер.с англ.под ред.В.П.Колесова, М.В.Кулакова. - М.: Экономический факультет МГУ, ЮНИТИ, 2007. - 770 с
17. Нурпеисова Ә. К. Халықаралық экономика және халықаралық коммерция [Текст] : оқу құралы / Ә. К. Нурпеисова, С. Н. Сабитова. - Алматы : ЛЕМ, 2011. - 184 б.
18. Нурпеисова, Ә. К. Халықаралық экономика және халықаралық коммерциялық іс [Текст] : ЖОО студ. арналған оқу құралы / Ә. К. Нурпеисова, С. Н. Сабитова. - Алматы : ЛЕМ, 2012. - 184 б.
19. Родионова И. А. Мировая промышленность: структурные сдвиги и тенденции развития (вторая половина XX-начало XXI вв.) [Текст] : монография / И. А. Родионова. - М. : ГОУ ВПО МГУЛ, 2009. - 231 с. -
20. Симионов Ю. Ф. Международная экономика и международные экономические отношения / Ю. Ф. Симионов, О. А. Лыкова. - РнД. : Феникс, 2007. - 189 с. - (Шпаргалки)
21. Тұмбай Ж. О. Сыртқы экономикалық қызметті басқару [Текст] : ЖОО студ. арналған оқу құралы / Ж. О. Тұмбай, А. М. Джулаева. - Алматы : Қазақ университеті, 2011. - 182 б.
22. "Халықаралық экономика" пәнінен 5В050600-"Экономика" мамандығының студенттеріне арналған БАӨЖ бойынша тапсырмалар жинағы [Текст] / сост.: А. М. Казамбаева, Б. К. Рахимғалиев, С. М. Есенғалиева. - Орал : Жәңгір хан атындағы БҚАТУ, 2014. - 57 б.

Казамбаева Айгуль Мамаевна,
экон. ғыл. кандидаты, доцент.

Халықаралық экономика
пәні бойынша жоғарғы оқу орындарының
студенттеріне арналған
ОҚУ ҚҰРАЛЫ